

Virumaa
vanad
vaimujutud

Eesti Kirjandusmuuseum
Eesti Rahvaluule Arhiiv

Virumaa
vanad
vaimujutud

Mall Hiemäe

Viru Instituut
Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus
Rakvere – Tartu 2015

Avaldatud tekstid pärinevad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest

Koostanud ja toimetanud Mall Hiiemäe

Kujundanud ja küljendanud Pille Niin

Vahelehed: Mari Hiiemäe

Korrektuur: Kadri Tamm

Tehniline abi: Tuuli Otsus, Siret Roots, Kaisa Kulasalu, Risto Järv

Väljaanne on seotud teadusteemaga IUT22-4 “Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad”.

Toetanud:

Virumaa pärimuskultuuri programm (Rahvakultuuri keskus)

Eesti Kultuurkapital

Kaane kujunduses on kasutatud Robert Kello joonistusi ERA II 217, 36 (7) ja 67 (30) < Rakvere l. (1939).

Esikaanel: Vanakuri rahatule juures.

Tagakaanel: Vaim Haljala surnuaial.

ISBN 978-9949-544-50-9

Sisukord

Sissejuhatus	7
Metshaldjas	17
Vetevaimud	31
Vaarao inimesed ja merekari	47
Laevahaldjas	59
Majahaldjas	71
Toonesepad ja maa-alused	85
Mardus	97
Vainuköis	109
Surnuvaim	121
Kodukäija	141
Vanakuri	159
Koerakoonlased	177
Katk	191
Halltöbi	207
Libahunt	219
Luupainaja	237
Tuulispask	249
Kratt	263
Sõnaseletusi	280
Kogude lühendid	282
Kirjandus	282
Eesti kihelkonnad	285
Paigaloend	286
Rahvajutukogujad	295
Kiri lugejale	298

Sissejuhatus

Mõte koostada väljaanne Virumaa vanadest vaimujuttudest hakkas mees mõlkuma sestpeale, kui koostöös Viru Instituudiga 2012. aastal ilmus trükist raamat “Virumaa vanad lastemängud”, mis osutus populaarseks abivahendiks eelkoolipedagoogidele-lasteaiakasvatajatele. Soe vastuvõtt innustas jätkama, pärandkultuuri aasta (2013) ettevõtmiseks sai internetiväljaanne “1001 lastemängu aastast 1935” mängukirjeldustega kogu Eestist. Nii osutus Viru Instituudi osalus meie rahvakultuuri vahendamisel tahes-tahtmata märksa tulemuslikumaks kui esialgu kavandatud.

Kuidas läheb käesoleval väljaandel? Kas see leiab oma lugeja, teisisõnu, kas huviline leiab selle raamatu, võtab kätte, mõtleb ise kaasa, meenutab ka iseenda elu üleloomulikke juhtumusi või teistelt kuulnud? Kui jah, siis on trükis oma ülesande täitnud. Muretsen juba ette, kas tänapäeva inimese maailmanägemises on kohta neile sajanditagusesse aega jäänud kujutelmadele üleloomulikest olenditest, alates looduskeskse metshaldjaga ning lõpetades vanakuradilt hinge saanud varandusetooja – krati ehk tondiga. Kes praegusajal veel kindlasti teada ja tuntud on, need on surnuvaim ja kodukäija (nimetatud enamasti kummituseks), kurat (leebema nimekuju poolest vanakuri) ning vetevaim – näkk. Rahutu surnu teema köidab rohkem naiste-

Paulus Paurmann. ERA, Foto 5103.

rahvaste meeli, kurat on enam tuttav meestele, ent näkil on kauane tuntus lastehirmutisena.

Rahvaluulekogumine sai hoogu tänu Jakob Hurda algatusele 1888. aastal. Virumaa kohalike korrespondentide saadetistest J. Hurdale ja Matthias Johann Eisenile said käesolevasse raamatusse valitud tekstid, mis kajastavad vanapära traditsiooni ajast, mil siinmail vaimude olemasolu veel küllaltki tõsimeeli usuti ja seetõttu neid ka sageda-

mini kohata võidi. Lugude kirjanijad, nagu nt. Friedrich Feldbach (Vaivara khk.), Paulus Paurmann ning August Tõnurist (Jõhvi khk.), Viilip Klaas ja Danel Pruhl (Haljala khk.), Alfred Constantin Kivi ja Johann Sõster (Kadrina khk.), Karl Voldemar Lurich (Väike-Maarja khk.) jpt. olid ka ise head traditsioonitundjad.

Eesti Rahvaluule Arhiivi loomisega 1927. a. Tartus algas innukas senikogutud folklooriainese kopeerimine, koopiate korraldamine ning ühtlasi kogumistöö edasine organiseerimine.

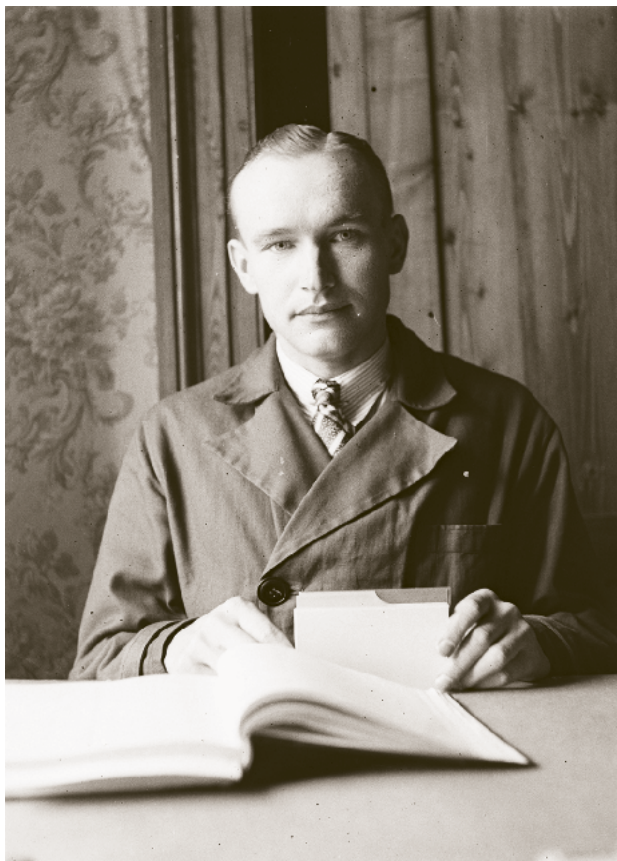
Viilip Klaas. ERA, Foto 1226.

Rudolf Põldmäe, saabunud kogumismatkalt.
ERA, Foto 186 (1932).

Virumaale lähetati peagi täien-
davalt usundialast materjali
koguma Jõhvi, Lüganuse, Viru-
Nigula ja Väike-Maarja kihel-
konda Rudolf Põldmäe, Simuna
kihelkonnas käis kogumisretkel
Richard Viidebaum (Viidalepp).
Oskuslik küsitlemine andis
sellal veel üsna häid tulemusi.
Rudolf Põldmäe on oma päevi-
kus kirjeldanud 1930. a. augusti-
kuu kogumismatkal kohtumist
74-aastase Maarja Tammega
Lüganuse khk. Kestla külas:
“...Istusin kivile ja algasin
usutlemist. Eide võrratu jutukus
murdis kohe maha võõrastava
paine ja säält tagast hüppasid
esile koledad kodukäijad, tondid
ja muud mulle sümpaatlikud
elukad. Suureks kurvastuseks
taevas kattus musta pilvega ja
säält langev vesi tegi algul mu
värvipliatsi küntud leheküljest
lainetava tindijärve...” (ERA II
28, 24/5)

Richard Viidalepp.
ERA, Foto 232 (1935).

Pärast seda, kui kooliõpilased olid edukalt osa võtnud ülemaalisest lastehirmutiste ja lastemängude ning -laulude kogumise aktsioonist, jõudis järg kohtadega seotud muistendite talletamiseni, juhendajaks Richard Viidalepp.

Aastatel 1938–1939 laekunud saadetistest komplekteeritud köidetes (ERA II 215–219) on Virumaa päritoluga tekste u. 3200 lk., neist neljandik Rakvere koolidest. Paljud kooliõpilased on suutnud oma kodustelt kuulnud jutustuse ehedalt kirja panna, lisatud on ka illustratsioone; erilist esiletõstmist väärivad Rakvere koolipoisi Robert Kello meisterlikud joonistused.

Kööted ERA kogust. Foto A. Madisson (2014).

Hermann Länts. ERA, Foto 129.

Julius Aleksander Reepärg 1935. ERA, Foto 17.

Rahvaluulearhiivi korrespondentide seas paistavad tublide muistendikogujatena silma Armilda Hallik (Iisaku ja Jõhvi khk.), Hermann Länts ja Julius Aleksander Reepärg (Haljala khk.), Mart Tarum (Iisaku ja Lügane khk.), Mihkel Sild Avinurmest (praeguse haldusjaotuse järgi kuulub Avinurme Virumaa piiresse) jpt.

Julius Reepärg ja jutustaja Jaan Muruväli. ERA, Foto 8111 (1937).

20. sajandi teisel poolel keskendus muuhulgas usundilise ainese kogumisele 1939. a. kohamuistendite kogumise konkursil kaasa löönud Aino Källo, kes õhutas ka hea traditsioonitundja Helene Liivaku kogumistööle (mõlemad Lüganuse khk.), oma emalt pani rohkesti jutupärimust kirja Endel Mets (Jõhvi khk.). Häid rahvajutte saatis ka Linda Palu (Haljala ja Rakvere khk. jm.).

Helene Liivak ja Aino Källo (taga) rahvaluulekogujate kokkutulekul Kadriinas 1965. a. ERA, Foto 7412.

Rahvaluulekogumise ekspeditsioonidest hõlmasid Virumaad järgmised: 1955–1957 Iisaku ja Jõhvi khk., 1969 Kadriina, Haljala ja Rakvere khk., 1978 Simuna ja Väike-Maarja khk., 1984 Viru-Jaagupi khk., 1994 Viru-Nigula khk. Võimalikult palju olen püüdnud ka ise vaimujutte arhiivile talletada Iisaku, Kadriina, Väike-Maarja, Viru-Jaagupi ja Viru-Nigula kihelkonnas.

Endel Mets. ERA, Foto 1781.

Et oleks esindatud samuti 21. sajandi jutupäränd ning lootuses saada täiendust juba unustusse jäävate vaimujuttude osas, levitasin vastavateemalist küsimustikku, kuid saaki oli vähe. Arvati, et “kõik on juba kogutud” või “mul pole midagi uut teada”. Tulemusteta see aktsioon siiski ei jäänud. Siin on nende nimed, kellele olen tänu võlgu: Inge Arula (Viru-Jaagupi), Ellu Elken (Iisaku), Erik Kaarend (Haljala), Kaja Kasemaa (Viru-Nigula) ja Väike-Maarja), Enno Kingumets (Iisaku), Eva Nölve (Kadriina), Anu Soon (Viru-Jaagupi), Heili Tarjan (Viru-Nigula), Alli Tõnissoo (Viru-Nigula),

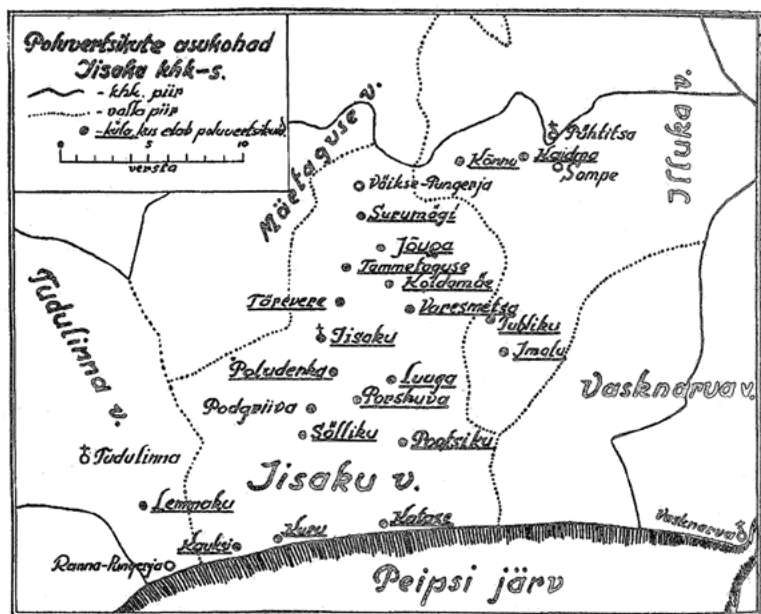
Heinz Valk (Haljala). Käsmu kaptenitekülas käis laevahaldjajutte küsimas Mari Hiiemäe.

Raamatusse valitud tekstid on folklooriliigi poolest enamjaolt usundilised muistendid (rahva-keeles nimetatakse selliseid tänapäeval legendideks); eelistatud on memoraate ehk mälestusjutte. Paljud neist on arhiivile laekunud Virumaa koolide õpilastelt 1939. a. Pole kahtlust, et isiklikud või tuttavate kogukonnaliikmete poolsed jutustused kohtumistest näkiga, metsas uitaja sattumisest üleloomuliku eksitaja võimusesse, haruldase vainuköie leidmisest, magajat öösiti kimbutavast luupainajast jne. on põnevamad, dramaatilisemad ning mõjuvad oma konkreetsuses ka usutavamana. Kuid tuleb tunnistada, et osa selle raamatu “kangelasi” rahvajututraditsioonis välja arendatud tegevustikku ei pakugi. Sellised on näiteks vaarao inimesed, juba nimetatud vainuköis, mardus, toonesepad ja maa-alused. Tekstivariandid nende kohta kipuvad olema üsna sarnase sisuga napisõnalised kirjeldused. Vastavalt on ka käesoleva raamatu eri osade maht erinev. Pidasin oluliseks siia paigutada kõik Virumaa vanas rahvausus veel hiljaaegu teada olnud vaimolendid – marduse ja toonesepa, õuevaimu, hoonevaimude hulka kuuluva ööema ja ketrajanaise ning üsnagi napisõnaliselt kirjeldatud ööitketaja. Muinasjutumotiive tuleb ette lugudes kunagistest laialt tuntud vaimolenditest, nagu vetevaimud, kodukäija, kurat, koerakoonlased jt., üldiselt pole selliste lugude valim siin kuigi suur. Kuna joonistusi on rahvaluulekogujailt üpris vähe, pakuvad lugejale vaheldust veel ka kirjakohtad arhiivisäilikutest ja koopiakartoteekidest.

Küsimus selle kohta, kas vaimujutud pole liiga koledad, on muidugi õigustatud. Paljud ehedad (kirjanduslikult töötlemata) muinasjutudki on koledad, kuigi lõpp võib ju õnnelik olla. Kerkib ka

Usundiliste muistendite kartoteek: painaja.
Foto A. Madisson (2014).

Iisaku ja Illuka valla *poluvertsikute* ajaloolised külad Peipsi põhjapiiri ja Kuremäe kloostri vahemail. (Erenberg 1933: 106)

küsimus: mispärast lähevad jutud vaimolenditest põlvkonnalt põlvkonnale levides aina koledamaks? Vastutulelikult inimesi teele juhatavad metshaldjad muutuvad ajapikku eksitajateks, heatahtlikud vetevanad uputavateks näkkideks. Miks surnu oma viimses puhkepaigas rahu ei leia, vaid ilmub elavate hulka, see võiks pakkuda mõtlemisainet ka praegusajal. Samas, kui kujutlused demoniseerunud olenditest juttudesse panna ja näidata, et neist on võimalik üle olla – võib-olla aitab see meie hirmusid vähendada.

Mis on tundmatu ja seletamatu, saab hõlpsasti mütoloogilise seletuse. Usundiurija Oskar Loorits kommenteerib: “Tegelikult on ju nii, et sügavas laanes kumiseb ja kajab alatasa kummalisi häälsusi, eriti just lindude huilgeid, tagumist ja

laulu, mis sarnaneb kord helinale, kord naerule, kord kohutavale kisale ja mis jätab õige salapärase ja mõistatusliku mulje, kuna tõeline häälsuste põhjustaja jääb ju harilikult ikka teadmatuks. Siis massifantaasia kaldubki otsima üliloomulikkusselektust ja annab häälitsejale igasugu nimesid vastavalt ajale ja oludele.” (Loorits 1998, II: 205)

Selgitav kommentaar selle raamatu iga temarubriigi alguses annab lühikese ülevaate traditsiooni päritolust, levikust, tuntuusest, vaimolendi nimetuse kujunemisest, Virumaa erijoonetest. Märgata on ühisjooni idaslaavi ja läänemeresoome rahvaste traditsiooniga. Üsna tugevaid germaani mõjusid on näiteks libahundikujutelmal, piibliainestikule toetub pärimus vaarao inimestest, koerakoonlased pole ainult koeranäolised peletised,

vaid veel ka sõjaröövlid ning ühesilmalised koletised. Laevahaldjat sisemaal ei teatagi, see tegelane kuulub omaaegsetel purjelaevadel merd sõitnud meeste rahvusvahelisse jutuvaramusse.

Kuna osa rahvaluulekogujaid on oma lood pealkirjastanud, siis ühtluse mõttes olen seda teguviisi järginud minagi, kuigi suulise esituse puhul ju lugudele pealkirju ei öelda. Tekstinäidete keelekasutus on omanäoline, tugevate piirkondlike erijoontega: kirderannikumurre jaguneb ida- ja läänerrühmaks, lõunapoolsed Ida-Virumaa kihelkonnad kuuluvad Alutaguse eesti-vene-vadja-isuri murrakuterühma, Virumaa läänepoolsed kihel-

konnad Põhja-Eesti keskmurde alale, lõunapoolsed kannavad idamurde jooni, sõnavaras leidub soome ja vene mõjusid (Must 2013). Loodetavasti aitavad murdekeelendites paremini orienteeruda raamatu lõppu lisatud sõnaseletused.

Iga jututeksti all on allikaviide rahvaluulekogu šifri, lehekülgede ja teksti numbriga, järgnevad kohaandmed – kihelkond, vald, küla endisaegse haldusüksuse järgi, seejärel koguja nimi, jutustaja andmed ning kogumisaasta.

Jaanipäeval 2014
Mall Hiimäe

Metshaldjas

Virumaalt 19.–20. sajandil kogutud rahvajutud metshaldjatest kannavad endas igivanu uskumusi. “Need kalurküti kultuurist pärit elemendid on aga tugevasti läbi põimunud hiljem juurde ladestunud kultuurilooliste kihistustega, kuna kiviaja küttide ja kalastajate religioon tõrjuti hiljem kõrvale maaharijaile-põllupidajaile ning karjakasvatajaile omaste uskumuste ja usundilis-maagiliste kommete poolt,” kirjutab Põhja-Euraasia rahvaste usundiloo uurija Ivar Paulson monograafia “Vana eesti rahvausk” metsaelu käsitlevas peatükis (1997: 51). Paulson on tähelepanu juhtinud ka sellele, et animatistlikku kujutlust looduse üldisest elususest ei tule pidada eelastmeks animistlikule kujutelmale looduse hingestatusest ja vaimudest kõikjal looduses, vaid need eksisteerivad rahvausus kõrvu ning omavahel põimunult (samas: 22–25).

Läänemeresoome keeltesse on sõna *haldjas* jõudnud alg-skandinaavia keelest. See tähendab haldajat, valdajat, omanikku. Virumaa (mets-) *aldjas*, *altijas*, *aljas*, *elkjas* on oma algupäralt haldaja, hoidja. Ka Alutaguse kakskeelsete Iisaku

kihelkonna külade elanikelt kirja pandud venekeelsetes muistendites on metsavaimu kohta kasutatud eestikeelset nimetust *aldias*. Mõnigikord pole pärimuse jutustajad suutnud otsustada, kuidas metsas kohatud vaimolendit nimetada tuleb: alles takkajärgi järeldatakse, et küllap see oli metshaldjas.

Kaitsevaimu-kujutelma täiendab usk üleloomulikku surma leidnud inimestest, kelle hing ei saa rahu. Rahvausundi uurijana on Eesti Rahvaluule Arhiivi rajaja ning esimene juhataja Oskar Loorits selgitanud metsavaimu mõistet surnuvaimu näitel: “Nagu surnud iseseisvuvad kehatuteks vaimudeks, nii ka **loodushinged** eralduvad oma kehadest iseseisvaiks “vaimudeks”. Algselt loodushing oli oma kehaga seotud nagu inimhingki.” (Loorits 1990: 54)

Metshaldjas esineb kõige sagedamini inimese – hallis rõivas vanamehe, eide, noore naise, poisikese – kujul. Selle kohta kirjutab Loorits: “Kuju muutlikkuse puhul on tähelepanav, et loodushing iseseisva vaimuna omandab ms. just **inimkuju**, s.t. inimesestub ka väliselt, nagu ta olemustki kujutellakse ju inimtaolisena.” (Samas)

Inimtaolise metsavaimu välimuses ja käitumises võib küll olla midagi ebatavalist, kuid looma või linnuna näitab ta end harvemini kui näiteks kodukäija või vanakuri. Uskumuste vanemas kihistuses tuleb ilmsiks neutraalne suhtumine: haldjas juhatab metsa eksinu õigele teele. Kus mujal, kui metsaderohke Virumaa metshaldjajuttudes võib juhtuda, et metshaldjas on sunnitud oma asupai-gast nuttes lahkuma, kui inimesed ta koduks oleva metsa maha raiuvad. Sageli käitub ta aga oma valdustesse sattunud inimestega vaenulikult: ajab jahilinnud küti eest kaugemale, tembutab, hirmu-tab, eksitab, sunnib oma teelt lahkuma. Demoniseerunud metshaldja käitumises on ühist kodukäija ning kuradiga, ka on teda nimetatud tondiks või metsapaganaks. Metshaldjat nähakse liikumas isegi heinasaadu kujul (vt. ka Hiiemäe 1997).

Orientatsiooni kaotamist loodusmaastikul liikumisel tuleb tänapäeval ette võib-olla samavõrd kui vanasti. “Peeaeugu iga külaühiskonna liige on oma elus metsa eksinud või siis kuulnud sellest mõnelt lähedaselt vahetult kogejalt,” kirjutab folklorist Madis Arukask (2000: 101). Artikli autor rõhutab, et “eksimine tuttavas kodulähedases, oma ja võõra – teisisõnu: eri maailmade piirialal eeldab, et orientatsiooni kaotanu pöördub abi saamiseks rahvatraditsioonist teada võtete poole. Muudetud maailma sattununa tuleb eksinul rakendada kultuurilist vastumeetmete arsenalit. On iseloomulik, et individuaalsed pääsetee otsingud jooksevad enamjaolt liiva, püüdes metsast “omal jõul” välja pääseda, jääb inimene veel pikemaks ekslema. Teisisõnu, kitsaskohast saab välja vaid etteantud meetodeid kasutades. Kõige iseloomulikum neist

on kahtlemata kehakatete teistpidi pööramine – tegevus, millega maailm jälle “õigeks” pööratakse ning end jälle tuttavas paigas leitakse.” (Samas: 108)

Tänapäeva usundipildis pole metshaldjale enam kuigivõrd kohta. Metsas eksimisest tavatsetakse küll teistelegi jutustada, kuid orientatsiooni kaotamisele leidub teistsugune põhjendus: tegemist on maast kiirgava energiaga, mis inimese meeli mõjutab.

Räägivad, et keegi nägi

Aldjas. – Metsas, räägivad, et keegi nägi, juustega, naisterahvas. See oli, võiks öelda, et kolmekümne sammu kaugusel poeg nägi, nüüd on sellest mitu aastat möödas. Vaatab – kõhn alasti inimene, vaatab, ja juba läkski.

Metshaldjas ja veehaldjas on erinevad.

ERA, Vene 4, 65 (1) < Iisaku khk. ja v., Katase k. – M. Erenberg < Aleksander Lilleorg, u. 80 a. (1931).

Metshaldjas ja metsavaim

Olen kuulnud ka oma vanaemalt kirjust linnust, kes laskub su ligidale põõsale, säutsub ja nagu nõia-väl meelitab sind vales suunas minema. Mälus on ka hall eideke, kes seelikusaba lehvides õigelt rajalt kõrvale veab. Üksi me ei julgenud metsa minna.

Kujutan ette, et metshaldjas on väike armas olevus puude lehestikus. Metsavaim on karmim, halli vanataadi moodi, kaabulott peas. Ta kaitseb

metsa ja võib ulakaid karistada. Nad on kõik hallipruunika tooniga, et looduses sulanduda, ja ei ole kuulnud, et peale eksitamise need metsaelanikud halba teeksid.

EFA I 171, 13 (2) < Viru-Nigula khk. ja as. – H. Tarjan (2014).

Vanaisa oli õitsil

Vaimud olid seal Ebavere mäel küll. Seda rääkis minu vanaema.

Vanaisa oli õitsil olnud. Seal on Täkutiik, kus täkk on ära uppund, seal käidi täkkusid jootmas. Tema oli õitsil old ja jäänd magama. Siis hobused kadund ära ja tema jooksnud edasi-tagasi. Ja siis üks hall mees oli näitand käega, kus hobused olid läinud, teomes sai õigeks ajaks veel teole.

RKM II 336, 284 (1) < Väike-Maarja khk., Möisamaa k. – M. Hiimäe < Leida Liiva, 60 a. (1979).

Haldjas kahe lapsega

Hallijas oli ja nähti metsas. Ükskord läinud mees heinamaale ja näeb: haldjas istub kahe lapsega ja imetab neid. Mees teretab, naene (haldjas) ei lausu sõnakest. Mees küsib teed ja teeb muud juttu. Säl tõuseb naine üles, võtab ühe lapse sülle, tõise käekõrva ja läinud metsa. Mees mõtelnud: “Näe, kuidas mind kardab, läks metsa; küll vist on haldijas.”

H II 1, 669 (4) < Vaivara khk. – O. Kallas < Mai Maibom, 80 a. (1888).

Päkapikkused mehed metsas

Päkapikkused mehed. Metsades eland, jüstkui metsaldija pojad. Eksitand mõnda, mõnda jälle õigele teele viind.

ERA II 28, 106/7 (11) < Lügánuse khk., Püssi v., Liimala k. – R. Põldmäe < Juuli Kullerkupp, 48 a. (1930).

Lugu haldjatega

Haldjaid oli siin 50 aasta eest. Ise näinud ei ole. Inimesele on nad rohkem heatahtlikud.

Haldjatega oli küll üks lugu. Meil oli üks vana külamees, kes oli kaunis suur joodik. Tuli kõrtsist. Iisakus oli kõrts. Siinsamas, kus mäeseljandik läheb, seal on suured lepapõõsad. Siis olid nad veel paksemad. Sai sinnasaate, tulivad kaks ilusat naisterahvast vastu ja meelitasivad teda, et tule meie aeda jalutama. Tema ei tahtnud minna. Nemad võttand käe alt kinni ja viinud. Seal olnud palju suuri õunapuid. Naisterahvad pakkunud temale õunu, et võta ja maitse. Tema ei ole tahtand. Hakkand aga siis võtma ja nimetanud: “Хосподи помоги!” (Jumal, aita!) Ja naisterahvad olnud äkki kadunud ja õunapuud ka ja kätte jäänud vaid lepaoks.

Siis tuli koju ja jutustas, et vot, mis minuga oli.

KKI 20, 97/8 (73–74) < Iisaku khk., Sälliku k. – L. Raudsep ja H. Kihno < Eduard Reiska, 86 a. (1955).

Metsaneitsi Kaarli metsavahel.
ERA II 217, 68 (33) < Rakvere khk. –
Robert Kello (1939).

Marjuline näeb kepiga meest

Minu ema läks Väiküla metsa maasikale. Korjanud maasikaid, läind temal pastli pael lahti. Istunud kännu otsa ja näpitsenud paela. Korraga läheb tema eest läbi suur vana mees. Pikk kepp olnud käes, suur pikk maani ulatuv mantel seljas ja nagu samblane habe ees. Tema hakand vaatama ja küsind: “Kes sa oled?” Seda kuuldes kadunud vanamees kui tina tuhka. Tema kartnud ja tulnud ära, et viimati eksib pärast ära. Tulles aga eksinud ära, ehkki mets on küll tuttav olnud. Alles hilja õhtul saanud koju.

ERA II 217, 471 (26) < Simuna khk., Paasvere v., Salutaguse k. < Rakvere l.
< Triigi – E. Kukner < Heleene Angus, 47 a. < vanematelt ja tuttavatelt (1939).

Paha koht heinamaateel

Võrnu Salas üks naisterahvas läks heinamaalt koju leiba ahju panema. Jäi seisma, ei osand enam edasi minna. Seisis hommikuni seal. Seal pidi olema paha koht, tondid pidid käima üle. Kui tema jälgedele lähed, siis ei pääse enam kuhugi.

ERA II 28, 350 (6) < Lüganuse khk.,
Maidla v., Venoja k. < Oandu k. –
R. Põldmäe < Juhanes Krautmann,
36 a. (1930).

Rabavaim meelitab

Rabas oli keelatud imelikule hõikele vastata. See olevat rabavaim, kes niiviisi meelitavat inimesi laugastesse.

EFA I 171, 40 (10) < Tallinn
< Haljala khk., Auküla – H. Valk
< oma mälestuse järgi (2014).

Vanaema rääkis

No vaata, see Jõugalt-vanaema rääkis metsaldjat, aga tema ütlemine oli kahetine: seda ta ütles ka, et on elkjas. See oli nii, et õhtul hobused olid põllutööst väsinud, siis viidi õitsele, et öösel saavad kõhu täis süüa. Ongassaare all olid õhtul olnud siis ja mõni vanainimene oli siis kaasas. Teismelised lapsed olid, kes neid hobuseid seal karjatasid, siis kes olid valvest vabad, need olid tule juures ja seal räägiti muinasjuttu ja küsiti mõistatusi ja.

Aga üks poiss oli ulakas ja hakkas karjuma. Õitsevaht ütles talle, et: “Ära karju, elkjas tuleb!” Tema ütles, et las ta tuleb ja hõikas aga jälle. Siis oli juba kuulda vastuhõikamist ja äkitselt ilmus lõkke äärde mingisugune mees, pikk hame seljas, ja hakkas oma käsi soendama. Estest soendas ennast eespoolt, siis tagantpoolt ja tõstnud veel saba üles. Tagant olnud kintsud nagu kasetohuga kaetud. Ja see valvur võtnud tuletuki ja pistnud sellega elkjale mööda kintsu. Selle peale elkjas pannud sealt nende juurest minema.

Nemad olnud kõik väga ehmatanud, aga siis toibund vähe ja pand kõik sealt minema. Ja ei läinud sinna enam keegi, kartsid, et ta sai ju tulise tukiga, see tuleb kätte tasuma.

EFA I 171, 67 (17) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – M. Hiimäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Vendade kohtumine

Jutustaja on olnud Maarjas (Väike-Maarjas) ööd ja sääli räägitud, et peremees eksind õhtul oma kopli lepikusse ja see lepik pole olnud kuigi suur. Sääli tulnud eksinu juure üks mees ja ütelnud: “Ma olen sinu vend, kes sind eksitab.”

Mehele kuuldud see väga kummaliselt, kuna ta ise ei teadnud kadund venna olemasolust midagi.

“Aga sinu ema muretses mind tüdrukupõlves ja sellepärast sa minust ei tea. Vii emale pailu terviseid ja ütle, et matku ta mind maha.”

Mees läind koju ja rääkind emale, ema kraapind midagi leest ja pannud rohuaeda mulla sisse. Aga surmatunnike jõudnud kätte ja ema surnud ise ka sinnasamasse paika.

Vat nõnna on neid aldaid kua siis...

ERA II 13, 141/2 (19) < Simuna khk., Salla v. – R. Viidebaum < Hans Princken, 67 a. (1929).

Kus metshaldjas ennast näitab

Ühekõrra eksisin metsa. Käisin ja ulkusin ringi. Kolm korda tulin tagasi jälle samale kõhale. Õikusin ja õikusin, metsaljas kuri-ing õikus mulle vasta.

Metsaljas piab sial kõhal õlema metsas, koho kedagi on matetud. Metsaljas pidi ikke neske inimesemooduline õlema. Vai kellele ta ennast näitab, mudku õigub vasta. Metsaljas on kuri, ei täma iad tie kellelegi.

ERA II 193, 94/5 (29–32) < Torma khk., Avinurme v., Tõnussaare k. < Adraku k. – A. Hallik < Mari Pärn, 70 a. (1938).

Põrsa püüdmine

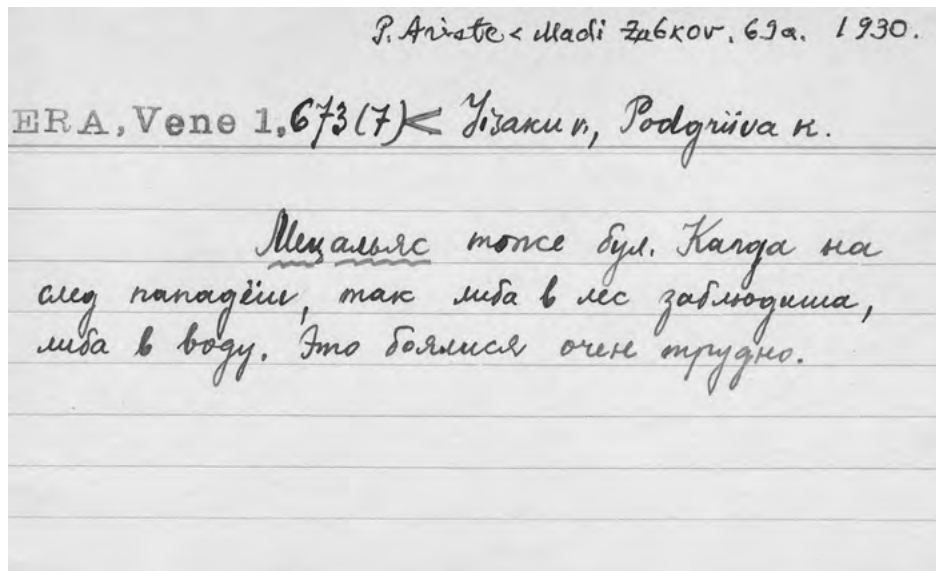
Korra läks üks mees Jõhvist põrsast ostma. Et hulk maad minna, hakkas juba pimedas minema. Näeb äkki Linnamäe kohal tee pääl põrsast. Mehel hea meel, et nüüd saabki põrsa ilma rahata ja ilma Jõhvi minemata. Arvas, et põrsas on kaupmehe koormast ära jooksnud. Hakkab siis põrsast püüdma, põrsas meelitab ikka meest lepiku. Lepik oli pime ja mees arvas, et ega ma sääln teda ikka kätte ei saa. Tuli teele tagasi. Näeb: põrsas jälle tema ees. Hakkab uuesti püüdma, jälle põrsas meelitab lepiku poole. Mees ei lähe. Samuti kolmas kord. Neljandal korral jookseb põrsas mehe jalgade vahelt läbi, mees pöörab ümber, aga ei enam põrsast olegi.

ERA II 125, 440/1 (3) < Iisaku khk., Illuka v., Edivere k.
< Jõhvi khk. – M. Tarum < Mart Tarum, 24 a. (1936).

Miks Juhan väikseks jäi

Sagadis olnud 30–40 aastat tagasi väikene mees Pokati Juhan. Selle kohta räägiti, et tema sellepärast väikseks jäi, et ta haldja sülle võttis. Tema olnud 15-aastane poisijõmpsikas, kui tulnud just Võsu poolt ja jõudnud tee ääres olevate punaste postideni, kui kuulnud lapse nuttu. Tema läinud siis lapse nutu peale ja leidnudki väikese lapse punases kuues nutmas sarapuupõõsa all. Juhan võtnud lapse sülle, aga siis kadunud lapse nutt ja lapski nagu unes ära. Mees pole aga peale seda kasvanudki.

ERA II 217, 354/5 (81) < Haljala khk., Aaspere v., Viitna k.
– A. Allvee < Helene Jürman, 43 a. (1939).

Tekst koopiakartoteegist.
(Metshaldjas oli ka. Kui jälgede peale satud, siis eksid ära metsa või satud vette. Seda kardeti kõvasti.)

Haldja jälgedel

Metsaldijad. Nad viind paha jälgedele. Ei saand muidu headele jälgedele, kui pööрати riie pahempidi selga. Ütlesid nägema ka teda. Heinasaadu moodi old, kohisend ja mühisend.

ERA II 28, 79 (6) < Lügänuše khk., Püssi v., Liimala k.
< Kõrkküla k. – R. Põldmäe < Mihkel Eero, 81 a. (1930).

Öösel metsas

Muttika Aleksander magas heinamaal ööse, metsas heinasaadu sees. Saat hakand hüppama. Teisest ööst ei tohtind enam heinamaale jääda. Nemad ütlesivad, et aldiyas oli saadu sees, tuli heinalisi pelutama.

ERA II 28, 535/6 (40) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Letipää k. – R. Põldmäe < Leena Hauakallas, 70 a. (1930).

Ehmatus koduteel

Mina olin alles lapsukene, kui käisime hulga-kiste Vaivaru metsas mustikul. Päev akkas looja minema, ilm läks pimedamaks, siis akkasime ka mei kodu poole minema. Korraga, ah sa jumal, kui me ehmatime, kui nägime eneste korval suure kuuse ääres õlejad imelist elukad. Tämä oli täie-ealise inimese pikkune, kaunis jämä, oopis ilma piata, pikad käed rippusivad kahel pool ja kaks peenikest valged jalga kandsivad seda suurt keha üleval.

Meid nähäs seisis natukene, pööras mei poole ja akkas jälle edasi kompima. Minä olin tükk aiga ehmatanud, nenda et ei saanud rääkigi, aga pärast toibusin ja akkasime jälle edasi menema. Natukene aig pääle seda jooksi üks mei seltsimeestest ohkides mei juurte ja jutusti, et tāmä niisamasugust nähtust näinud kui mei. Küläs räägisime vanu inimestele. Nemäd ütlivad, et see metsaldjas olla, keda ennegi on nähtu.

H II 37, 132/3 (3) < Vaivara khk., Auvere k. – H. Hendel
< vanake K. R. (1892).

Tudu haldjas

Tudu mõisa ja kõrtsi vahel olnd üks vesine koht väiklase metsaga. Rahvas kutsunud seda kohta Hiienokaks. Inimesed eksinud sinna alati ära, sest seal elutsend haljas, kes inimesi alati eksitand. Rahvas olnd täielikult kimbus haldja tembutustega. Hommikuti, kui päike paistnud, pesnud haldjas omi kuld- ja hõberiistu ning riputanud nad puude oksi kuivama.

Korra tulnud üks soome vanamoor. Rahvas sellele kaebama haldja hädaohtu. “Küll ma temaga hakkama saan,” lausunud see ja läinud Hiienokka ja pomisenud nõiasõnad. See aitanud kohe. Haldjas kraamind enda kolid kimpu ning läinud nutuga Roela ja Tudu rajal asuvasse Umbjärve. Vastutasuks võtnud ta aga soome vanamoori hääle ära.

E, StK 8, 184/5 (3) < Viru-Jaagupi khk. – M. Jürna (1921).

Eksimine haldja teel

Eit rääkis. Tema korjas Võsu apteegile ravimtaimi. Läänud Varetnõmmele mustikalle. Eksis ära, ei osanud enam välja tulla, et aldjate tied olid. Ja oli jaki siis tagurpidi selga pannud, siis sai välja.

RKM II 415, 367 (8) < Haljala khk., Altja k. – J. Oras
< Leida Mets, snd. 1908 (1989).

Eksimine teeb segaseks

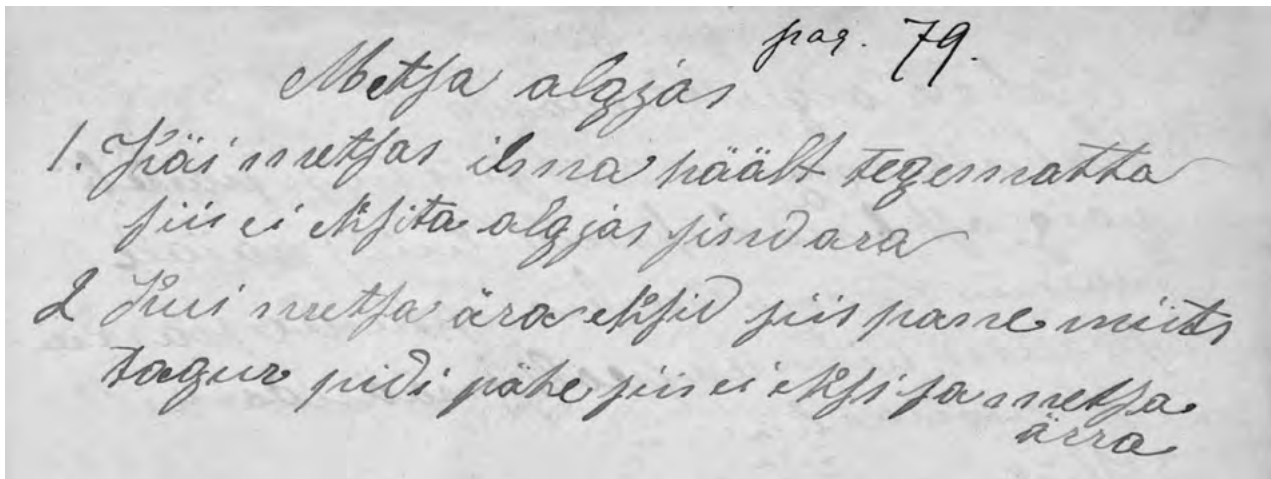
Enamjagu inimesi pidi minema vasakule, kui eksivad, mina lähen paremale. Tahtsime Aburisse minna kahe mehe, saime tee peale tagasi. Paar kilti olime kõndinud.

Mu oma naisevend elab metsa ääres ja läks õhtu põllule, et toob kaeravihku lambale ette ja

tuleb tagasi: enam ei leia kodu üles. Saab võõra kohta, vaatab, et üks mees saagib puid. Ütles: “Tere jõudu!” ja kui sai need sõnad öelnud, siis langes kate silmade pealt ära ja tundis, et oma õues on ja vend saagib puid.

Ma olin kutt ja käisin karjas ja läksin õega pähkile. Ja eksisime ära ja nii segane, et päike paistab põhjast. Siis ronisin puu otsa, nägin Pandivere ära, siis lõi silmad selgest. See, öeldakse, et oled haldja jälgedele sattund, siis eksib ära. Nii võtab segaseks, et päike tõuseb solgiämbri, nii näed teistmoodi. No mis sa teed!

RKM II 336, 323/4 (75) < Väike-Maarja khk., Pandivere k. – M. Hiimäe < Alfred Võrno, 66 a. (1979).

Õpetused metsas eksimise puhuks. H II 11, 79 (1–2) < Rakvere khk. – V. Pender (1889).

Kummalised kohtumised Mäda järve juures

Üks jutt on jälle, mis ma ise kuulsin 1907. a. Läksime Triigi mõisa heinamaale, sealt anti meile teo peale heinamaatükke välja. Ja siis üks naine rääkis, et nemad olid mehega kahekesi täna hommiku läinud ja Triigi Mäda järve ligidal oli üks naisterahvas läind nende ees ja läind üle tee, nii et jalad olnud tükk maad kõrgemal kui raja. Ta oli veel hüünd mehele: “Jüri, tule vaata!” Mees tulnd vähe tagapool, vaadand korra tema poole ja siis oli vaadand jälle ettepoole, aga seda naist pole seal enam olnud.

Seesama ongi üks halljas. See pole ikka inimene olnud, ku ta jalad olid nii üleval, et maha ei puutund.

Minu isa rääkis, et tema oli selle Mäda järve ümber metsas otsind oma hobust (ja mets tuntud ja Eipri ja Triigi vahet pole kuigi palju) ja tema läinud ühest kohast sisse metsa ja saand jälle Mäda järve juure välja. Seal oli old üks mees puu all ja pand saapaid jalga. Siis tema oli keerand jälle metsa ja saand jälle Mäda järve äärde välja, aga seda meest pole seal old, kes saapaid jalga pani. Sedasi läks mitu korda metsa, jälle sai Mäda järve juurde. Mis asi see oli seal, kes saapaid jalga pani, kas inimene või ei olnud, seda isa ei usaldanud rääkida.

Kui niisugune asi läheb jutuka inimese kätte, siis ongi haldjajutt, aga isa seda kahtles, arvas, et võis ju ka inimene istuda ja saapaid jalga panna. Ta ei ole julgend temaga rääkida.

RKM II 331, 510/1 (9–10) < Väike-Maarja khk., Eipri k. – M. Hiimäe < Aleksander Kaare, 82 a. (1978).

Pühapäevase luuategija karistus

Hiieveski Kaarel läind ühel pühabe hommikul kottu välja ja pannud noa tasku – va Tiina oli just õhtu mõõrind, et ei tee luuda. Metsas laseb pikali, et magan õige natuke. Siis näind (unes), kui mõisa poolt tulnud kaks heledas riides preilit ja laulnud läbi nina. Kui tema juurde saand, tõmmand pintsaku silmade päält ära ja annud kaks kärakat vastu nägu. Kui ta maast üles tõusnud, pole enam midagi näha olnud. Mees jättis luuad tegemata ja tuli punase paledega koju. Rahvas arvasid, et haldja jälgedele oli magama heitnud.

ERA II 13, 182/3 (2) < Simuna khk., Avanduse k. – R. Viidebaum < Juula Kümnik, 75 a. (1929).

Hall vanamees kutsub metsa

Üks sulane läind õhtul metsa hoost sööma viima. Metsa ääres tänava otsas tuld üks all vanamees vasta, all suur mantel old seljas. Kullakarva sarved old otsaes. Kõrvad old veripunased. Juuksed old kukla tagant üles aetud, pealael püsti. Nagu toed old juustele alla seatud.

All mees käskind sulast enese taga metsa tulla. Sulane põle taga läind. Ta last hobuse metsa äärde sööma ja hakkand ära tulema. Vanamees käind aga ikke sulaselle peale, et “tule aga metsa!” Sulane saand aga suure vaevaga vanamehe küüsisst lahti. Ta tuld koju ja jäend selle peale raskete haigeks.

All vanamees old metsalgjas, kes sulast metsa ära eksitada taht.

E 39288 < Rakvere – V. Veermann (1899).

Haldjas ehk halgjas

See ebaloomulik olend pidi olema loodud ikka looja poolest inimeste eksitamiseks, kes langevad usust ära ja muutuvad liiga ilmalikuks, nagu kiriku- ja usumehed seda räägivad.

Kes sattub halgja jälgede peale, see eksib õhtu-pimedikus kohe ära. Ei aita ka see, kui lugeda meieisapalvet tagurpidi. Isegi jumala palumine ei pidavat aitama.

Umbes 1908. a. tulnud küla koolmeister lähedalt talust lapseristimiselt koju poole. Olnud ilma kuuta aeg, aga lumehärmatist olnud ka ikka maas. Tähed paistnud selgesti.

“Lähen õige otsekohe mööda põldu kodu, hakka nüüd kuiva ajaga veel teed otsima.” Asunud koduteele mööda põldu. Läheb, läheb, läheb: “Mis pagan see siis on ometi – ei ole see vahe nii pikk, et ma ei jõua koju, olen juba tüki aega kiiresti tulnud. Imelik, et ma enam ühtegi tuld külas, kuhu poole ma lähen, ei näe! Noh, hea küll, lähen õige veel kiire sammudega, ega see kodu siis ometigi eest ära kaugemale ei põgene. Suur kõrge mets paistab, lähen õige ligemale. Mis mets see on? Ometi ei ole minu teada siin kuskil niisugust suurt metsa!”

Läksin metsa sõrvale, nüüd langes nagu kae silmadelt. – See oli mõisa pargi äär. Aga millal ma tee peal ümber pöörasin ja sinnapoole tagasi läksin, kust ma just poole tunni eest ära tulin? Noh, ei ole viga, lähen sirgelt kodu peale välja, õhtu on suurepärane, soe, tuult ka ei ole, võib ka ühe jumaliku õhtu ära viita.

Olin juba arvata vist poolteist tundi kõndinud, aga kodu oli nagu minu kiuste ära hüpanud, ja väga

kaugele. Aga näe imet, siit hakkavad paistma meie oma pikad kuused toa ees [---]. Aga nii palju neid küll meie õues ei olnud. Jällegi kadus lummutis, silmad said selgeks: “See jo mõisa Kuusikmägi, olen jälle eemaldunud kodunt rohkem kui kolm kilomeetrit, ei nüüd ma enam ei lähe tallama halgja jälgi, nüüd lähen teed mööda kodu poole.”

Tulin kodu ja mis teie arvate, kell oli 3 öösel. Sellepärast ma ei näinud küla tulesid. Olin rännanud mööda küla ja mõisa põldusid kella 9-st õhtul kuni kella 3-ni öösel. Muidugi väike kilk mul peas oli, aga see ei võinud põhjuseks olla minu eksirännakutele, siis peaksid jo kõik joodikud ära eksima.”

Endine Vohnja valla Kõrveküla koolmeister Jaan Vahrberg rääkis enne oma surma mitu korda seda eksirännaku juttu.

RKM II 232, 276/80 (6) < Kadrina khk., Vohnja v., Kõrveküla – J. Valdur < Jaan Vahrberg (1967).

Metshaldja jälgedel

Metsaldijas. Mets on teeda ja tunnetu, aga eksitab ära. Keeri edesi ja tagasi, aga ära [tulla] ei õska. Kõik on ninda võõras, õige võõrast teeb. Ühekõrraga selgib ära, näed, et õledki õige ligi. Mul on kolm kõrda niiskene asi trehvand. Küll ma palusin, küll ma nuttasin ja mõnda muud. Nagu uimane õled. Aldija lugu on niiskene, aldija jäljed teevad seda, kui ta jälgede pääle astud. Jälgidest ei näe küll kedagist.

Siin mäel oli jutlus. Mina ölin noormees ja läksin sinna ja jäin mäele magama. Seal tuli ja ajas minu välja: “Et sa enam siia magama ei jää, sinna tee

pääle!” Siis seal tuli see (kuda ta õieti õli – näe, vanus võtab välla) – kuda see õli – metsaldijas. Ta õli kui inimene, see õli õigesti siin mõisas. Arvasin selle õlema ja õligi see.

Me käisime kaks pühapäeva metsas, ühekõrra tuli metsaldijas sinna, õlime ta jälgide pääl. Õhta tuli kätte, aga ta jälgide päält ei pääse kuskile. Metsküla all metsas see õli. Ei kuule koera häält, õlime selle päeva aldi ja jälgide pääl. Päiv akkas looja menema, koer akkas aukuma, õlime küla all. Tulime mõisa, metsavaht ütles: “Mina olen mitu korda ta jälgide pääl olnd.”

Metsaldijas – elav inimene on, niisamate riides kõhe, aga on aldi ja. Ise olen nähnd.

ERA II 37, 540/2 (3–5) < Jõhvi khk., Mäetaguse v.,
Võide k. – R. Põldmäe < Joosep Reinveldt, 86 a. (1931).

Vetevaimud

Vanapäraseid jooni sisaldavate mets-
haldjajuttudega võrreldes sisaldavad
Virumaa vetevaimujutud veelgi enam
vanu jooni ristiusueelsest kalur-küti
kultuurist. Kõrvutavalt rahvapärimusega metsa-
elust on Ivar Paulson oma monograafia peatükis
“Vetevallast” seda asjaolu seletanud järgmiselt:
“Kalastus pole siiski sel määral kaotanud oma
rahvamajanduslikku osatähtsust kui näit. jahindus.
Maad hariv ja karja kasvatav talupoeg on kõikjal
nende peamiste elatusharude kõrval tegelenud ka
kalapüügiga, niivõrd kui seda lubas ja soodustas ta
kodune ümbruskond vastavate veekogudega jne.”
(Paulson 1997: 68–69)

Virumaa on järvederikas, siin leidub suuremaid
ja väiksemaid kalajõesid; põhja pool on piiriks
Soome lahe veed, idas Narva jõgi, lõunas Peipsi
järv – kogu see maastikuline keskkond on aidanud
kujundada rikkalikku ja mitmekülgset veteolendite
ja kalastuse teemalist rahvapärimust. Veteolen-
dite kohta ilmus M. J. Eiseni “Näki raamat” juba
1896. a. (2. trükk 1922), selles on esindatud ka valik
Virumaa tekste. Ülevaate teoses eesti mütoloogiast

on Eisen (1995: 59–66) veehaldjatele märksa enam
tähelepanu pööranud kui metshaldjale.

Jämedates joontes võib vetevaimude-teema
kaheks jagada: vanemasse kultuurikihistusse
kuulub animatistlik-animistlik kujutlus veehaldjate
ning vetevaimudega; uuemasse, suuresti ka laenu-
lisse kihistusse kuulub näkk. Viimane on Põhja-
Eestisse – Harju-, Järva- ja Virumaale jõudnud
rootsi keelest (*näck*), hiljem aga levinud üldkeelde.

Kujutlus veehaldjast kui vete valitsejast ning
üksiti vete-elanike hoidjast ning peremehest on
rahvusvaheline. Suuremates veekogudes – järves,
meres asuvat vetevalitsejat võib kehastada hiigla-
suur kala, meie vetes igivana sammelselg-haug,
harvemini säga, nagu ka vадja rahvausus (vt.
Ariste 1977: 158). Rahvapärimuses kogetakse tema
olemasolu kalastamisel. Kalade kaitsjast haldjas
kutsub pühapäevase kalapüüdja korrale, annab
püüdjale hea saagi või vastupidi, jätab ta saagita.
Veel 20. sajandil on peetud oluliseks esimene
püütud kala vette tagasi lasta. Sellegi kombe lähte-
kohaks on püüd vete hoidjaga hästi läbi saada, et
kalaõnn püsiks.

Väga vanadest animistlikest kujutelmadest lähtuvad muistendid järvede rändamisest. Veekogu lahkub oma asukohast ning siirdub mujale, nagu oleks ta tundev ja tahtev, sihipäraselt liikuv elusolend. Need jutud väärivad erilist huvi ka seetõttu, et peegeldavad inimese ja muu looduse suhte eetilisi aspekte. Ärarändamise põhjuseks osutub konflikt inimestega, kes on vett pesupesemisega reostanud, ülearu palju kala püüdnud, järve mingil viisil solvanud. Kui maha laskuva järve alla inimene (marjuline, heinaline, kündja) jääb, võib temast saadagi järve hoidja.

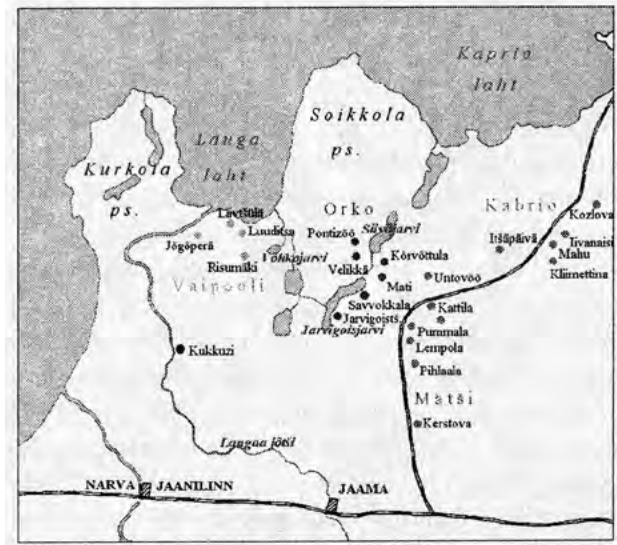
Veehaldjaid on kujutatud peamiselt antropomorfiseerituna – meeste- või naisterahvana, harve-mini lapsena. Eri veekogude vetevaimud saadavad üksteisele tervisi, võtavad üksteise asju, tülitsevad. Lahke inimese vastu võivad nad heatahtlikud olla, mingi eseme anda, temaga koos end saunas pesta. Muinasjututaoliselt välja arendatud juttudes kutsub veehaldjas inimese oma veealusesse riiki – oma valdusesse, mida on iseloomustatud kui kaunist ja imepärast.

Vetevald on inimesele märksa ohtlikum kui mets, seda uppumisohu tõttu: vette hukutakse märksa sagedamini kui metsa. Metsas haldjat näinu või tema jälgedele eksinu pääseb ikka eluga koju, kuid vetevaimud on aina enam hoolt kandnud selle eest, et inimesi uputada. Kes vette upub, selle hing ei saa rahu, temast saab vete hirm, kes aina ahvatleb elavaid vette tulema.

Hilisema kultuurikihistuse germaanimõjulistes näkjuttudes kuulub näki standardvälimuse juurde kalasaba. Näkki – kaunist pikajuukselist neidu või naist nähakse tavaliselt kusagil istumas, ja kui ta

millegagi tegeleb, siis on see juuste kammimine. Selline näkk ei tarvitse olla agressiivne, inimest märganud, kaob ta vette.

Omaette huvitav on Peipsi põhjaranniku, Iisaku kunagise kakskeelsusega elanikkonna ja Narvtaguse Kose küla näkikujutelm.

Narvtaguse ja Vadja külad. (Västriku 1999: 163)

Sõna *näkk* on võõras, nimetust *veehaldjas* tuleb ette, kuid üldine on vene keelele omane *russálka*. Teda võib kohata nii vees kui veekogudest lausa eemal metsas. Inimese suhtes on ta vägagi vaenulik. Deemonliku uputajana tuntakse näkki ka vadja rahvaus, enamasti on arvatud, et eri veekogudes on *vezikko* kas nais- või meessoost (nt. *järvi-emä*, *naizikko*, *mēz-elokkaz*) jne. (Ariste 1977: 152–199;

Västriik 1999: 166–171). Ilmselt on sellist näkki läbi aegade vaja olnud lastehirmutiseks, rõhutab Ergo-Hart Västriik (samas: 171). Virumaa traditsioonis on samal otstarbel jutustatud vees hulpi-vast palgist või lapsi enda turjale istuma meelitavast hobusest, kes lapsed tasapisi sügavasse vette viib. Siin aitab nime nimetamine: kui keegi lastest lubab “näki nägära peale” istuda, kaob meelitaja äkki vette. Kaevuhaldjat on nimetatud nii veevana-meheks kui näkiks. Tegemist on fiktsiooniga, mille otstarbeks on lapsi hirmutada kaevust eemale hoiduma.

Kuldhaug Uljaste järves

Kord vana Uljaste elanik Kamandu õngitses järvel kalu omatehtud haavatükist künas. Juba hulk aega püüdes nägi mees, kuidas üks suur kala end aeg-ajalt veepinnale tõstis. Mees seda nähes mõtles: “Kas kroku-till peab oma utsenjat, aga kust tema siia on saanud?” Mees oli väga huvitatud ja läks vaatama, mis seal siis õieti lahti on.

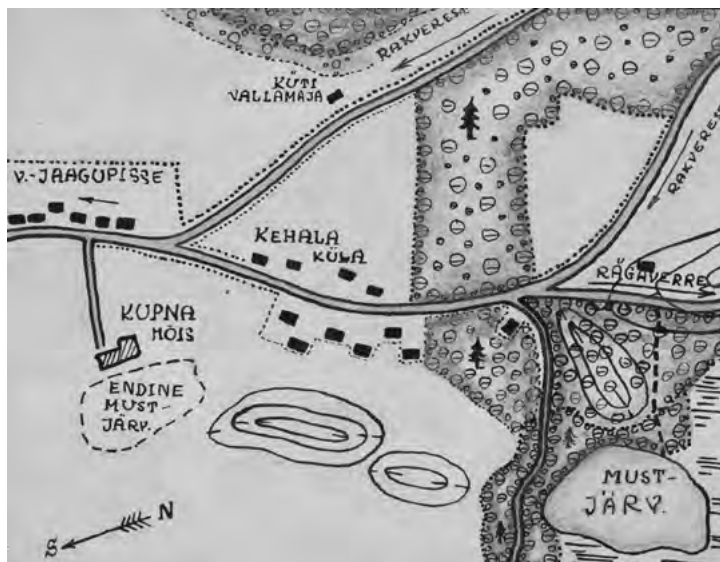
Juurde jõudes mees nägi, et seal on suur haug: silmad kui toovri-augud, hõbevaljad peas ja kuldketiga ühe suure kivi küljes kinni. Kala jutustas talle: “Mina olen kalade kuningas ja tulin siia suure pilvega, sest olin pilvele teejuhiks.”

See kivi on praegust alles, seda kalade kuningat pole enam keegi näinud.

ERA II 216, 111/2 (1) < Viru-Nigula khk., Pada v., Uljaste k. – K. Kalamees < isalt, Johannes Kalamees, 58 a. (1939).

Mustjärve ränd

Voore Mustjärv. Sealtrahva jutu järelle on see järv olnud teises kohas. Nüüd peab seal veel paljas koht järel olema. Kevade aegus, kui palju vett on, siis peab põhja peal natuke vett olema.

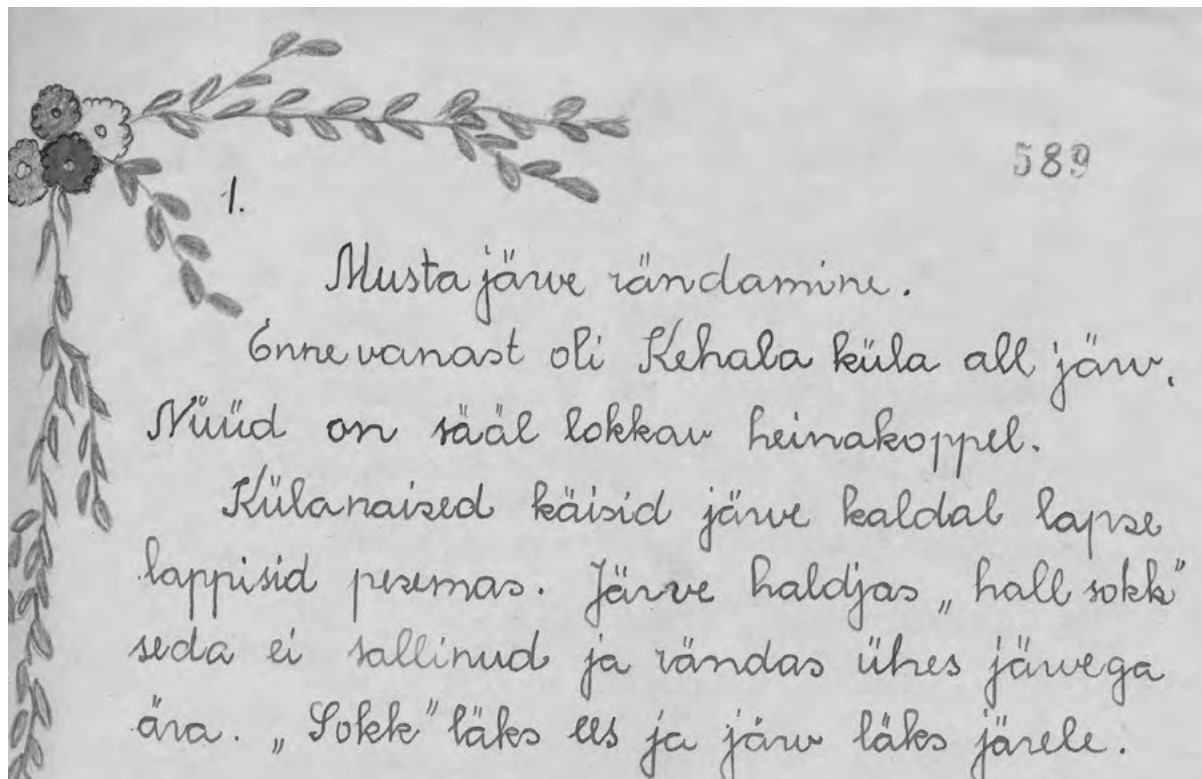

Mustjärve rännu tee. ERA II 217, 35 (6) < Rakvere l. < Viru-Jaagupi khk. – Robert Kello (1939).

Et üks naine läinud lapse musti rätikuid pesema ja järv on vihastanud ja läinud sealt ära. Kuskohalt tema ära läinud, sealt on ühest mäest läbi läinud. Peab olema, nagu oleks mäe tükk sinna kõrva tõstetud. See on olnud sel ajal, kui soos marjad kasvavad. Siis on inimesed marjul olnud ja üks hääl on hüüdnud: "Kai ja Mai, alt, must järv tuleb!" Need tüdrukud jäänd alla, aga kes kaugemal olnud, need peasnud ära.

Aga see järv peab olema soo sees ja kändusid täis. Ükskord on üks mees püüdnud kalu õngega ja saanud suure haugi kätte – üks ots olnud õlal ja saba maas. Kui akanud kodu minema kalaga, siis hüüdnud üks hääl: "Kai ja Mai, meie tõlpsaba orikas viiakse!" Mees visanud kala maha ja pist jooksu. Seda kala ei ole söönud linnud ega ole ta ka mädanenud.

RKM II 232, 472 < Viru-Jaagupi khk. – E. Kurg (1930).

Sokk läks ees ja järv läks järele. ERA II 218, 589 (1) < Viru-Jaagupi khk. Küti v. ja k. – H. Kokk < Lisete Kokk, 47 a. (1939).

Tudu järve rändamine

Minu noorespõlves rahvas rääkis, et praegune Tudu järv, mis nüüd asub Muraka soos, oli ennem olnud Tudu külas – praegusest järve asukohast umbes 5 km eemal, hiies.

Ühel suvisel õhtupoolikul tulnud kellegi mustlasenaise nõidumise järel hiiest välja kaks noort naisterahvast – vaimu. Nad on olnud valges riides ja läinud järve ning ise nutnud. Selle järel hakkaski vesi järvest kaduma ja vähehaaval vähe-maks jääma, kuni vesi järvest täiesti ära kuivas, kuna samal ajal Muraka soosse uus järv tekkis. Olevat veevaimud vee külast ära viinud Muraka soosse.

ERA II 218, 159 (11) < Viru-Jaagupi khk., Roela v., Tudu k. – V. Miilo < Jakob Veide, 71 a. (1939).

Viitna järve mõõtmine

Kord läinud järvemõõtjad Viitna järve mõõtma. Nad võtsid paadi, mis oli kinnitatud järve äärde puujuure külge ning sõitsid järvele. Kui nad kesk järve jõudnud, pajatanud tume hääl järve

põhjust: “Kas lähete siit minema, või muidu tõmban teid kogu paadiga vee alla!”

Seda kuuldes kohkunud mehed nii ära, et jäänud peaaegu tummaks. Nüüd ütelnud üks meestest: “Katsume järgi!” Ja mehed võtnud pika köie, heitnud selle vette ning hakanud õngitsema. Viimaks tundus midagi rasket. Kohe tõmmati köis välja ning köie otsas olnud kang verise lambapeaga.

Selle jutu rääkis mulle ema.

ERA II 216, 330/1 (35) < Haljala khk., Aaspere v., Sauste k. < Rõmeda k. – E. Toomsalu < emalt, A. Toomsalu, 38 a. (1939).

Pühapäevahommikune kalapüük

Jäagri Jaan läks Pühajõeale pühapäeva hommikul kalale. Pühajõgi asub Hanguse küla all. Ta pani õnged sisse ja jäi ise valvama. Ta nägi, et üks lammas tuleb ujudes tema poole. Kui lammas sai Jaani juurde, siis tõusis püsti ja lõi õngepaelad katki ja Jaani pikali, ise kadus ära. Jaan tõusis ülesse, võttis õnge närud ja läks koju. Ta sai aru, et veehaldjas ei sallinud seda, et pühapäeva hommikul kalal käiakse.

Jaan ei läinudki enam kalale ei Pühajõeale ega teistele jõgedele.

ERA II 218, 593/4 < Viru-Jaagupi khk., Küti v. ja k. – H. Kokk < tädilt, Anna Lillepuu, 54 a. < vanavanaemalt (1939).

Veehaldjaga saunas

Tüdruk läinud naabripereesse sauna. Enne küsinud ta perenaese käast: “Kas on oma pererahvas veel saunas?” Perenaene vastu: “Ei, kõik on juba käinud, saunas ei ole kedagi.” Tüdruk läinud sauna, näinud – ilus noor naesterahvas istunud seal ja pesnud ennast. Tüdruk mõtelnud: “Näe, seda perenaist! Ütleb, et saunas kedagi ei ole, aga ommetegi on siin pesijaid.” Tüdruk teinud enese riidest lahti ja küsinud võera pesija käast: “Kas tulist vett on veel?” Pesija ei lausu kedagi, muudkui peseb

ennast kärmeste edasi. Tüdruk kordanud oma küsimist. Seekord vastanud võeras kärmeste: “Jah on.”

Tüdruk läinud lavale vihtlema, võeras naesterahvas aga valmistanud selle ajaga temale kapa sisse vee valmis ja pakkunud seda tüdrukule. Tüdruk lõonud aga kahtlaseks ja ei ole pakutud vett vastu võtnud. Selle peale läinud võeras naesterahvas sauna kotta või võõrukse, nagu Alutaguses kutsutakse ja tõmbanud omale pika valge särgi selga. Temal olnud pikad kullakarva juuksed ja ise olnud ütle mata ilus inimene. Siis läinud ta viuh! uksest välja. Tüdruk kohe järel vaatama. Väljas ei ole aga enam midagi näha olnud, muudkui tua taha järve oli nagu lind lendanud ja senna ära kadunud. Nähtus ei olnud muud midagi kui vesihaldjas.

E 27792/3 (55) < Narva l. – J. Sirdnak (1896).

Kohtumisi näkiga

Mees läks õhtul viina tooma, aga russalka räägib talle: “Sina, Kolka, lähed viina tooma?” – “Viina tooma.” – “Lähme koos, ma tulen ka.”

Ja vot lähevad ja lähevad metsas mitu versta ja kuidagi välja ei jõua. Juba hakkas valgenema, aga tema on üleni hiline sambla peal, lamab ja ütleb: “Härra, minust ikka ei ole viina järgi minejat.”

Siis ta ikka sai päikese suunas liikudes metsast välja ja pärast seda põdes kuus nädalat. Russalkad on sellised, et kui juhtud üksi minema, siis nad kipuvad ligi.

Kord läks üks viina võtnud meesterahvas, talle tuleb vastu teine. “Istu,” ütleb, “minu hobuse

peale, viin su hõlpsasti kohale.” Aga see ei viitsinud kõndida ja tal oli kanda komps – külakost ja kompvekid. Aga see, kes vastu tuli, see oli russak (meessoost russalka). Niikui ta hobust takka sundis, nii vedas külamehel mütsi peast. See karjub: “Pea kinni, müts vaja üles võtta!” Aga russak ütleb, et müts on juba mitme versta kaugusel. Ja leidis ennast lepapõõsa peal, külakost tagumiku all, kompvekid külje all, aga ohjade asemel on pihus lepaoksad. Tal tuli nii suur hirm peale, et nii külakosti kui kompvekid jättis sinnapaika.

ERA, Vene 12, 518/9 (9–10) < Narvataguse, Kose v., Kriusa k. – O. Gromova < Jakov Zaharov (1938).

Miks Pandivere jõgi ära kuivas

Äntust hakkab jõgi välja tulema ja Pandiveresse välja. Raekülas on ka. Seal on purded peal olnud. Nüüd pole enam midagi.

Aga kas teate, mispärast Pandivere jõgi ära kuivas? – Sellepärast, et Äntu veehaldjas jäi magama ja Pandivere oma oli varastanud Äntu oma pea alt viha ära.

RKM II 336, 260 (25) < Väike-Maarja khk., Pandivere k. – M. Hiiemäe < Aliide Suvi, snd. 1909 (1978).

Veeneelu tekkimine

Kunda jõge Nõmmise küla kohas nimetati Nõmmise jõeks. Sää l on ka veeneelu kohad.

Ühest veeneelu tekkimisest räägib vanarahvas järgmist. Ühekorra läinud vetevaimud vee peal

riidlema. Üks heinaline on näinud seda ja hüüdnud jumalat appi. Selle appikutse päale kadunud vaimud ära, nii et vesi vahutanud ja lainetanud. Kui vesi jäänud vagaseks, olnud säääl kohal neelukohat ja kui vesi neelukohal ringi käinud, siis olla riinud vaimud vee all.

Vanarahva jutu järgi ei tohi ükski säält neelukohast üle sõita ja kes sõidab, see upub ära. Päale inimese uppumist olla vesi mõni tund vaikne.

ERA II 216, 88/9 (8) < Viru-Nigula khk., Pada v., Sonda al. < Viru-Jaagupi khk., Rägavere v., Kõrma k. – L. Org < isalt, Juhan Org, 54 a. (1939).

Liivakandi ja Viitna järve näkineitsid

Ennemuiste on mõisa tisler Maibaum külas elanud ja homiku hakanud päevatõusu ajal mõisa tööle minema. Et tee just [Liivakandi] järvest mööda läks, siis vaatand, mis naisterahvas see on, kes nii vara hommiku järves peseb. Ja saanud tema kohta ja öölnud: “Tere hommi-kust, näkineitsi!” See öölnud: “Tere-tere! Aga sinu suguseltsist ei pea ükski uppuma.” [---]

Hommikul, arvata 7–8 ajal, kui tema külast ära läinud – aga see [Viitna] järv on 30–40 sammu teest eemal –, siis läinud nalja pärast vaatama, kas on seal kedagid. Kui saanud järve juurde ja näinud, et ongi üks naisterahvas, kes istunud niisamma kupulehtede peal, siis öölnud: “Tere, Viitna järve mampsel. Liivakandi järve mampsel saatis tervisid!” See vastanud kohe: “Tere-tere, tänan toomast!” Siis teinud kolm korda “oiaa”, pannud pea ees vette ja kadunud sügavusse. Aga niisama moodi näinud välja kui Liivakandi mampsel: pikad pruunid juuksed.

Aga teine päev läinud Vatu mõisa kutsar hobuseid ujutama, ise istunud täku selga, aga pärast tulnud üksi ruun kodu. Teised vaatand, miks tuleb ruun üksi, kus kutsar? Joostud järve juurde vaatama – kutsar uppunud ja täkk ka.

RKM II 232, 469/71 < Rakvere l. < Narva – E. Kurg (1930).

Kust Altja nimi saadi

Altja külas (Haljala kihelkonnas Vihula vallas) on palju haldjaid nähtud, millest külagi oma nime saanud. Neid haldjaid on mitu inimest näinud.

E 57646 < Haljala khk., Vihula v. – S. Noor < Jakob Noor (1926).

Näki tänu

Näkk istund kive otsas. Hunt piilund, taht kallale minna. Mees hüüdand: “Näkk, hunt piilub sinu!” Näkk küsind: “Mida sa tahad saada selle eest?” Mees ütlend: “Anna üks vigast, miska niidan.”

Teisel ohtal mend niitma. Vanapoiss tuld juure, et: “Sina lubasid mo kannad maha niita. Lähme platsi pääle!”

Läind ööse niitma, old mitme kuhjamaa jägu niidetud. Hommikul mees löönd vanapoisi kannad maha. Ninda pikalt pidand rohi maha kukkuma, kui see sauhkam kuulund.

ERA II 28, 680/1 (6) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda k. < Ojaküla k. – R. Põldmäe < Jaan Ruuvärk, 78 a. (1930).

Jõehaldjas

Vosbergi Liine nähänd: seisand joe tokkede pääl karvane loom, hall, inimese pea otsas, saba taga, kapjad all. Tema läind ligemale, kadund ära. See pidi joealdjas olema.

ERA II 28, 665 (24) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda k. – R. Põldmäe < Mai Tisler, 70 a. (1930).

Näkk kivi peal

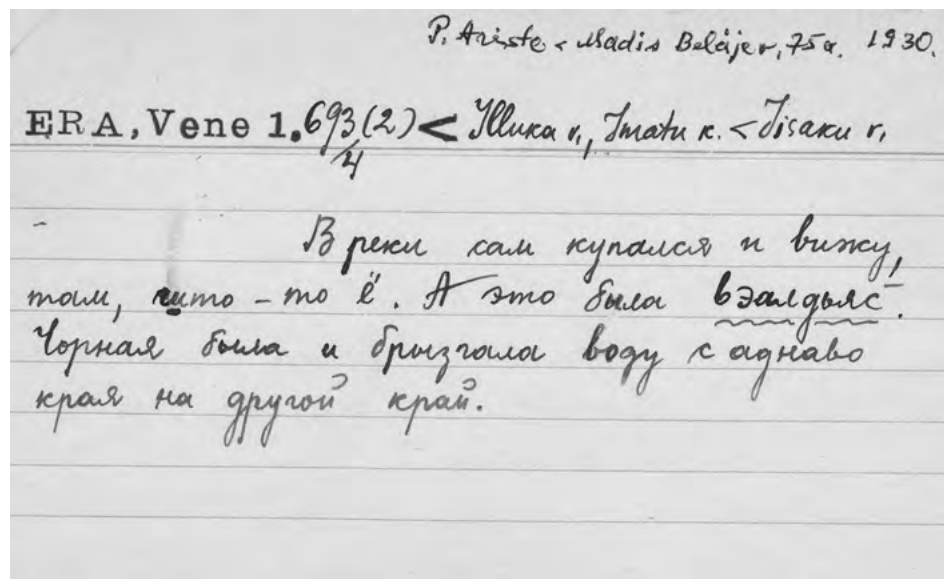
Minu ema läks ükskord hommikul vara Jaama-külasse. Läheb ojust mööda ja näeb, et ojas kivi peal istub ilus pikka kasvu baaba ja kammib harjaga juukseid. Ema ütles: “Jumal appi!” Baaba libises selle peale kivilt alla ja kaduski vette. Ema jõudis külasse ja jutustas, üleni hirmu täis, seda, mida ta

nägi, aga talle seletati, et russalkad käivad iga päev hommikust õhtuni seal juukseid kammimas.

ERA, Vene 12, 159 (114) < Vaivara khk., Vasknarva k. – O. Gromova < Marfa Petuhova, snd. 1887 (1938).

Kaastapi näkineiu

Kaastapi koht on üks suurema tähtsuseta koht kõrve sees, olgu siis, et mõnda vanaaegset mälestust tema ümberkaudsuses leida on. Jõe peal on veikene puusild, kust heinalised ja puuvedajad üle käivad. Jõgi on üks aarukene (siin mitte arukene) Viru kreisi tähtsamast jõest, mis Kunda mõisast mööda, Lontova alle meresse voolab. Kaastapi on üks jõe suurematest aarudest, õigemalt: peajõgi ise. Üleval pool silda on kaunis metsaga kaetud mäerüngas,

Tekst koopiakartoteegist.
(Ise ma suplesin jões ja näen,
et seal on midagi. Aga see oli
veehaldjas. Oli must ja pritsis
vett ühest kaldast teise.)

kus ilus männimets kasvades oma varju viie sülla sügavuse hauakohta viskab. Mäe veerangut mööda käib jalarada hea lõhnava männimetsa alt läbi, kus mõnigi vigase rindadega kopsutõbe põdeja tervist võiks otsida, kui paik eluasemeks oleks sisse seatud.

Jõe sügavuses või hauas elustada palju suuri kalu, mõnel kulli küüned seljas, keda kalakull omale saagiks püüdnud: et kala kullist tugevam oli, viis ta kulli vette. Aegade jooksul mädanesisid kulli suled ja liha ära, kuna luud ja küüned kala selga looduseuurijatele uurimise materjaliks jäivad. Ka olla seal nii tugevaid kalu, mis mehe kõige ahingiga sisse kiskuda.

Kord kinnitanud kalapüüdja oma ahinginööri puu külge, siis tulnudki nimetud kulli kontidega kala vee pinnale, löönud lupsu korra, tõmmanud uue ohjanööri katki, mis ahingi taga olnud, ja läinud kõige ahingiga vette. Seal ta nüüd sõita, kondid ja ahing seljas, lükata paatisi ja künasi ümber, kalapüüdjatele hirmuks. Aasta kolme ette vast nähtud teda. Tahtnud jällegi kalapüüdja küna ümber lüüa. Kõik püüdjad kardavad sammaldanud kehaga haugi, kellel pool ahingivart seljas olla. Keegi ei tohi sinna enam kalu püüdma minna.

Kaastapi on 16 versta Jaagupi kirikust ja 8 versta, rahvakeeles – hundi sabaga mõõdetud maa, kirjutaja elukohast eemal. Seal ligidal on Nõva perede päralt Hundi ladu, kust metsalell aasta viie ette kinni võeti ja naha seest välja pekseti. Lau ligidal tuleb jõe aar, nimega Kuresoo jõgi, juure. Pool versta maad lageda maa poole on Umbjärved, mõne mõisa peatiigi suurused, langeaugu sarnatsed veelombid.

Ilusal heinaajal läinud kaunis elatanud neiu Anu M., kes praegu elab, pealegi naise mütsiga on saanud austud, heinale. Enne keskhommikut istunud järve kalda kohal – järv on umbes veerand versta teest eemal – tee peal kolm üliväga toredat neiu kõige toredamas iluehtes, pealegi nāgusad nāust ja kenad kõigest kehast. Ajaviites mänginud õrnad imekujud kaartid. Neiu läinud “tere hommi-kust” üteldes sealt mööda, imeneiud jäänudki istuma ja kaarta mängima. Natukese aja pärast vaatanud neiu tagasi: preilnad kadunud kui tina tuhka. Pelastus käinud neiu kehast läbi; ta tänanud häid jalgu ja putkanud, mis tervis lubanud.

Paar versta eemal, lageda maa poole tulles leiab reisija paremat kätt tee kaldal ühe kalmupaiga (sõjaaegne matmise koht). Vaevased männirässakad kasvavad kehval mulla-liiva pinnal, näitab, nagu oleks needmine nende peal, sest vihm ja päävapaiste ei jaksa nende kasu edendada. Koht näitab kurba pilti: mitmesugused mõtted käivad peast läbi, kui sinna pisut seisatama jääd. Kas ja millal on meie esivanemate veri maapinda kastnud? Linnukestki seal siristamas ei leia: surmavaikus, kui eemalt tuulehood metsa mühinat sinu kõrvu ei kannu. Ainult jälestavaid ümina ja sumina häälesid olla maa alt kuulda. Arvatakse maa all õensusi olema, sest rääkimise kõla kuulda kalmudelt Rihula peredeni, mis neli versta sealt eemal metsa sees on. Kalmudele olla õnnistamata surnukehad maha maetud, need ei leia omale põrmus rahu-paika hingamiseks, vaid pidada Umbjärvedelle ja sealt Kaastapi jõe rāndama, kuni neile hingerahu õnnistamise või matmise läbi antakse. Tihtigi olla sealt kummitusi ja näkineiusid nāha, kes Umbjär-

vedel ja Kaastapis enamiste ilusal kujul ilmuda, kalmudel aga jälki uminat ja üminat kuulda lasevad.

Lõpeks tahtsin veel niipalju tähendetta, et aastal 1887 Põlula mõisa omanik Umbjärvest kraavi laskis läbi tõmmata, mis alumise veskile vett toob: nii võivad nüüd näkineid ja vesineid paadiga Umbjärvedelt Läänemere kaldale Linda leinalugusid kuulama minna ja Kunda jõe kallastel, mis väga kõrged ja toredat loomust avaldavad, kus alamad semendivabriku töömehest kuni vabriku juhataja direktorini ehalustil kõnnivad, ilmakodanikkude pidust osa võtta, kui see vaimude vallas viibijaid vesineitsisid ligi meelitada (tõmmata) suudab.

H II 10, 570 (4) < Viru-Jaagupi khk., Rägavere – J. Uus-tallo (1889).

Veehaldjas inimeste juures

Veehaldjat ma olen kaks korda nähnd.

Kurtna mõisas valasime viinavabriku põrand.

Ma läksin õhta mõisa juurest piima tooma. Tulen piimapütiga tagasi, seal tiigi sees on suur kivi, säääl kive pääl istub üks naisterahvas. Ma jäin seisma. Tõisel pool tiiki oli viinapõletaja maja, selle maja ees seisivad inimesed. See naisterahvas istus, jalad perse all, võtab aga vett ja paneb pähe, tõmmab üle öla juuksi, suured mustad juuksed õlivad. Tuli rahvast palju sinna ümber. Ühekõrraga läks sulpsti, kadus, ei olnud midagi näha.

Mul oli korter kolmanda korrja peal, venelasega elasime kahekeste. Mina kuulen – kaiv oli väljas akna all, seal oli kõrge tõrs –, kuulen, et üks

inimene tuleb aknast sisse teise korrja pääle. Tuleb trepi alla ja tuleb treppi mööda üles, nii et trepp raksub. Tuleb me ukse taha, teeb ukse lahti ja ütleb: “Ma olen püüdand siia sisse saada, aga ei ole saand, nüüd olen siin sees.” Siis mina kargasin üles, ütlesin: “Kes on siin?” Venelane kargas ka üles, panime küünla põlema, otsisime kõik läbi, ei õle kedagi. Päeval me tagusime simenti kõige alumise korrja pääl, õhta jäi aamer maha sinna. Siis akkas all taguma, nii et vabrik elises. Otsisime kõik kõhad läbi, ukсед õlid lukkus, aknad aagis, kedagi ei õld. Läksime tagasi, akkas uueste taguma. Jällegi tagasi, katlaalused ja tõrredki otsisime läbi, kedagi ei õle. Venelane võttis liikedega vene kuju [pühakuju?], pani akna pääle, noaga tegi akna ja uste pääle ristid. Siis viimati ulgus nagu massin vilistab, peaaegu üks veerand tundi kumas. Viimaks läks kaugele, jäi tasemast.

Omiku ütlesime meistrele: “Me siin korteris ei või olla, siin on kummitus.” Meister ütles: “Jah, see on õige, siin on niiskest asja. Ma tulin ükskõrd vabriku sisse – poisikesed istuvad klopp-tõrre serval, alasti. Korruga kukuvad mõlemad tõrde, ei kedagi õle. Mina olen mitu korda seda nähnd.”

Pääle seda üks inimene uputas enda sinna tiiki, kus see naisterahvas pesi. Juba ta siis veealdijas õli. Kaks vaimu on: üks on ea, teine on paha. Kes ea vaimuga läbi käib, see on üks ea inimene, aga kes pahaga läbi käib, see tappab tõist ja tappab iseen-nast.

ERA II 27, 640/4 (11) < Jõhvi khk., Kohtla v., Ereda mõis < Mäetaguse v., Atsalama k. – R. Põldmäe < Kustav Kiur, 86 a. (1931).

Loobu jõe näkid

59 km pikkusel Loobu jõel oli hulk vesiveskeid: Nagala, Ojaveski, Vohnja, Arbavere, Loobu, Joaveski, Pargaste ja Vihasoo. Neist vanemad ja tuntumad Vohnja, Loobu, Joaveski, Pargaste.

Loobu jõe näkid tüdinesid sellest igavesest veskilõginast ja külameeste vandumisest, seetõttu olid nad inimestele vaenulikud. Veel sajandi algul oli Loobu jõel kuri kuulsus: pea igal aastal nõudis jõgi omale ohvri: rohkesti allikaid, vesi külm, veekeerised, eriti Loobu ja Ojaveski vahel.

Vanaema L. Eru, kes elas kaks versta jõest eemal, rääkis, kuidas näkk kohe isiklikult oma saaki nõudmas käis.

Olnud udune sügishommik, Loobu veskitammil tihe udu. Äkki kostab jõelt udust hää: "Tund on tulnud, aga meest pole tulnud!"

Mehed vahivad, et kes rääkis – ei kedagi kusagil! Seal tuleb kiiresti võõras mees, hakkab end samas veskitiigi kaldal lahti riietama, et ujuma minna. Mehed keelama: "Kuhu sa, hull, külma vette kipud! Oota, päike tõuseb, vesi soojeneb, eks siis lähe!" Ei mees kuule, närvitseb, kipub. Üks eideke taipab: "Andke talle juua, kes teab, ehk on tal veesurm ees!"

Niipea, kui toobist vett rüüpas, läks vesi talle hingedurku ja mees lämbus. Näkk sai ikka oma saagi.

RKM II 349, 130/1 < Haljala khk., Käsmu k. – H. Rohtla < Juuli Valli (1898–1978) < vanaemalt, Leenu Eru (1845–1929), (1981).

Üks uputuse lugu

Üks uputuse lugu oli ka. Mees, kellega see juhtus, ise rääkis. Tema oli Peipsi peal kalapüügil. Jõulu-laupäev oli. Pime tuli peale. Ta hakkas koju tulema. Äkki tulivad kaks ilusat naisterahvast tema juurde ja kutsusivad teda kaasa, et tule meile, sa nüüd kodusauna ei jõua. Temale oli imelik, et kus need naisterahvad tulivad ja tuletas ühekorraga jumalat meelde. Ja äkki olid naisterahvad kadunud ja tema seisis jääaugu serval.

Haldjad ei tulnud mitte kunagi kurjaga, vaid ikka meelitusega. Aastat 40–50 tagasi räägiti neist – metshaldjaist ja veehaldjaist. Siis aga kadusid igasugused haldjad.

KKI 20, 99 (75–76) < Iisaku khk., Sälliku k. – L. Raudsep ja H. Kihno < Eduard Reiska, 86 a. (1955).

Punane koer vees

Vees on koera moodi aldiyas, punase karvaga, ise vingub vee sees, ujub seal ja vingub.

Soos on niiskesed laugeaugud. Üks mees läks sinna laugeauku ujuma. Siis nägi, kui see punane koer tuli ja vingus, ise tuli mehe järele. Mees sai enne jo kaldale, enne kui koer kätte sai. Kui see mees ei õleks enne kaldale jõudand, õleks lauge põhja veend. See õli aldiyas. See mees ise rääkis. Vee seest tuli ja püüs meest kätte saada. Veealdis ehk veenäkk.

ERA II 37, 548/9 (16) < Jõhvi khk., Mäetaguse v., Võide k. – R. Põldmäe < Joosep Reinveldt, 86 a. (1931).

Rääkjärve näkid

Vanal ajal räägiti, et Rääkjärves elanud palju näkke, kes inimesi järve viisid. Kord tulnud keegi metsavaht Rääkjärvest mööda, ja näeb, et alasti naisterahvas istub järves ja peseb. Metsavaht tahtnud lasta, aga püss ei ole lahti läinud. Siis pani metsavaht sõrmuse püssi otsast sisse ja hakkas laskma, aga naine oli kadunud vee alla.

Mees ootas veel tükk aega, aga ei olnud kedagi näha ega kuulda. Sellest ajast peale ei uppunud enam nii palju inimesi järve ega olnud ka enam näkke nähtud.

ERA II 216, 364/5 (3) < Jõhvi khk. ja v., Vasavere k. – A. Murk < Ruuben Kessler, 60 a. (1939).

Rääkjärve näkk.

Näki nägar. Usk ja jutt

Igal pool, kus jõgi ehk järv on, sääl on ka näkid vie sies, kes kangeste inimesi vette püüavad mielitatta ja ära uputatta. Ta tuleb mitmesugusel näul säält välja, sedamoodi, kuda arwab kõikse paremini sel korral kasu saama ja kaub kohe järsku ära, kui tema nime nimeta.

Kord mängind viis poisikest jõe ääres, korraga aga siginend ilus pisike hobune nende juure. Poisikesed akkand temaga mängima ja ronind viimaks tema selga. Tema teind ennast hästi madalaks ja pikkaks ja akkand väheaaval jõe puole venima. Üks poisike, kes teistest vanemb old, akkand aru saama, et sie niisukene kellegi obune ei ole ja tal tuld kohe näkk miele, keda ta isa käest oli kuuld. Kui nad jõe kaldale saand, üöld vanemb poiss: “Meie oleme vist näki nägara pial.” Kohe kadund ta poiste alt ära ja poisid jäänd aga jõe kaldale maha.

H II 9, 567 (1) < Haljala khk. –
V. Klaas < vanarahva suust (1891).

Sõnad näki vastu

Kui lapsed jõe le vähile lähevad, siis vana eit kodo õpetab: “Kui jões vähki püüate, siis öölge ühtepuhku: “Näkki, näkki, nõelavaras, suure nõela silma varas,” siis näkk teie ligi ei tule, sest muido võib näkk vähiks moondata ja teid ära uputata.”

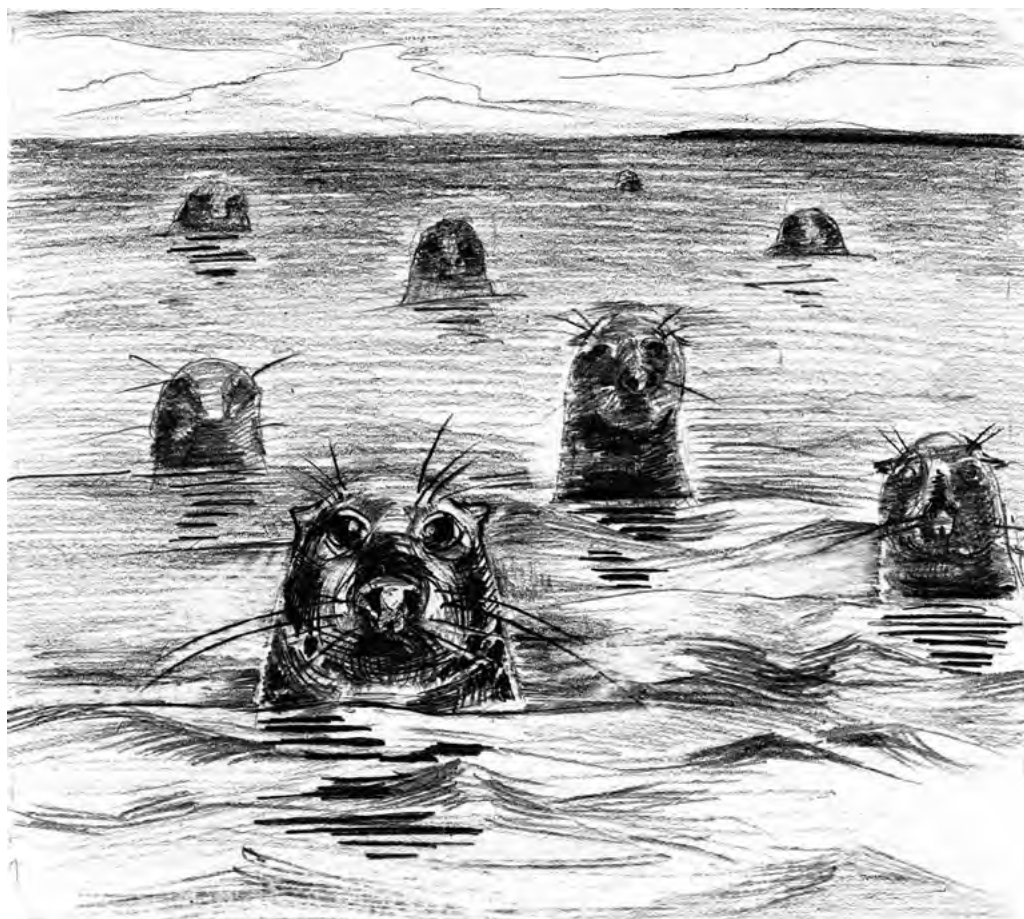
E 22510 (4) < Haljala khk., Metsiku k.
– D. Pruhl < M. Mänd (1896).

Kaevunäkk

Lapsi hirmutatakse selleks, et nad teatud kohta ei läheks ega seal endale haiget teeks. Üheks selliseks kohaks on kaev. Kaevus öeldakse näkk elutsevat, kes lapsi kaevu tõmbavat. Mulle öeldi ka, kui ma väike olin, et ära kaevu ligi mine, näkk viib su vette. Mind aga ei hirmutanud see, vaid tõstis huvi. Missugune näkk võib olla? Kramplikult kinni hoides kaevupuudest vaatasin kaevust alla. Suure kisaga jooksin sealt minema, sest kaevust oli paistnud mulle nägu vastu. Varemalt ma nagu ei uskunud, et näkke võiks olla. Nüüd aga hoidsin kaevust eemale kaua aega.

E 84372 (5) < Viru-Nigula khk. – E. Ruben (1933).

Vaarao inimesed ja merekari

Vaarao inimesi on rahvasuus nimetatud veel vaarao sõjaväeks, vaarao lasteks või ka mereinimesteks ning kalasabalisteks. Aluseks on piiblilegend, tegelasteks Iisraeli rahvas ja Egiptuse vaarao oma sõjaväega. Legend jutustab, kuidas Iisraeli rahvas Kõigevägevama abil merest läbi pääses ning vaarao sõjavägi vette uppus. Vana Testamendi kirjakoha järgi: “Sest Warao hobused tema vankritega ja tema rüütlitega läksid meresse ja Jehowa laskis mere vee jälle tagasi tulla nende peale; aga Israeli lapsed käisid kuiva peal keskelt merest läbi.” (2. Mo 15. 19)

Ning teisal: “Ja vesi tuli jälle tagasi ja kattis vankrid ja rüütlid, kõik Warao väe, mis nende järele tulid meredesse; ei neist ei jäänud üle ei ühte ainustki.” (2. Mo 14. 28)

Mis tänu Jehoova abile Iisraeli rahvast sai, on rahvapärimuses kõrvaline, põhirõhk on vaarao inimestel. Nimelt ilmuvad nad ikka ja jälle laevade lähedusse küsima, millal tuleb viimnepäev, sest siis pääsevat nad vetevangist ja saavat jälle inimesteks.

Oskar Loorits märkas juba seoses oma väitekirja (1926) koostamisega liivi rahva usundist, et Eesti- maalt on vaarao-legendi teemal liiga vähe rahvapä-

rimust – Jakob Hurda kogus vaid viis muistendi-varianti. Pärast Eesti Rahvaluule Arhiivi loomist 1927. aastal alustati peatselt usundilise materjali täiendava kogumisega (Loorits 1935: 32). Virumaalt kogus kõige rohkem andmeid vaarao inimeste kohta Rudolf Põldmäe.

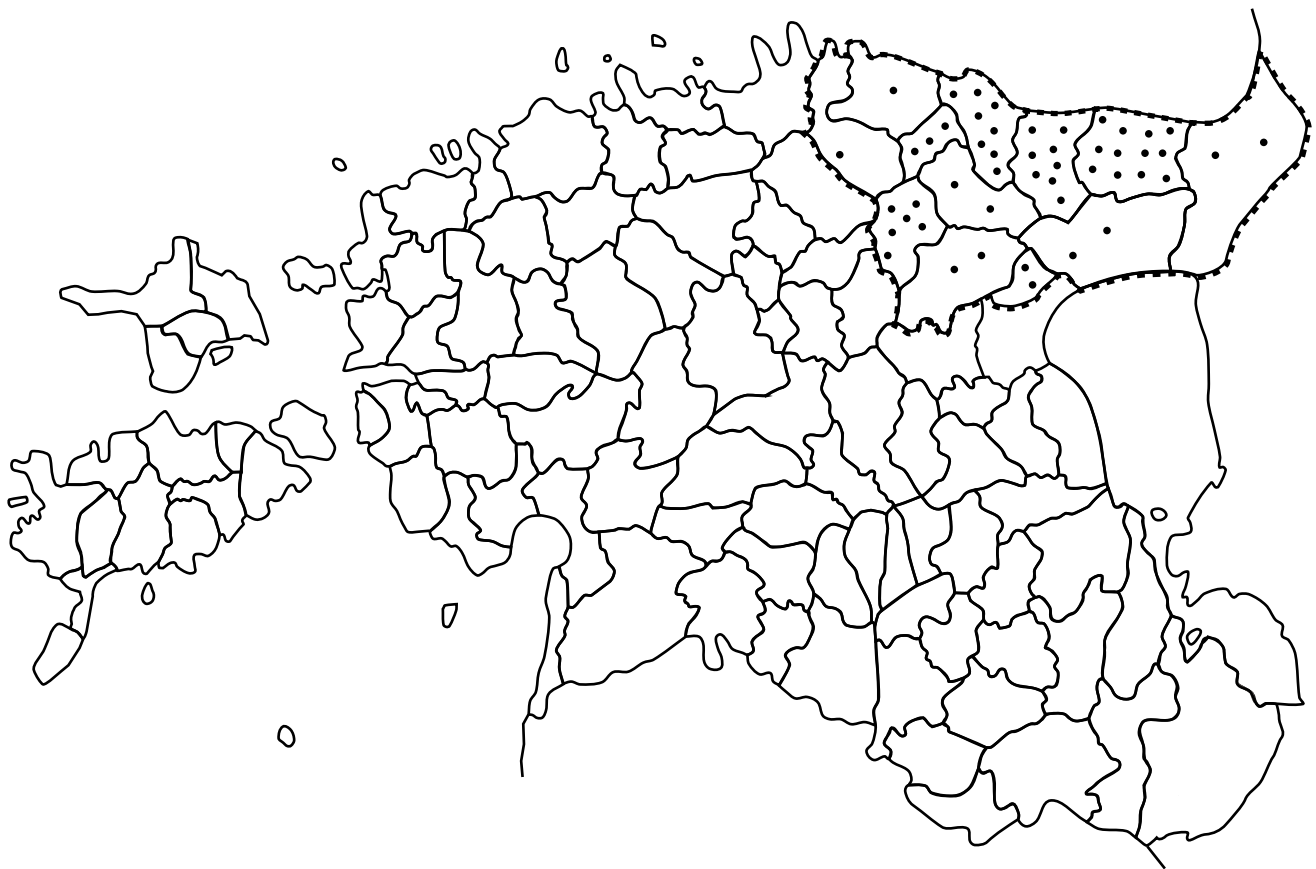
Pärast võrdlevat uurimust kotermanni kohta võttis Loorits käsile vaarao sõdalaste teema, hankides paralleelmaterjali Läänemere-äärsete rahvaste ja ka teiste – rumeenia, juudi, mustlase, vene, valgevene, ukraina folkloorist. Vaarao sõdalastega seotud kujutelmade keskmeks on balti-skandi-naavia kultuuriareaal, ent eesti vaaraopärimust tuleb siin hinnata suhteliselt väheütlevaks, kirjutab Loorits (1935: 2; 170). Virumaal on tegemist valdavalt lühiteadetega (Looritsa raamatus lk. 40; 49–50; 61; 77; 82; 88), pikemalt on välja arendatud muinasjutupärane lugu Porkuni jõe tekkimisest (lk. 88–90).

M. J. Eisen on näkikujutelma kohta seletusi esitades maininud ka vaarao legendi: “Rahvas kõneleb veel, et näkid ja kõik veevaimud tekkisid vaarao sõjaväest, kes ajas Iisraeli rahvast taga ja uppus Punasesse merre. Osadest sõjameestest said

hülged, teistest näkid, kes aegamööda on sattunud teistesse veekogudesse.” (Eisen 2001: 11) Kalasabaliseks neiuks või naiseks võib rahvausus osutudagi emb-kumb (piiblis neid mainitud pole). 14. sajandi lõpul ilmus trükist võluva kalasabalise Melusine armastuslugu noore krahviga, seda on tõlgitud

mitmesse keelde (Loorits 1935: 44–47; 130–132; vt. ka Petzoldt 2010: 144–145). Eesti keeles ilmus “Ilus Melusina” 1893. a., üks rahva seas levinud jutu-süžee on üles kirjutatud Rakvere mailt.

Piiblilegendil Punasesse merre uppunud sõjaväest on rahvusvahelises folklooris seoseid must-

Teated vaarao inimestest. Virumaa (vt. ka Loorits 1935). Levikukaart annab tunnistust kogumistöö ebaühtlusest.

laste päritolu seletusega, virma-
liste vehklemisega, sireenidega
– naisepealiste lindudega, kes
laevamehi oma lauluga meelita-
vad, ent ka erilise merekarjaga.
Merekarjaks on nimetatud
hobuseid ja/või sinihalle veiseid,
kes merest ilmuvad kaldale
rohtu sööma. Merekarja kohta
on palju lugusid liivlaste, saar-
laste, hiidlaste ja muhulaste
folklooris. Selle kujutelmaga kohta
kirjutab Loorits: “Ja miks ei
võind siis hülje, kes tuleb veest
rannale ja kaob taas sinisesse
voogesse, – miks ei võind siis
see reaalne “merevasikas” anda
omaltpoolt massifantaasiale
tõuget irreaalsetegi mere-
lehmade kujuteluks ja levitada
seda sinilehmade motiivi mööda
Läänemere rannikut?” (Loorits
1998, I: 177–178). Ühe Rakverest
kirja pandud seletuse järgi sai
vaaraost “valaskala ning ülejää-
nud Egiptuse rahvast said teised
kalad”.

Üldhinnangus võib virulaste
teematundmise kohta nentida,
et 1930. aastatel oleks vaarao
inimestest ja karjast rahvasuus
veelgi napimalt teadmisi, kui
piiblitekst neile teadmiste tuge
ei annaks.

Vaarao

Enne oli vaarao, hakkas Punasest merest läbi minema. Mooses läks
ees, vesi oli lahti. Aga vaarao uppus ära mere. Räägivad, üks matrus
kiitand, et näind, meres old eest inimese moodi, tagast jälle kala, saba
taga. Kerkinud vee pääle, kisendand: “Vaarao, vaarao!” Eks need siis
võind olla need.

ERA II 28, 451 (11) < Viru-Nigula khk., Kalvi v., Lahe k. – R. Põldmäe < Kristjan
Neimann, 79 a. (1930).

Hüljes ründas tüdrukut

Meres on küll need ülged. Üks mees rääkis neist Kalvis, et seal on
tütrikud mend pesu loputama.

Siis on üks isane ülege tuld ja võttand ühe tüdruku kinni ja veend
kaugele-kaugele mere. Kas tema tahi seda süüa, on nändind tema purust.
Tüdruk on pääsind välja.

ERA II 37, 365 (36) < Jõhvi khk., Voka v. < Järve v., Kukruse k. – R. Põldmäe
< Kadri Salust, 79 a. (1931).

Inimese moodi elukas

Punases meres peab tormide eel tõusma veepinnale inimese moodi
elukas, kellel käed ja kätel sõrmed. Ta peab kätega lööma vastu
veepinda ja ise üidma: “Varuuh! Varuuh!” Peab niisuke ulgumine taga
järel olema.

Kuulsin seda lugu oma isalt, kes oli merimees.

ERA II 176, 23 (140) < Haljala khk., Aaspere v. < Väike-Maarja khk. –
J. A. Reepärg < isalt (1937).

ERA, Vene 5, 9 < Iisaku, Pühtitsa O. Loorits 1933

Да, была я, фараон. Но как
это человеческое существо может в
воде жить! Верите ли Вы, что фарао-
ны и у нас водятся?! что они в са-
мом деле добрались и до нас?! –
Нет, здесь их нету и быть не может.
У.

Tekst koopiakartoteegist.

Jah, ma olen kuulnud, et on
varaoonid...

Ei ole võimalik

Jah, ma olen kuulnud, et on varaoonid. Aga kuidas
see inimesest olend suudab vees elada! Kas te usute,
et varaoonid meil siin asuvad?! Et nad tõepoolest on
jõudnud ka meile välja?! Ei, siin neid ei ole ega saagi
olla. Seal Mustas meres või Vahemeres, kus need
sündmused toimusid, seal nad ujuvad, kuid meie
juures mitte.

ERA, Vene 5, 9 < Iisaku khk., Kuremäe k. – O. Loorits
< Pühtitsa kloostri nunnalt (1933).

Rannameeste jutt vaarao rahvast

Enne käisivad peremehed rannas silku toomas.
Rannamehed reakisid, et vaarao rahvas elavad
meres, pool inimest, pool kala. Ees-ots inimese
nägu ja käed, aga saba taga ja kala. Nemad taht

inimeste käest toidust, tormand kalameestele vasta,
karjund kui kaarnad.

ERA II 38, 364/4a (42) < Väike-Maarja khk., Porkuni v.,
Nurmetu k. – R. Põldmäe < Anu Kikerpuu, 73 a. (1931).

Musta mere kalad

Mustas meres piavad õlema neskised kalad, kes
pool inimene ja pool kala. Vanad soldatid, kes turgi
(mitte türgi) sõjas käinud, need õlid nähnud neid
laevadega üle Musta mere sõites. Tahnud laeva
kerest kinni võtta ja karjund “vaarao” ja “vaarao”!

Mere nimi ei ole väga kindel, kas Mustas või
Punases meres; rohkem teatakse ikka, et Mustas
meres olevat.

ERA II 57, 740 (1b) < Torma khk., Avinurme v., Jõe-
metsa k. – M. Sild < Rudolf Olev, 28 a. (1932).

Kuidas tekkisid hülged?

Kui vanal ajal egiptlased üle Punase mere mõõna ajal olid jõudnud, läinud neid taga ajama Vaarau oma sõjaväega. Kui Vaarau oli jõudnud sõjaväega kesk Punast merd, tõusnud vesi ja lainetus, mis uputanud kõik seesolijad. Nendest – see on sõjaväest ja Vaaraust saanudki hülged. Nii peavadki hülged hüüdma: “Vaarau, Vaarau!”

ERA II 131, 109/10 (126) < Tapa l. < Kadrina khk. – L. Böckler < Marie Böckler, snd. 1873 (1936).

Vaarao lapsed

Vaarao lapsed pidid meres õlema, need pidid rääkima. Ülged need ei õle, ülged ei räägi ju. Sellest ajast need on ju, kui oli see veeuputus. Punasest merest läbimine oli oopis pärast.

ERA II 37, 331/2 (11) < Jõhvi khk., Voka v. ja as. < Väike-Maarja khk. – R. Põldmäe < Rein Mustassaar, 86 a. (1931).

Inimese moodi elukad paadi ümber

Mees olnud kord merel kala püüdmas. Ilm olnud õige tuuline. Äkisti näinud ta: mingisugune inimese moodi elukas tulnud vee peale ja karjunud: “Vaarauu! Vaarauu!” Pea tekkinud paadi ümber veel teisi samasuguseid elukaid, kes niisama karjunud. Mehele tulnud kange hirm peale, mees katsunud, kudas koju pääsenud. Rääkinud lugu teistele. Need ütelnud: “Eks sa seda tea, et vaarao sõjavägi meres elab. Mõnikord näitavad nad endid inimestele, on inimese moodi pealmise kehaga, kala moodi alumise kehaga.”

E 8° 11, 84 (185) < Rakvere – M. J. Eisen.

Hülged on vaaraod

Hülged on vaaraod, vanal ajal öeldi seda. Vanal ajal hülged on inimesed olnud. Kui Mooses Israli rahvaga Punasest merest läbi läksid, siis uppusid

M. J. Eiseni kirjanek
vaarao inimestest.

185.
Mees olnud kord merel kala püüdmas.
Ilm olnud õige tuuline. Äkisti näinud
ta: mingisugune inimese moodi elukas
tulnud vee peale ja karjunud: vaarauu!
Vaarauu! Pea tekkinud paadi ümber

vaaraod, siis neist oli tuld hülged. Sellepärast hülge praegust karjub kive peal: “Vaaroo, vaaroo!”

Siis, kui tormi on tulemas, siis nad kisendavad kive otsas.

ERA II 28, 231 (8) < Lügänuuse khk., Püssi v., Varja k. – R. Põldmäe < Otto Olli, 80 a. (1930).

Imelikud kalad

Need mõned, kes vanast käisivad kroonuteenistuses, teasid rääkida, et meres pidada olema niisikesed imelikud kalad: inimese pea õld, aga kala saba taga. Need siis, kui paha ilma tuld, siis karjund: “Vaarau, vaarau!” Need pidada õlema see vaarau sõjavägi, kes siis merde õlid jäänd, kui vaarau Moosesele järele õli läind.

ERA II 125, 90 (49) < Iisaku khk., Illuka v., Pühatu k. – M. Tarum < Mihkel Kalkmann, snd. 1861 (1936).

Vaarao inimene noodas

Vaarao inimesed elavad meres. Need jäivad Punase merde, nüüd elavadki vees.

Eks mõned näe neid ka. Ühekorraga on tulnud noodaga siia Jõesuhu üks naisterahvas. Ei ole oskand miski keelt, toodud inimesi sinna. Pärast on toodud üks juut, see on saand aru. Suured rinnad olid. Juut öeld, et laske ta tagasi merde, tal on pisike laps. Tõised lasivad merde tagasi, kui ta jo tellis.

ERA II 37, 272/3 (45) < Jõhvi khk., Voka v., Toila-Männiku k. – R. Põldmäe < Mari Aruvald, 78 a. (1931).

Mereinimene Tallinnas

Tallinnas tõmmati noodaga maale mereinimene. Muud ei muistand tema keelt kui juut. Juut öeld: “Tema tahab mere tagasi menna.” Siis lastudki tagasi.

Kui juba mere sai, siis viipas peaga kolm-neli korda, et pääses.

Juuksed õld peas, inimese moodi. Karvad seljas, musta-kas ihu, kui ka inimese käed ja sõrmed. Rääkis inimese moodi.

ERA II 28, 243/4 (2) < Lügänuuse khk., Püssi v., Moldavi k. – R. Põldmäe < Jüri Soppe, 74 a. (1930).

Vaarao inimest vaatamas

Nad kiidivad, et Rakveres old näidata, et pool old inimene, pool old kala, old see vaarao rahvas. Merest vist püütud. Old veevannis, on pärast ära surd. Muuga mõisas on neid kujusi mitmel pool, puust tehtud.

ERA II 38, 397 (28) < Viru-Jaagupi khk., Roela v. < Küti mõis – R. Põldmäe < Jüri Tikerberi, 75 a. (1931).

Kas viimnepäev on ligi?

Peterburi linna on viidud, tõrre sees on old näidata üks naisterahvas, vee sees old – vaarao inimene. Inimese moodi peab olema.

Kaarma mõisas oli ärra, tal oli raamat, seal olid pildid, kus vaarao inimesed, suured nagu seateo-karbid, arulised, inimesed olid sees, pikad juuksed peas. Rinnust saatik inimesed, alt nagu augikalad. Ma arvasin, et on varao inimesed. Need pidid ka olema alt kala ja ülevaalt poolt inimene. Nad on tuld kaldale ja küsind, kas viimnepäev on ligi. Kui nad on öeld, et ei ole veel, siis need on läind nutuga tagasi. Aga kui on öeld, et varsti, siis nad on läind naeruga tagasi. Nad on oodand viimist-päeva.

ERA II 38, 191/3 (58) < Väike-Maarja khk. ja al. < Vao v. ja k. – R. Põldmäe < Anna Martens, 76 a. (1931).

Mereinimene kivi otsas

Ma kuulsin oma naese õe käest, et mereinimesed pidid olema. Ta läind mere äärde karja, kive otsas pesi ennast üks. Puht naesterahvas oli. Käega viipas enese poole. Ta läks looma keerama, selle ajaga hävis välla nagu õhk. Pikad juuksed old ja suured naesterahva rinnad. See oli mereinimene. Aldijast kutsusid ehk näkk.

Siis kari mend välla, enam ei nähnd.

ERA II 28, 242/3 (1) < Lügänuuse khk., Püssi v., Moldavi k. < Soppe k. – R. Põldmäe < Jüri Soppe, 74 a. (1930).

Mereneitsi ja noormees

Üks ujuv saar old meres. Üks noor naisterahvas old saare pääl. Ja siis kui tema selle serva ligi tuli, siis hakkas ühte noortmeest armastama. Siis oli ninda lugu, et mees sai sinna laiva või saare pääle, siis kadus kõik ära. On tänini kadund. Seda ma kuulsin, mu lapsepõlves räägiti. Mereneitsi pidi olema.

ERA II 28, 236/7 (20) < Lügänuuse khk., Püssi v., Varja k. – R. Põldmäe < Otto Olli, 80 a. (1930).

Abielus kalasabalisega

Ühel mehel oli neli poega. Üks neist poegadest oli laisk ja ei viitsinud midagi tööd teha. Viimati kihutas isa laisa poja omast majast välja. Laisk poiss uitas mööda metsa.

Ühel õhtul nägi laisk mees, et jõest tuli üks ilus neiu välja ja hakkas küla lastega, kes jõe ääres mängisid, ühes mängima. Laisale meeldis kena neiu väga ja ta läks neiu juurde ja küsis, et kas neiu ei tahaks temale mitte naiseks tulla. Neiu oli kohe nõus ja ütles, et: “Lähme ja laseme ennast kohe täna õhtul laulatada.” Mees hakkas esmalt kartma ja küsis omale neli päeva mõtlemise aega. Neiu läks jälle jõkke ja laisk mees läks metsa. Kõht oli kangest tühi, kuskilt ei olnud süüa saada ja kaua sa sedaviisi ikke hulgut. Juba teise päeva õhtul läks ta neiu juurde tagasi. Neiu ütles: “Noh, sa lubasid ju alles neljandal päeval tagasi tulla, kuda sa nüüd nii vara tuled?” Laisk vastas: “Aeg jäeb liiga kauaks, ei ma võind enam oodata.”

Siis võttis neiu mehe ja viis ta jõe alla oma majadesse, pani sääli mehele uued riided selga ja näitas talle mitmesugusid toredaid majasid. Neiu käis aga iga nädalas kord kodunt ära ja ütles, et: “Sa ei tohi mitte minu järele valvata, kus ma käin, muidu võib meie õnnepõlv pea lõppeda.” Esmalt ei pannud mees seda suuremat tähelegi, kuid viimati hakkas ta uudishimu pärast ometigi pead murdma ja uurima, et kus see naine käib ometigi iga neljapäev.

Viimati hakkas mees järele piiluma ja nägi ühe ukseprau vahelt, et ühes kambris oli poolest saadik vesi ja naene oli sääli vee sees ja pesi ennast. Mis aga kõige imelikum oli, et naene oli poolest saadik inimene, poolest saadik kala. Pea, käed ja rinnad olivad veest väljas ja inimese moodi, kuna jalad kala saba moodi olivad. Naene tuli ka kohe veest välja ja ütles mehe vastu: “Miks valvasid sa mind, nüüd on meie õnnepäevad möödas, sest on sinule ja minule häda saanud” ja ta võttis mehe, viis ta sinna jõe kaldale tagasi, kus nad üksteist tundma said, pani talle vanad räbalad riided selga ja jättis ta sinna ja läks ise ära.

EÜS IX 1094/6 (10) < Rakvere khk., Aluvere k. – V. Rosenstrauch (1912).

Kuda Porkuni jõgi sündis

Vanal ajal elas Porkuni mõisas üks tige opman, see oli Moosese kuuendama ja seitsmendama raamatu läbi lugenud, seeläbi tegi ta Vaarao ja tema seltsiliste vaimusi, kes Punase merde ära uppunud, omale orjadeks. Need täitsid viimse kui ühe tema soovide.

Opmanni tuapoiss oli tähele pand, missuguste seltsilistega ta peremees ümber käib ja hakkas, kui opman kord kodunt ära läks, ka neid raamatuid lugema. Kui kõik läbi lugend oli, ilmusivad ka vaimud ja pärisivad tööd, muidu lubasivad nad teda ära kägistada.

Hirmuga ei teadend tuapoiss, mis ta ütlema pidi, juba hakkasivad mõned vaesekese kõrist kinni, kui see surmahädas kisendama hakkas: “Kaevake siit kuni Peipsi järveni ühe jõe, kaevake siit kuni Peipsi järveni ühe jõe!”

Vaimud lasksivad teda lahti ja ruttasid tööle. Toapoiss mõtles, et ta nüüd ühe õite ranga töö andis, vaimud olivad aga mõne silmapilgu pärast jälle tagasi ja pärisivad uut tööd. “Siin on palju liiva, köitke nendest ühe köie,” ütles nüüd toapoiss. See ei läind aga mitte korda. Nii sündisid Porkuni liivamäekesed ja jõgi.

Kui opman koju tuli, kaebas toapoiss talle oma luo. Opman pani teda neid raamatuid tagurpidi lugema, siis alles taganesivad vaimud.

H II 12, 661/2 (4) < Väike-Maarja khk. – K. V. Lurich (1890).

Onu jutt merehärjadest

Minu ono oli Valaste külas, tema rääkis.

Ükskord tulid kolm mereärga vene juure, üks taha, teine teisele poole venet. Olid ninda kui kala seljad, aga suured, üks sarv peas. Ninda puhkusivad vett ninda kui ühed sambad. Aga mis ärg, see ärg. Langesivad jälle vee sisse, olid jälle kadund. Need

pidand meriärjad olema, meres pidid ju ka loomad olema. Aga vesiallid olivad.

ERA II 37, 622/3 (16) < Jõhvi khk., Kohtla-Järve v., Võrnu k. < Lüganuse khk., Maidla v., Rääsa k. – R. Põldmäe < Liisu Preis, 81 a. (1931).

Merelehmad Kalvi mõisas

Siin oli üks moonamees Kalvist, rääkis, kuda Kalvi randa on tulnud loomad, allid lehmad, ja siis kaks karjust õld, karjatsed on saand ikka pooled lehmad ajada merre tagasi. Ja muist lehmi aetud Kalvi mõisa. Ja neid on õld kaua aega seal Kalvi mõisas. Küll on õld ead piimalehmad. Mina perisin tema käest, et kas sa ei mäleta, kuspoolt nad tulid. Ta ütles: “Ei mäleta, isa ütles, et äkiste tulid mere-randa.”

Karjatsed on õld nindasamad kui inimesed. Merde on mend tagasi poole karjaga. Merest vist tulid ka, siniallid lehmad õld. Merelehmad õlid. Moonamehed õld lõuna-ajal ujumas, on näind, kui kari tuld, siis aasivadki mõisa.

ERA II 37, 367/9 (42) < Jõhvi khk., Voka k. < Järve v., Kukruse k. – R. Põldmäe < Kadri Salust, 79 a. (1931).

Laevahaldjas

Laevahaldjas kuulub kaitsevaimude hulka nagu majahaldjas, kellega teda on võrreldud: “Laeval ka pidi oma aldijas olema.” (Jõhvi, 1931) Laevahaldja kummaline nimetus *kotermann* pärineb meremeeste leksikonist, aluseks arvatavalt verb *klabastern*, mida võib tõlkida sõnadega *klobistama*, *koppima*, ning *kalfatern*, mis tähendab laevaplan-kude tappimist. Siit lähtuvad saksakeelsed nimed *Klabautermann*, *Klabotermann*, *Klabader* (Petzoldt 2010: 116).

Nii eesti kotermann kui soome *laivanhaltia* on germaanimõjulised vaimolendid, kes olid hästi tuntud-teatud kõigi puulaevade-ajastu meremeeste seas nii Läänemerel kui kaugematel vetel. Alles 19. sajandil kirjakeelse nimetuse saanud vaimolendil rahvapärast ühisnimetust pole: laevahaldjas ehk laevavaim on veel ka kotermann, potermann, putermann, poldermann või klapermann. Virumaa rahvajuttudes ongi teda sageli lihtsalt laevavaimuks nimetatud.

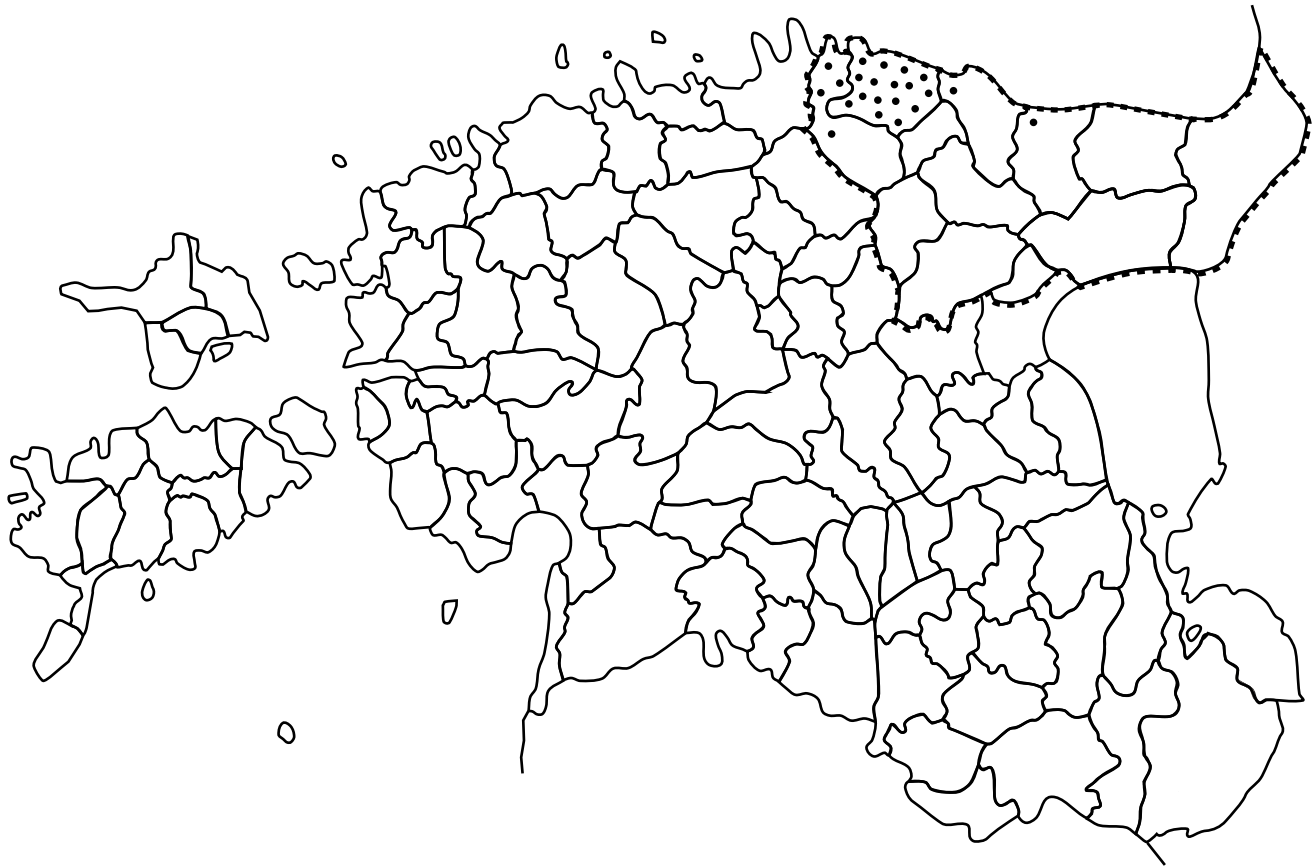
Oma kaitsevaim on arvatud olevat igal laeval. Ta asub sinna laeva valmimisel ega lahku enne,

kui laeva ootab hukkumine. Tavaliselt on ta nähtamatu, tema nägemine kuulutab ette tormi, laevaõnnetust, ohtu mingi rikke tõttu, meremeeste hukkumist. Laevas võib kuulda ta koputusi. Kotermann on meesterahvas (saksa k. *Mann* – mees), enamasti sarnaneb ta madrusega. Saksa rahvausundileksikonis leidub ka üksikasjalisem kirjeldus: see on väikest kasvu kutt punaste pruntis põskedega, heledate heasoovlike silmadega, riides nagu madrus, ja tal on puuhaamer paremas käes (Weiser-Aall 1931/1932: 1437). Rahvausus võib laeva kaitsevaimuks saada õnnetu surma leidnud inimese vaim. Nii on ju ka metshaldjaga või vetevaimuga. Kotermann genealoogiat rahvajuttudes siiski üldiselt ei puudutata, need keskenduvad kotermann rollile laevas. Germaani usundist on teada ka keerulisem kaitsevaimuks saamise moodus: surnu hing võib asuda puusse, ja kui sellist puud kasutatakse laevapuuna, saabki temast kotermann. Niimoodi võib laeva kaitsevaimuks olla ka kunagi puu alla maetud lapse vaim (samas: 1438).

Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvad kotermannimuistendid on kirja pandud peamiselt Saare- ja

Hiiumaalt. 1920. aastate lõpul alustati täiendavat kogumistööd, informatsiooni on küsitud ja saadud laevakaptenitelt. Läänemererahvaste kotermanni-teema ülevaates on Oskar Loorits (1931: 125) avaldanud rannarootsi ainese kogumise eest tänu Paul Aristele, Looritsa saksakeelses artiklis on ka mõned 1930. aastal Tallinnas kogutud lood Viru-

maa ranniku, nimelt Käsmu jutustajatelt, üleskirjutajaks oli Mary Kuusmann. Käesolevas raamatus ongi kotermanni-teemaga hästi esindatud Käsmu ümbruskond. Need tekstid kannavad edasi mälestust kaugele kuulsa Käsmu kapteniteküla aegadest. Neist lugudest saame teada, et laevahaldjas võib ka väikesel alusel meresõitjaid õnnetuse eest hoiatada.

Teated laevahaldjast. Virumaa.

Tema heatahtlik loomus tuleb ilmsiks vestluses mõne laevamehega, ta julgustab ja toetab neid, teinekord aga tembutab, karistab ning püüab end maksma panna.

Paatides ei ole kotermanni

Kotermanist on nii üldrahvuslik jutt – tema esines laevades, aga kalurite paatides teda ei ole. Tema kaluripaatidesse vist ei tule, kardab uppumist. Siin ei ole päris laevamehi. Üks laev Letipeal Eesti ajal ehitati, aga siis enam kotermanni ei usutud.

RKM II 463, 338/9 (8) < Viru-Nigula khk., Lontova k. < Letipea k. < Haljala khk., Võsu k. – M. Hiiemäe < mere-meis Paul Viitpoom, 91 a. (1994).

Käsmus palju kotermanni-lugusid

Meremehed olid ebausklik rahvas, nii et neid kotermanni lugusid on siin Käsmus olnud palju. Eks merel ikka juhtus igasuguseid asju ja need asjad aeti siis kotermanni kaela. Laeva õnnetuses oli kotermann süüdi ja kui laeval hästi läks, siis oli ka. Laeva masti alla pandi raha kotermanni jaoks, et ta kaitseks. Kotermann elas laevas sees ja võis mõjutada laeva käekäiku.

Veel 20. sajandil oli meremeestel tavaks kanda amulette, mis pidid neid kaitsema. See ei olnud see kuldkõrvarõngas, mis oli matmise kuludeks mõeldud, vaid amulett pidi õnne andma.

Levinud komme oli merele minnes ja tulles kaldal midagi merele anda. Näiteks pandi kivi,

nagu Käsmu õnnelikvihunnik on tekkinud. Aga see ei olnud kotermanni jaoks, see oli mere jaoks. Levinud komme oli viia laeva mudel kirikusse, et laev kaitstud oleks. Või midagi muud kinkida kirikule. Käsmu kirikusse on küll kingitusi viidud.

EFA I 171, 42 (1) < Haljala khk., Käsmu k. – Mari Hiiemäe < Aarne Vaik, snd. 1942 (2014).

Lihtsalt vaim

Nime kohta: lihtsalt “vaim”, siis “haldjas”, “potermann”. Esimesi kahte tarvitatakse Käsmu mere-meeste juures. Kolga mehed tunnevad peale nende nimede veel viimast, s.o. potermanni, ka *puterman-niks* nimetas üks kapten laeva vaimu.

Kujult kujuta (s.o. mitte nähtav, ainult kuuldav). Laevalt lahkudes aga ilmutab end ka inimese, koera ehk looma näol – ka tule näol on nähtud vaimu. Ei ilmuta ennast sageli – ainult mõne sündmuse ehk õnnetuse eel. Laeval on ainult üks vaim. Lahkub laevalt enne laeva hukkumist – ei hukku ühes laevaga.

ERA II 40, 447 < Tallinn < Kuusalu khk., Kolga k., ja Haljala khk., Käsmu – M. Kuusmann (1930).

Laevavaimust

Vahepeal sain vana meremehega, oma onupojaga Joosep Meikariga kokku. Tema jätkas mulle teateid laevavaimudest. Tema arvates on veel tänapäeval vaevalt laevameest leida, kes laevavaimu ei usu.

Vähemalt kõik Käsmu mehed uskuvat laevavaimu kui tõe asja.

Igal laeval ja aluksel, mis ka talvel meres seisab, olla oma vaim, kes laeva ehitamise ajal laeva tulevat ja laeva hukkaminemise ajal, vahest ka natuke varem laevast lahkuvat. Laevavaimu lahkumine laevast tähendavat laeval alati ja ainult halba, kuna laeva sisse tulemine õnne tähendavat.

Joosep Meikari kuulmise järele on laevavaim meesterahvas, kes madruse viisi riides käib.

EKLA, f. 157, m. 15: 2, l. 119 < Kadrina khk., Palmse – J. Sõster < meremees Joosep Meikar (1915).

Laeva hing

Kotermann on laeva kujutletav hing, mis võib olla väga erinevas kehtastuses. Vanad meremehed on vanades meremehejuttudes neist palju jutustanud. Isegi lauludes teda meenutatakse, et: “Ei me karda kotermanni, laev läheb otse Rotterdami” ja sihukesed salmid on seal. See on meremeeste mütoloogia. Teda kirjeldatakse väga erineva kujuga, küll kaitseinglina, küll saatana kujuga, aga selleks peaks vana merekirjandust uurima, et täpsemini teada saada.

EFA I 171, 42 (2) < Haljala khk., Käsmu k. – Mari Hiimäe < Erik Kaarend, snd. 1933 (2014).

Kotermann

Kotermann oli. Et sadamas tuli jälgida. Kui laev ukka akkab minema, rotid ja iired lähevad sadamas ära, et kotermann pidi siis ka minema.

RKM II 415, 397 (22) < Haljala khk., Lahe k. – J. Oras < Britta Nõmm, snd. 1910 (1989).

Kotermann oli laevas

Kotermann oli selline elukas, kes oli laevas küll olemas, aga keda väga harva nähti. Kui aga nähti, siis seda nähtust võeti väga tõsiselt. Ta võis hoia-tada ja ta võis ka hoida või ka hävitada, kui temaga halvasti suheldi või teda pilgati. Vanade meremeeste pärimustes on ta väga tähtis kuju olnud.

EFA I 171, 42 (1) < Haljala khk., Käsmu k. – Mari Hiimäe < Erik Kaarend, snd. 1933 (2014).

Tüürimees saab teate

Kord purjetanud laevamehed merel Tallinna ja Helsingi vahel. Korraga hüüdnud keegi tüürman-nile: “Hoia paremat kätt!” Mees ei ole sellest kuul-dagi võtnud. Hüüdmine tulnud teist korda – ikka niisama. Kolmat korda lähend siis tüürriratta juurest ära kapteni ülesse otsima, kes kajutis magand. Tüürmann äratand kapteni ülesse ja ütelnud: “Keegi hüüdis kolm korda ja käskis mind paremat kätt pidada. Kas pean pidama või?”

Kapten õõrunud silmi ja öölnud: “Noh, kui kästi, eks siis pea pääle.” Tüürmann selle otsusega rahul, läinud ja keeranud laeva paremat kätt.

Kõrdolla Selja ranna mehed Väinola
jaarel kala piügil olnud.
Ükskõige tulnud keegi väärar naisterahva
nenne juure, keda nad mitte pole tundnud.
Ja ütelnud: Mis tee jün wahi, hakkake
minema.

Heled hakkanud ka jür koda tulema
epimene paadi mees, oldi ka juures hirm-
ar et ei tea mis koda on jündind.
Teine aga naernud ja ütelnud. Mis tüüja
müü ühe naisterahwa pillijärele lantpine
ker tuli aga müü jüa hirmutama et me
nenne kalatäna piigame. Hene peale
kui ja nü kartlik olid. Mina lafen tõna
weel verguot mere, et varoket koda viia
Meer tulnud oma paadiga õnnelikult
koju, ja leidand omakges kõik torwet ja
hrioked, aga teine paadi mees läinud
koju oma paadiga ja piüirtega mere
hõhja, ega ole enam koju ilmunud. —

Kui laev nõnda edasi läind, tulnud neile mere peal üks paat kuue mehega vasta, kes keik ühe hukka läind laeva pealt olivad ja nõnda eluga ära pääsivad. Et nad juba mitu pääva mere peal ilma sööma ja joomata olivad olnud, olid nad üsna nõrgad. Ja vaadake, kui ei oleks tüürimees mitte seda hüüdmist kuulda võtnud, siis oleksivad need mehed mere peal kõik hukka saanud.

E 6490 < Haljala khk. – T. Lepp-Viikmann (1894).

Meremehe meenutus

Meremees Piibemann (Käsmust) räägib.

Olime, ühe aurulaeva meeskond, kõik parajasti õhtusöögil, kui punane koer aknast sisse vahib. Mindud koera otsima – ei koera kusagil. Ka laevas pole olnud koera. Järgmisel reisul plahvatanud aurik põlema.

Ühe väikese puulaeva kapten jälle näinud laeva külje äärel vee pinnal heledat tuld. Mõne tunni pärast tõusnud torm ja laev läinud ümber. Meeskond peasenud ära.

ERA II 40, 448 (II–III) < Haljala khk., Käsmu k. – M. Kuusmann < meremees Piibemann (1930).

Meeskond sai päästetud

Vana merimees Kaamann Käsmust kõneleb.

Mere peal tüüris olles öösel ilmunud keegi tundmata sõjaväelane (ohvitser) tema juurde ja annud teise kursi, ise kadunud. Mees teinud nii kapteni loaga ja kästud teatud kellaajani ses suunas

sõita. Aeg täis olles jõudnud nad ühe hukkuva sõjalaeva juurde. Samane ohvitser, kes kursi andis, oli esimene, kes tuli nende laeva ja selle järgi terve meeskond. Hukkus sõjalaev ja terve meeskond sai päästetud.

ERA II 40, 450 (V) < Haljala khk., Käsmu k. – M. Kuusmann < Kaarel Kaamann, 71 a. (1930).

Tormihoiatus

Rannamehed olnud venedega Vaindloo (Stenskär) saarel, et koguda, mis lained hukkunud laevadelt randa uhksid. Mehed olnud tuletornile kuuluvas saunas korteris. Astunud naisterahvas uksest sisse ja käskinud neid koju minna. Mehed näinud, et naisterahval laud taga olnud, millest aru saanud, et see laeva pilt on. Rannamehed kuulnud laeva pildi käsku ja sõitnud koju. Teisel päeval tõusnud torm, mis meeste paadid oleks purustanud, kui nad saarele oleksid jäänud.

E 57649 < Haljala khk., Vihula v., Vergi k. – S. Noor < Jakob Noor (1926).

Vaimud tormi ennustamas

Ükskord olnud Vainlos kolm paati merel. Öhtust ööd ärkanud mitu meest üles, sest neid on käskinud vaim koju minna. Mehed katsunud uuesti magada, aga ei olevat saanud, aetud uuesti koju. Kaks paati vedanudki võrgud paadi sisse ja hakkanud koju tulema, sest öhtul olid tormi märgid. Üks paat aga jäi saarele.

Kui kaks paati hommikul koju jõudnud, hakanud kõva idapõhja torm, mis kestnud ligi kaks nädalat. Kolmanda paadi mehed olla elanud saarel nälgides.

ERA II 217, 397/8 (41) < Haljala khk., Varangu v., Toolse k. – T. Laevastu < Johannes Laasmann, 72 a. (1939).

Õnnetuse-ended ja kotermannide vaidlus

Rutjal tehtud uus laev ja lükatud meresse. Laevalt kuulnud peale merrelükkamist kisa, kuigi seal kedagi sees ei olnud. Laev läinud proovisõitu tehes ümber, kusjuures üks mees uppunud.

Käsmus lastud kord uus laev merre ja kuulnud siis laevast, kus mehi ei olnud, kuidas kaks häält on vaielnud, kas meestega või meesteta. See laev läinud Riia madalal ümber. Kõik mehed uppusid.

Üks madrus näinud ja kuulnud, kuidas piki krootseili (tagumine seil laevas) mingi kott kolina alla kukkunud. Kott ei kukkunud ei laevale ega merre. Peale seda sündmust olla surnud kapten, tema tütar ja kaks madrust.

ERA II 217, 411/2 (56–58) < Haljala khk., Varangu v., Toolse k. – T. Laevastu < Johannes Laasmann, 72 a. (1939).

Teise tüürimehe uppumine

Ühel väikesel purjekal olnud madrus parajasti “tüüri pidamas”. Näinud, et teine tüürimees kajutist välja tulnud ja laeva ninast merde hüpanud. Järele vaadates leidnud mehe kajutis magavat. Teisel öhtul samal ajal kukkunudki mees, kes kajutis magas

seekord, merde. Ehk küll appi rutatud, pole suudetud meest päästa. Mees uppus “käte vahelt”, nagu lõpetas 71-aastane meremees Kaamann Käsmust, kes ise oli eelmine öhtu “tüüri pidamas”.

ERA II 40, 448 (I) < Haljala khk., Käsmu k. – M. Kuusmann < Kaarel Kaamann, 71 a. (1930).

Laevavaim lahkub laevast

Kord nägi noorem tüürmann, et keegi võeras mees linna sillalt planku mööda laeva tuli. Ta läinud võerale vasta ja küsinud, mis võeras soovib ja kust ta kimpsude-kompsudega tuleb. Võõras vaadanud imestades tüürmanni peale ja ütelnud: “Kas sa siis mind ei tunne? Ma ju ka ikka siit laevast! Pärismadrus ma küll ei ole, aga ma olin siin laevas enne, kui teie keegi. Et sa mind nägid nüüd, kui ma laeva sisse tulín, siis pole sest viga midagi, aga ära sa sellest teistele midagi räägi. Kui sa aga kord näed, et ma laevast välja lähen, siis mine sina ka. – Siis selle laevaga head lugu ei tule. Nüüd aga mine rahulikult magama, viga pole kellegil midagi.”

Mõne aja pärast näinud tüürmann, et seesama mees kompsudega laevast välja läinud. Tema küsinud mehelt: “Kuhu sa lähed?”

“Lähen minema,” vastanud see, “aga pea meeles, mis ma sulle viimati ütlesin, ja mine siit laevast enne, kui laev sadamast läheb! Meie saime kahekeste hästi läbi, sellepärast ütlen ma seda sulle, teistele ei teata ma midagi!”

Tüürmann lahkunud ka veel samal päeval laevast. Laev läinud varsti merele ja läinud seal kogu meestega hukka.

EKLA, f. 157, m. 15: 2, l. 119–120 (1) < Kadrina khk., Palmse – J. Sõster < meremees Joosep Meikar (1915).

Laevavaim näitab ennast

Kord maganud keegi laevamees tekil lahtise purju sees. Ta olnud veel õhtul üleval, magama jäämata, silmad lahti. Selgesti näinud ta, et kapten väljast laeva tulnud, tema peale vaadanud ja lahkeste naeratanud. Ja ometi teadnud ta, et kapten laevas on ja tervel päeval väljas pole käinudki. Tulija olnud aga laevavaim, kes ennast kaptenina näidanud, et oma sissetulemisega mehi julgustada, et asjad hästi lähevad.

(Sellest on näha, et laevameeste usu järele laevavaim enesele ka võera kuju võib võtta, kui ta ennast oma täielikus, algupärases kujus näidata ei taha.)

EKLA, f. 157, m. 15:2, l. 120 (3) < Kadrina khk., Palmse – J. Sõster < meremees Joosep Meikar (1915).

Kapten kuuleb kajutist hääli

Kapten Seeblum Käsmust kuulis merel olles tüüri pidades kajutist valju jutuajamist. Meeskond oli viimseni laevatekil. Vaatama minnes ei kuulnud ta midagi, nägi aga laual labakätt randmeni ja sohval

istumise aset. Kapteni kajutis olles kadunud aga need ära.

ERA II 40, 450 (IV) < Tallinn < Haljala khk., Käsmu k. – M. Kuusmann < kapten Seeblum (1930).

Kindlat kuju ei olnud

Kotermann oli laeva vaim. Ta võis olla hea vaim ja ta võis olla ka kuri vaim. See sõltus sellest, kuidas laeva meeskond temasse suhtus. Vanad meremehed on rääkinud, et tal kindlat kuju ei ole olnud. Ta on üks selline karvane elukas või vahest on võtnud ka pool inimese, pool looma kujutuse. Minu eluajal ei ole kotermanni keegi kohanud ja keegi pole teda näinud.

EFA I 171, 43 (2) < Haljala khk., Käsmu k. – Mari Hiimäe < Erik Kaarend, snd. 1933 (2014).

Laevavaimud häirivad und

Ühe laeva peal olnud palju vaimusi, alati on nad müristanud ja kolistanud, nii et laevamehed pole magada saanud. Iseäranis suurt kolinat teinud nad siis laevas, kui laevamehed maal olnud. Laeva hakatud “müristajaks” hüüdma ja ta pole omale kindlat peremeest saanudki, vaid käinud müügi-asjana ikka ühe käest teise, sest tema peal pole laevamehed kuigi kaua püsinud.

Keegi tuttav mees rääkis, et nende laeva peal ka sagedaste arusaamata mürinat ette tulnud. Kord pannud ta laevateki luugi masti najale ülesse, nii et see kuhugile kukkuda pole saanud, aga ometi

kukkunud see suure mürinaga maha. Ta oli päris kindel, et laevavaim selle luugi maha lükkas. Niisuguseid kolinaid tulnud selles laevas sagedaste ette.

EKLA, f. 157, m. 15:2, l. 121 (4) < Kadrina khk., Palmse – J. Sõster < meremees Joosep Meikar (1915).

Laevavaim pole rahul

Ühele laevameistrile antud unes teada nimi, mille panna varsti valmissaava laevale. Laeva omanikud polnud aga selle nimega rahul ja pannud teise nime. Laeva pole suudetud kuidagi merde saada: poole rohkem läks mehi abilisteks vaja kui teiste samasuguste laevade ajamisel. Sellel laeval on sagedasti nägemusi nähtud ja kolinat kuulnud. Laeva kraami kantud ühest kohast teise ja tehtud muud müra. Kord nähtud ühte paati meestega laeva juurde tulevat. Mehed tulnud kõik laevale, kuulnud kõik meeste samme, aga näha laeval polnud kedagi. Õnnetust laevaga ei juhtunud.

ERA II 40, 449 (7) < Tallinn < Haljala khk., Käsmu k. – M. Kuusmann < Kaarel Kaamann, 71 a. (1930).

Laevavaimu kättemaks

Kord näinud laevapoiss, et keegi mees kai peal istunud, nagu oleks ta oma asjal. Ta löönud sellele antpaagiga (rauast pelikang) pähe, nii et see merde kukkunud. Sellest ajast saadik pole laevapoiss enam magada saanud. Niipea, kui ta magama uinunud, hakatud teda näpistama. Näpistused kestnud niikaua, kui poiss selle laeva pealt ära läinud. Sest

see, kes lüüa sai, olnud laeva vaim, kes poisile unes kätte maksnud.

EKLA f. 157, m. 15:2, l. 120 (2) < Kadrina khk., Palmse – J. Sõster < meremees Joosep Meikar (1915).

Purjelaevade ajastul

Kotermannid võisid olla purjelaevade ajastul, kui meresõit sõltus ilmastikuoludest. Vot siis ebausku mist oli meremeeste hulgas küllaltki palju. Auru-laevade ajastul seda muidugi enam ei olnud. Laevad ei olnud siis enam nii sõltuvad ilmastikuoludest ja ilmataadist ja vanast jumalast ja siis seda ebausku läks juba vähemaks.

Mul on võimalus olnud kokku puutuda veel kahe põlvkonna kaptenitega. Minu emapoolne vanaisa oli Käsmu merekooli teise lennu vilistlane ja sõitis 40 aastat merel. Tema veel ehk oleks neid lugusid teadnud. Isa sõitis juba aurulaeva peal.

Purjelaevade ajastul on teda nähtud. Või mitte nähtud, vaid ta on endast teada andnud. Näiteks keegi on koputanud vasta masti kanda ja inimese sõnadega öelnud, et: “Küll ma olen väsinud ja mu kand on mädand ja ma vist ei jaksa seda kaua enam hoida ja ta võib meil alla kukkuda.” Ja siis on meremehed teda kuulda võtnud ja läinud seda masti kanda kontrollima ja leitudki, et masti kand on mäda – masti kand, mis laeva emapuu külge kinnitub – ja hakatud kiiresti masti vahetama.

EFA I 171, 42 (1) < Haljala khk., Käsmu k. – Mari Hiimäe < Erik Kaarend, snd. 1933 (2014).

Laevahaldjad

Laevas pidi olema alidjaid. Suursaare all üks vene sõjalaev läks põhja, sinna jäi inimesi sisse. Tuukred käind all, aga laeva-alidjad ei ole neid sisse lasknud. Kapteni proua istund laeval, laps süles. Mina aga ei mäleta, mida sene laeva nimi oli.

ERA II 28, 102/3 (38) < Lügänuše khk., Püssi v., Liimala k.
< Kõrkküla – R. Põldmäe < Mihkel Eero, 81 a. (1930).

Laevahaldjate tüli

Kord olnud ühe laeva peal kaks aldjat, kes aga iga pääv isekeskis tülitse nud, sest üks ajanud teist laeva pealt ära, aga ei ole kumbki tahtnud laevast lahkuda, sest et “kahekesi meie ju ometi ei või ühes

laevas olla”. Aga kumb meist peab minema, selle otsa peale nad ommeti ei ole saanud.

Viimaks kutsunud laevapoisi enda vahele otsust tegema. Laevapoiss küsima: “Milla siis teie siia laeva peale tulite?”

Üks ütelnud: “Ma tulin siis, kui põhjapuu pandi,” teine: “Ma tulin siis, kui esimene mast püsti pandi.”

Laevapoiss vastas: “Noh, kui lugu niimoodi teil on, eks siis ikka sellel jäe õigus siia jääda, kes ennem tuli.”

Teine lähend siis küll laeva pealt ära, aga varsti peale selle kukkond ka esimene mast maha, et mehed enam ei ole edasi pääsend, vaid pidanud laeva parandama hakkama ja uut masti panema.

E 6492 < Haljala khk., Mustoja – T. Lepp-Viikmann (1894).

Majahaldjas

Majahaldjat on eesti rahvausus mets-
haldja või vetehaldjaga võrreldes
märksa ebamäärasemana kirjel-
datud. Kunagised teadmised tema
kohta olid 19.–20. sajandi rahvaluule suurkogumise
aegadeks juba tuhmunud ja segunenud teadmistega
teistest vaimolenditest. Kujutelm, et majahaldjas on
maja kaitsja, püsib Virumaa muistendites teoreeti-
lise teadmisenä, kuid tema kaitsefunktsioon tuleb
ilmsiks kaude: “Maja altias lähäb majast välja, siis
see maja jääb onnetomast” (Vaivara, 1929–1930).
Kuigi majahaldjat on peetud heade vaimude
hulka kuuluvaks, ilmneb siiski, et muistendites
on ülekaalus karistav, isegi pahatahtlik käitumis-
viis. Paiguti jääb mulje, et majahaldjas on püsivalt
hoones asuv vaim, kelle olemuses on pigem ühist
surnuvaimu, painaja ning isegi vanakurja endaga.

Inimeste koduringi kuuluvaid kaitsefunktsioo-
niga vaimolendeid on enam kui üks. Virumaa
rahvapärimeses on märgatavaid jälgi maja- ehk
koduhalldjast, sauna-, rehe-, lauda- ehk tallihalld-
jast ning õuehalldjast. Neist eraldi on veel mõned
vaimolendid, kellel otseseid haldja tunnuseid pole.

Kujutelm majaussist, kes kutsumise peale rõõska
piima lakkuma tuleb, oli läbi 19. sajandi veel üsna
hästi teada. Väljanägemiselt nagu tavaline madu,
mõnikord ehk veidi suurem või valget värvi, võis
tema erilisusest aru saada vaid asukoha järgi maja
lähiümbruses.

Eluruumides on omaette vaimolendiks kolde-
halldjas. Temaga seostub keeld lastel pliidile süli-
tada, põhjendusega, et sülitajal tulevad suu peale
villid (“keel läheb kärna”). Konkreetsem on õpetus
visata äratulnud piimahammas ahju peale sõna-
dega: “Kilk, kilk, anna mulle raudhammas, ma
annan sulle luuhamba.” Eestimaa kaguosas on
ritsikast koldehalldjal oma nimigi – viruskundra.
Virumaal täidab seda rolli – vastavalt esinemis-
kujule – seesama küttekehas elutsev kilk.

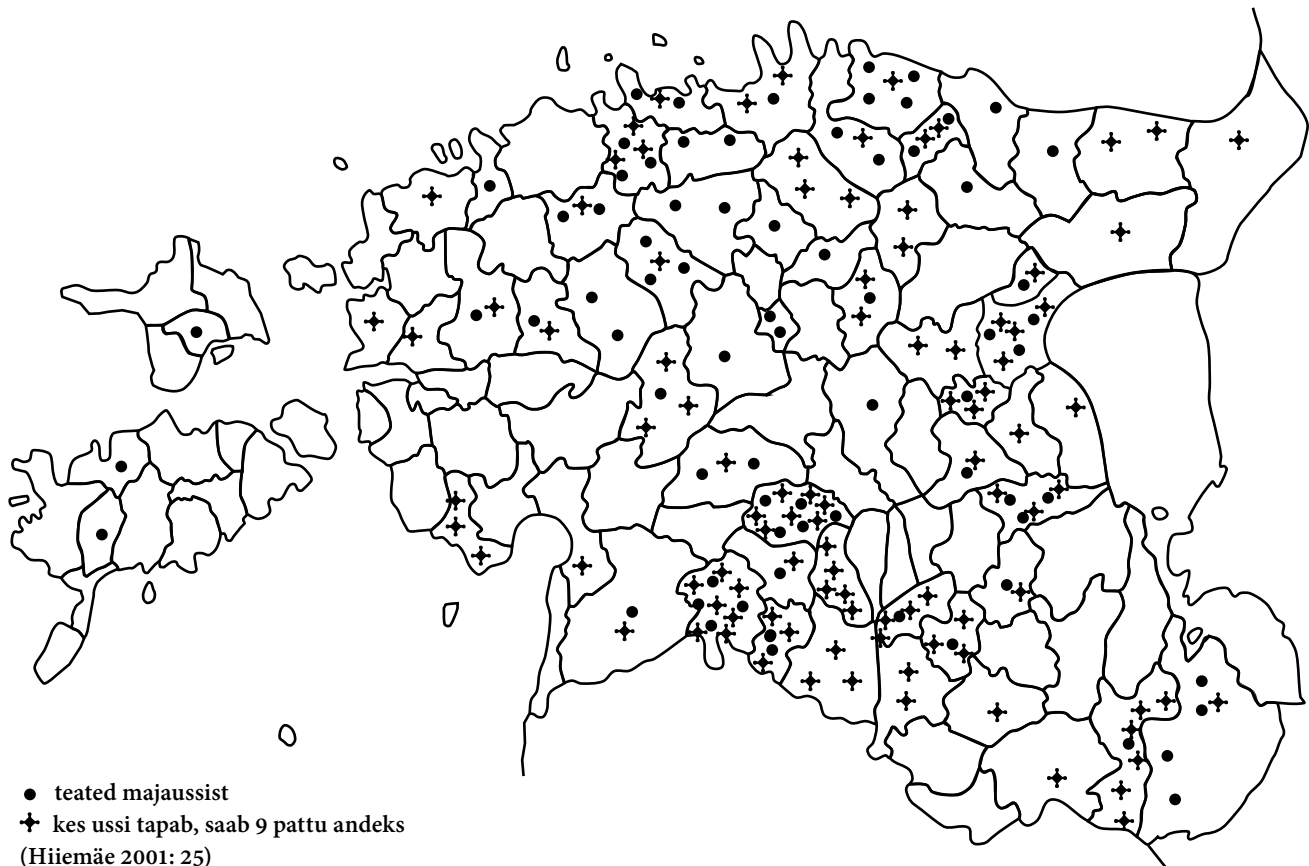
Eluruumide piiresse jääb ka ööema tegutsemine.
Teated öisest ketrajanaisest on napid ning hõlma-
vad ühtlasi Virumaa ja Põhja-Tartumaa idapoolse
ala. Ööema annab endast märku öise vokivuri-
naga ning teda on ka ketramas nähtud. Pärimese
juurde kuulub keeld ööseks vokirattale nõõri peale
jätta. Teisalt võib öine vokivurin midagi halba

ette kuulutada. Ketrajaks võib osutada mardus – surmahaldjas. 20. sajandi usundipildis on öist ketrajat võrdsustatud ka kodukäijaga. Samuti on ööketrajaks (rohkem Ida-Virus) nimetatud veel öösorri – lindu, kelle öine laul voki vurinat meenutab.

Virumaa läänekihelkondades on – nagu Järva-, Harju- ja Läänemaalgi – öeldud, et maa-alused ketravad. Virumaa idapoolses osas aga on need

vaimolendid hoopiski seoses kujutlusega toonesepa tiksumisest kui surma või mingi suure õnnetuse ettekuulutusest (vrd. Loorits 1949: 336–339).

Veel ühe üsna lokaalse tuntusega vaimolendi kohta on teateid Vaivara ja Jõhvi kihelkonnast. See on ööitketaja, kelle kohalolekust annavad tunnistust väikelapse öised nutuhood. Tuntud on ta vadj, isuri, ingerisoomi ja karjala rahvapärilises (vrd. *yöitkettäjä*), mõjutusi on vene rahvausu kesköö-

haldja-kujutelmast (Kõiva 1998). Virumaa ööitketaljal on majahaldja jooni veelgi vähem kui ööemal.

Hoonehaldjate seas kuulub saunahaldjas soomeugri rahvastele oluliste vaimolendite hulka. Saunas tuleb kinni pidada kindlatest käitumisnormidest. Nagu ööema, kandis ka saunahaldjas hoolt selle eest, et inimesed reegleid ei rikuks ning võis rikkujat karistada. Öeldi ka, et kes saunalaval peeretab, sel läheb tagumik kärna.

Rehehaldjat on nimetatud tondiks nagu vanakurjagi. Mõlemaga on rehepappid el head suhted. Tühjades mahajäetud rehehoonetes on pigem demoniseerunud vaimude asukoht.

Huvitava arengu on läbi teinud lauda- ja tallihaldjas. See vaimolend näitab end nirgi kujul, tema nägemine hoonetes või õuel on loomaõnnetuse enne (vt. Hiimäe 2008: 346–351). Mis karva nirki nähakse, seda karva loomad edenevad hästi. Nirk näitab loomaõnne samuti vene rahvausus. Kärnkonnast kaitsevaim on suhteliselt haruldane.

Virumaal tegutses Iisaku kihelkonna hiljuti vene keelelt eesti keelele üle läinud külade 1930. aastate usundipildis veel *dvorovik* – õuehaldjas. Dvorovik on ühtlasi painaja, ta kiusab laudas kariloomi, kes talle ei meeldi, ega jäta inimestki rahule. Vanade Peipsi ranna vene külade elanike uskumustes käitub samal viisil *domovoi* – demoniseerunud koduhaldjas.

Ka vadjalastel kuulusid sauna-, rehe- ja tulehaldjas hästituntud mütoloogiliste olendite hulka; omakeelsete nimetuste kõrval (*saunā peremmēz*, *rīgā emā*, *tuliemā* jt.) kasutati venelastelt laenatuid (*domovikka*, *dvorovikka*). (Ariste 1977: 126–139)

Igas peres oma haldjas

Iga peres peab oma halljas olema, see peab seda maja kaitsma kõigi õnnetuse eest, ja kui teda pahandakse, siis peab ka mõne õnnetuse tulla laskma. Kui ta ennast inimestele näitab, siis peab ikka õnnetust ehk surma oodata olema.

E 21208 (5) < Haljala khk., Metsiku k. – D. Pruhl (1895).

Jõuka ja vaese maja vaim

Majavaim. Igas majas arvatakse olevat vaim. Jõukas majas elab hea, vaeses halb vaim.

ERA II 177, 115 (13) < Jõhvi khk., Kohtla v., Rutiku k. – E. Mets < Marie Andrel, snd. 1870 (1937).

Uude majja kolimine

[---] Kõige enne kolis haldjas majja. Haldjas on igalpool, on liikuv. Haldjatel ei ole sugu vahet. Haldjale toodi lilli tupp. Uude tupp minnes tuleb tervitada: “Tere päevast, tere tupp, tere haldjas!” Kui naksatus on, siis haldjas on toas. Kus tüli ja riidu on, seal ei ole haldjat.

RKM II 332, 36 (10) < Simuna khk., Venevere, Meriküla – L. Palu < Anni Kask, snd. 1900 (1975–1978).

Kaitsevaimudest

Näkist ja halijast. Küsisin M. Schönbach'i kääst, mis tema neist teab ja arvab. Tema rääkis nii. Näkk on veevaim, aga mitte paha vaim. Kui ta ennast näitab ehk inimesi uputab, ei sünni see mitte pahast tahtmisest, vaid igavuse pärast, sest et ta omale seltsi tahab ja keegi ei usu, et näki seltsis paha on elada. Näkk elab vee all kullast majas ja senna ta ka inimese viib, keda ta uputab. Aga halijad näitavad minu kuulmise järele mitu olema: majahaljas, metsahaljas ja veehaljas. Kas neid mitu on või on nad üks, ei tea mina. Veehaljas ja näkk näitavad minu teada üks olema.

Metsahaljas on üks hea vaim, paha inimestele ta ennast ei näita, aga hea inimestele on ta häda ajal nõuandjaks ja aitajaks. Ta näitab ennast enamiste vana ja vaese mehe näul. Majahaljas on hea vaim, ta on igas majas majakaitsjaks, nagu nüüd ööldakse, kaitseingel. Tema ennast palju inimestele ei näita, olgu nii, kui vahel surma ette kuulutab ehk mõni muu õnnetus tulemas on, siis ta ka ennast vahel näitab, aga mitmel näul ja moodil. Aga kui majahaljast miski paha teuga pahandab, läheb tema majast välja, siis sel majal on ka õnnetust karta, sest et kaitsjat ei ole. Tema paha ei salli, seepärast ta ka sealt ära läheb, kus pahandus on. Nii arvan mina oma lapsepõlvel kuulnud juttude järele. Need jutud olen küll ära unustanud, sest et neid nelja- kuni kolmekümne aasta eest ei tohtinud rääkida. Nende rääkimine peeti patuks, sellepärast mina neid ja muid vanaviisi juttusid olen ka unustanud.

E 22504/5 (12) < Haljala khk., Metsiku k. – D. Pruhl
< M. Schönbach, ligi 30 a. (1895).

Leevaimu kostitamine

Kui ma veel lapsuke olin, siis viskasivad supivahtu leede; aga mis tähendus neil oli, seda ma ei tea.

ERA II 37, 98 (57) < Jõhvi khk., Järve v., Kukruse k. –
R. Põldmäe < Mari Ots, 92 a. (1931).

Kurjad vaimud ei salli ketramist

Vanarahva usu järele ei tohita neljapäeva õhtutel kedrata, vaid ketrajad peavad siis miski muud tegema.

Kord peetud ühes peres seda asja naeruks. Kedratud üle õhta. Äkki hakanud keegi lakas kolistama. Kolin hirmutanud rahva nii ära, et kõik kedruse seisu jätnud. Kolin kestnud ikka edasi.

Korraga laulnud kukk lakas. Kolin jäenud vait.

Sestsaadik pole pererahvas iialgi enam neljapäeva õhtul kedranud. Pealegi tehakse neljapäeva õhtutel puukisid, üleüldse: kurjad vaimud olla iga neljapäeva õhtul liikumas. Kurjad vaimud aga ei sallida kedrust. Sellepärast ei kedrata veelgi mõnes peres neljapäeva õhtutel.

E 35797 (7) < Kadrina khk., Hõbeda k. – A. C. Kivi (1898).

Ööema ketrab

Üöema tuli kedrama. Mina ühekõrra jään magama, ühekõrra ärkan üles – vakk vuriseb ja kedratakse. Kargan üles, ei kedagi.

Eks sie õli üöema või üöämm.

ERA II 30, 120/1 (19) < Torma khk., Lohusuu v., Saare k.
< Avinurme – P. Ariste < Kai Kivi, 73 a., ja Kai Pomm,
56 a. (1930).

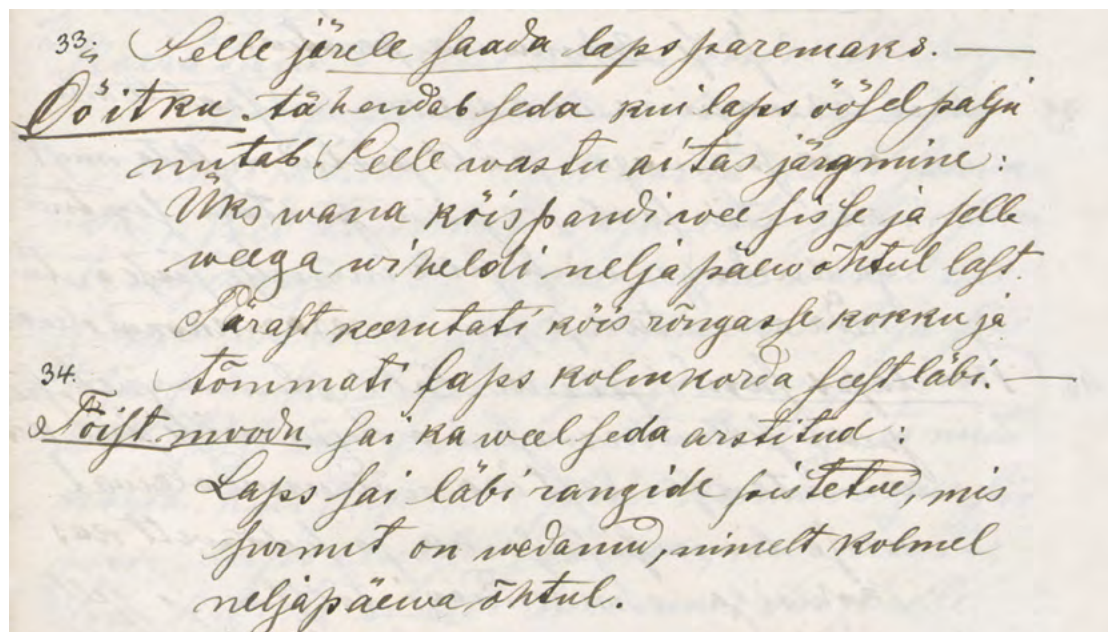
Saunavaim

Saunas ei tohtinud kerisele sülitada. Keelust üleas-
tuja suu muutvat saunavaim kärnaseks.

EFA I 171, 40 (3) < Tallinn < Haljala khk., Auküla –
H. Valk < oma mälestuse järgi (2014).

Saunalise karistus

Minu ema öde reakis, et minu ämm (vanaema)
reakind. Vanasti viheldud alati laupäe õhta. Üks
teenijatüdruk läind lõppude lõpust vihtlema, õhtu
ilja. Oli tuld üks all vanamees talle appi pesema,
plekktekliga kann old käes. Küsind: “Kas tahad
mind appi?” Tüdruk öeld: “Olengi iljaks jäänd,
olge ead.” Vanamees loputanud tüdruku üleni ära.
Tüdruk old omiku ruske lojus, loomakarv old peal.
Vanamees öeld lõpuks veel: “Laupäeva õhta pesed
verega ja pühapäeva õhta rõõsa piimaga” (laupäeva
õhta on nii püha, pead pühapäeva õhta pesema).

Oskar Kallas väikelapse ööitkust. H II 1, 675 (33–34) < Vaivara khk. – O. Kallas < Mai Maibom, 80 a. (1888).

Vanamees oli algjas, kodualgjas, ega ta muidu inimeste ulgas uida.

ERA II 38, 280/1 (13) < Väike-Maarja khk., Porkuni v. – R. Põldmäe < Leena Matiisen, 68 a. (1931).

Rehetondi tänu

Rehepapp küttas mõisa rehe ahju, kui korraga kukkus ülevalt parside pealt lapse tanu maha. Rehepapp vahtis ülesse, kuda rehetondi emand mähkis väikest last. Rehepapp andis talle selle kätte. Tondi emand tänas ja lubas seda tasuda.

Teisel hommikul, kui rehepapp läks rehe ahju kütma, oli sinna pandud üks suur vaat viina. Oh seda lõbu, mis nüüd valdas rehepappi!

ERA II 215, 710/1 (6) < Viru-Nigula khk., Kunda l. < Iila k. – A. Mäe < Eeva Mutik, 76 a. (1939).

Valge ja must vaim

Reipapp oli laupäeva öö reies, lugi epistlid. Ühekorra rei läks valgeks. Valge naesterahvas hulkus rei põrandal, nii et varbadki olid valged. Reipapp lugend ikka edasi. Hävis välla viimaks, rei jäi jälle pimedaks.

Teinekõrd oli siis reipapp reies, luges. Ühekorraga tuli hall sälg reiale, hulkus põrandal, nii et põrand kumises. Siis tuli viimaks reituppa. Reipapp lugend issameiet. Korraga lei jalad aampalki, nena ahosse. Ise kadus välla ka. See old üks paha vaim, kummitus.

Valge on hüva vaim, must on paha vaim. Valge on rehealdijas, must oli põrgu oma.

ERA II 28, 152/3 (14) < Lüganuse khk., Püssi v., Kestla k. – R. Põldmäe < Maarja Tamm, 74 a. (1930).

Kaevuhaldjas

Kaevust vett võttes ei tohtinud kaevuämbresse jäänud vett kaevu tagasi läigatada, vaid pidi kaevu kõrvale viskama. Vastasel juhul pidi kaevuhaldjas vihastama ja kaevu kuivaks jätma.

EFA I 171, 40 (1) < Tallinn < Haljala khk., Auküla – H. Valk < oma mälestuse järgi (2014).

Head ja halvad majavaimud

Majavaim oli vanasti vist igas majas ja valdavalt kaitsja rollis.

Lea Metsis: “Kui me Kivimäe tallu kolisime, olid lapsed väikesed. Peale laste sagina oli tunda majahaldja või majavaimu kohalolekut. Vaikuses oli kuulda lae peal samme, ukseid läksid ise lahti, treppidel kõnniti, nagin taga. Me ei kartnud. Saime küll aru, et keegi on majas veel, kuid tundsime, et ta ei tee halba.”

Maamajades välistrepi all hoiti nastikuid – maja-usse, et need hiiri püüaksid. Ka majanirki salliti mõnel pool hiirte hävitamise pärast. Ent nirk oli rohkem pahategija. Umbes 60 aastat tagasi kurtis Kiissa Juuli Kuura külas, et tema lehm olla öösel

ära kaetud. Loom olnud hommikul haige ja vaevatud – ju see nirk käis painamas.

EFA I 171, 16 (5) < Viru-Nigula khk., Vasta k. ja Kuura k. – H. Tarjan < Lea Metsis, snd. 1953, jt. (2014).

Igal majal oma nirk

Nirk pidi olema majavaim ja igal majal pidi olema oma nirk. Ja mis värvi nirk on, seda värvi loomadel on hea õnn.

RKM II 370, 78 (25) < Viru-Jaagupi khk., Küti v., Vöhu k. < Voore k. < Puka k. – M. Hiimäe < Karl Soon, snd. 1913 (1984).

Nirk näitab hobuse värvi

Hobusid peab talus nirgi karva järgi pidama, siis lähevad hobused korda. Nimelt tähele panna, mis karva nirk majas: kui valge ehk valge- ja punasekirju, siis võib ainult punasid ja valgeid hobusid pidada, on aga nirk must ehk muud karva, siis ainult seda karva hobusid.

E, StK 8, 85 (1) < Jõhvi khk., Saka k. – M. Jürna < Karja tädi, 85 a. (1921).

Nirk maja juures

Kui nirk juba maja juures on, siis hiirtel enam pidu ei ole. Hiirtel oli sõit sees, niikui nirk siia tuli. Sai seda vilja sealt plekknõust võetud ja tema kukkus sinna sisse ja külm võttis ta. Vaata, temal on ju

õhukene karv, tema saab pesas sooja. Oli seal ühe hiire ka ära söönud, selle küüned olid seal näha, aga sellega ikka vastu ei pidanud.

Nirki ei lubatud kodu juures tappa, see pidi talule põlemist tooma või kellegile surma. Seda üks rääkis. Tema oli elanud Torma kandis, seal oli olnud üks pere, kus nirk lasti püssiga maha kodu juurest. Kolm päeva läks mööda ja see maja läks põlema.

EFA I 171, 73 (28) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – M. Hiimäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Nirk – majakaitsja

Kui maja ümber näed nirki ja poeb kuskile vundamenti alla, siis, kui on kirju, siis peavad kirjud loomad olema, kui on pruun, siis pruunid. Tema on karjaennustaja.

Tema pidi olema nagu majakaitsja. Kui tapad tema ära, siis tuli läheb lahti, või karjaõnnetust. Ja kui liiga tihti teda näed, siis ikka loomaõnnetust pidi tulema: kas suur või veike loom, aga ikka pidi tulema.

Mõisa kutsarid rääkisid, et hobuse laka pidid lettima ära. Mina olen näind ka niskest hobust, aga kas hobune ise paneb või on tema see töömees, ei tea.

RKM II 251, 169/70 (48–49) < Rakvere khk., Vetiku k. – M. Hiimäe < Mihkel Aadva, 80 a. (1969).

Majaaldijad

Igas majas pidi aldiyas õlema. Ükski maja ei pidand ilma õlema.

Vanal ajal mõnes kohas õlid olnud vared, sinna ohverdatud esimesed värsked asjad, värsket piima. Siin külas on ka üks vare, sinna viidud. Siis nagu kaks vaalikaika otsa pidid tulema lagedale ja lakkund piima. Need pidid majaaldijad õlema. Kõiki esimesi värsked asju oli viidud sinna.

ERA II 28, 150/1 (13) < Lüganuse khk., Püssi v., Kestla k. – R. Põldmäe < Maarja Tamm, 74 a. (1930).

Kui kardad, ära minegi

Mina teenisin ühte prouada ja härrada noorelt. Proua oli 70 aastad vana. Proua ütles mulle (see oli Venemaal), ma käisin loomi vahtimas, läbi kaheksa ukse pidin minema.

Proua ütles: “Kui sa kardad, ära siis minegi.”

Mina ei kartand, olin julge vaimuga.

Üks õhta hakkasin minema päevaveeru ajal talli. Eksisin ja eksisin, mitte ei pääst. Proua rääkis siis: “Iga 24. tunni sees on vaimud hulkumas, siis on vaimude tund, inimene eksib sel ajal. Seda ei tea keegi, millal see tund on.”

Nemad, need saksad, olid mustlaste maalt, Laiu- selt. Ei tea, kus see maa on, Eestimaal ta küll ei ole.

ERA II 28, 404/5 (9) < Viru-Nigula khk., Kalvi v., Atriku k. < Võrkla k. – R. Põldmäe < Anu Aarik, 80 a. (1930).

Kodu-ussid

Vanemal ajal kasvatati Eestis ussa kodus majades. Sellest tias minu ema Mari Sild (surnud mitme aasta iest) riakida. Täma isa Jaan Müür, talupidaja, elas Avinurme vallas Kõrve külas. Kui poisikene õlnud, käinud oma isaga Mart Müüriga Talinamaal (Virumaal) tihti kausikaabal (Mart Müür õlnud puukausside treial, mida – kaussisid – siis müümas käis).

Sial õlnud ühes külas üemajal. Õhta toonud pere- naine kausiga piima, pannud põrandale ja kutsu- nud: “Piilu, piilu, piilu, piilu...” Siis tulnud ussid nurgast kõik ulgakeisi kausi kallale piima jooma. Kui piim õtsas, lähnud jälle nurka tagasi. Perenaine õli küll üelnud: “Nied on meie õnneandjad. Ega nied kurja ei tie.”

Üesel ei õle nävad – üemajalised – magada saand, sest ussid aga sabistanud õlgedesies, nad maganud põrandal õlgedes pial.

Et kua Avinurmes ussa majades pieti, tõendab O. V. Masing oma nädalalehes, kus kirjutab, et kui täma vekene poisikene õlnud, lähnud nävad isaga Lohusuust (Masingi isa õli sellel ajal Lohusuus köster) Änniksaare külasse käima. Änniksaare küla asub Avinurme põhjapoolses osas. Sial ühes talus õlid nävad nähnud ussa tuas, antud ussidelle piima. Et ussa piilu-nimega kutsutakse, on Avinurmes üldiselt tuntud. [---] Mõned arvavad, et majades

Majauss tuleb piima lakkuma. EFA I 171, 45 (1) < Viru- Nigula khk., Kunda l. – Kaja Kasemaa (2014).

kasvatatud ussid õlnud tõistsugused, kihvtita, ka valged.

ERA II 257, 648/1 (94c–94d) < Torma khk., Avinurme v., Piilsi k. – M. Sild (1939).

Teda öeldi kodu-uss

Teda ei öeldud majaanuss, vaid öeldi: kodu-uss.

See oli kas 1934. või järgmisel aastal, ma olin siis veel pisike. Vanaisa tegi talle lepaklopist küna, uuristas seest seda ja mina küsisin, et mis asja sa teed nüüd. Siis tema ütles, et ussu tuleb ja saab sealt piima lakkuda. Meil öeldi teda ussu, ikka ussu. Siis kas ema või lellenaine, kumb see oli, valas talle sooja piima, selle ussule.

Mind ei lastud sinna aida juurde, kus kivi peal see kodu-uss oli, et sa hirmutad ussu ära, kes siis hiiri püüab. Vist vanaema rääkis, et kuskil talus olid old laudas ussid, need olid käinud piima lakkumas. Eks nad old vist nastikud.

Sellel muud tunnust ei olnud. Punakaskollakas oli ja lakkus küll piima. Vanaisa kutsus: “Ussu, ussu, ussu,” pani selle küna maha ja ussu tuli kohe, pea püsti, piima lakkuma. Minule öeldi, et ära sinna kivi juurde mine, kus peal ta magab. Ma ükskord käisin teda vaatamas küll salaja. Ta oli seal kivi peal keerus. Neid kirjusid oli seal maja ümber ka küll, aga see oli ühte värvi, seoke beežikas.

EFA I 171, 64 (9) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – M. Hiimäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Kaks rästikut

Ürra Irma leidis kiviaia pealt kaks rästikut. Hakkas neile piima viima, kutsus: “Pimpsu, pimpsu, pimpsu!” Sügas neid kasevitsaga, rästik ajas saba püsti. Tõid kümme poega ja käisid piima lakkumas. Ükskord üks eit tuli sinna, see hirmsasti ehmatas. Irma ütles: “Kui minu pimpsud maha lööd, kõik maailma needus tuleb sinu peale!” Eit läks koju, terve tee karjus ja oli nädal aega haige.

RKM II 331, 588 (30) < Väike-Maarja khk., Kiltsi k. < Haljala khk., Karepa v., Rutja k. – M. Hiimäe < Arnold Kasemaa, snd. 1916 (1978).

Miks kärnkonna ei või hukata?

Virumaal elanud vanasti keegi vaene talumees, kelle töö olnud õnnistamata, sest iga aasta äpardanud tema kariloomad. Lauda juures ja õues hüpanud alati kärnkonn. See tüüdanud juba peremehe ära ja ta arvanud, et tema loomade õnnetuses on süüdi see kole konn.

Ühel laupäeval, kui pererahvas sauna läinud, hüpanud see kärnkonn jällegi seal tee peal. Pere-mehe käskinud sulast, et see konn löhki lööks, aga peretütar hakanud paluma, et konn elusse jääks ja võtnud konn, viinud ta sauna ja pesnud puhtaks. Järgmisel päeval tulnud peretütrele õues vastu väike tüdrukuke ja käskinud peretütart oma järel tulla. Väike tüdruk kadunud äkki lauda nurga juures kivi alla auku ja käskinud ka peretütart oma järele tulla. Seal maa sees olnud väike toakene ja siis maksnud väike tüdruk oma pesemise eest saunas kulla ja hõbedaga. Ise ta aga öelnud: “Ütle isale, et

ta selle rahaga nüüd oma laudad teise kohta ehitaks, sest need on meie elutubade peal.”

Siis juhatanud ta peretütre jällegi maa seest välja ja auk, kust ta oli tulnud, jäi jällegi vaevalt märgata-vaks. Nüüd pole enam loomadega äpardusi juhtunud ja peremees ehitanudki laudad teise kohta. Sellepärast ei tohi siis kärnkonna maja ümbert ära hävitada, et nad toovad loomaõnne.

ERA II 217, 357/9 (85) < Rakvere l. < Kadrina khk., Aaspere v., Viitna k. – A. Allvee < Helene Jürman, 43 a. (1939).

Loomad olgu karva järgi

Dvaravik ehk painjas vaevab inimest. Tema vastu aitab ainult Jumal. Enne kella 12 ta tuleb. Kui kell on löönd 12, siis ei saa enam tulla.

Meil oli loom tihti märg. Mulle öeldi: “Võta vedrupäänuga, tõmba rist loomale pääle ja loe Issa-meie, siis kaob ära.”

Dvaravik tuleb teise silmast või käest. Dvaravik tahab, et loomad on karva järele. Kui loomad ei ole karva järele, siis ta hakkab neid kiusama.

ERA, Vene 1, 687 (5) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – P. Ariste < Jüri Kask, snd. 1853 (1930).

Öömajalise vaevaja

Eks dvaravik tuli peale. Ma olen ise tema all olnud. Üks oli metskonna kontoris. Metsavaht ütleb: “Sa ole siin ööd.” Seal oli nii palju rottisid, et mul läks vastikuks. Aga äkitselt justkui miski rõhub mind allapoole. Sedasi tuli dvaravik ja vajus peale. Tuleb teha hommikul kolm ust lahti, siis ta enam ei tule.

ERA, Vene 1, 694/5 (5) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – P. Ariste < Madis Beljajev, 75 a. (1930).

Oma ja võõras dvarovik

Aga dvarovik käib ja häirib lehmi, ei anna rahu: kiusab ja togib. Oma dvarovik hoolitseb oma karja eest, aga võõras vaevab. Kui ta loomi vaevab, siis on vaja tellida, et keegi uuriks seda asja, aga seda võib teha niisugune targem inimene.

ERA, Vene 12, 471/2 (9) < Vaivara khk., Vasknarva v., Omuti k. – O. Gromova < Praskovja Judina, 76 a. (1938).

Toonesepad ja maa-alused

Toonesepe kui mütoloogilise olendi tundmisest on andmeid peaaesjalikult Virumaalt. Toonela on eesti rahvausus siitilmast lahkunute asupaik; Eesti etümoloogiasõnaraamatu (2012: 539) järgi märgib läänemeresoome sõnatüvi *tooni~tuoni* surma, toonelat, manalat, surnute riiki nii karjala, soome, vadja kui eesti keeles.

Toonesepp on rahvapärane nimetus mardika kohta, kelle tekitatud tasast, tasku-uuri või käekella tiksumist meenutavat häält on peetud endeliseks: see kuulutab ette surma, õnnetusi, ärakolimist, hävingut, kadu. Häält on kuulda vaikselt ruumis, ilma et tiksujat ennast näha oleks. Tiksujaks on mardikad tooneseplaste (*Anobiidae*) sugukonnast, nende teaduslik nimetus on pärit rahvakeelest. Nii harilik ehk mööbli-toonesepp (*Anobium punctatum*) kui suur-toonesepp (*Anobium pertinax*) kahjustavad puitu, kuid esimese tiksumine on pidev, teisel seeriatega. Mõlema tiksumist on võrreldud sepavasara rütmilise kõlksumisega – maa-alused sepad töötavad. “Õine külaline kopu-

tab” – niimoodi on kirjeldanud tooneseppade tegevust entomoloog Juhan Vilbaste (1961).

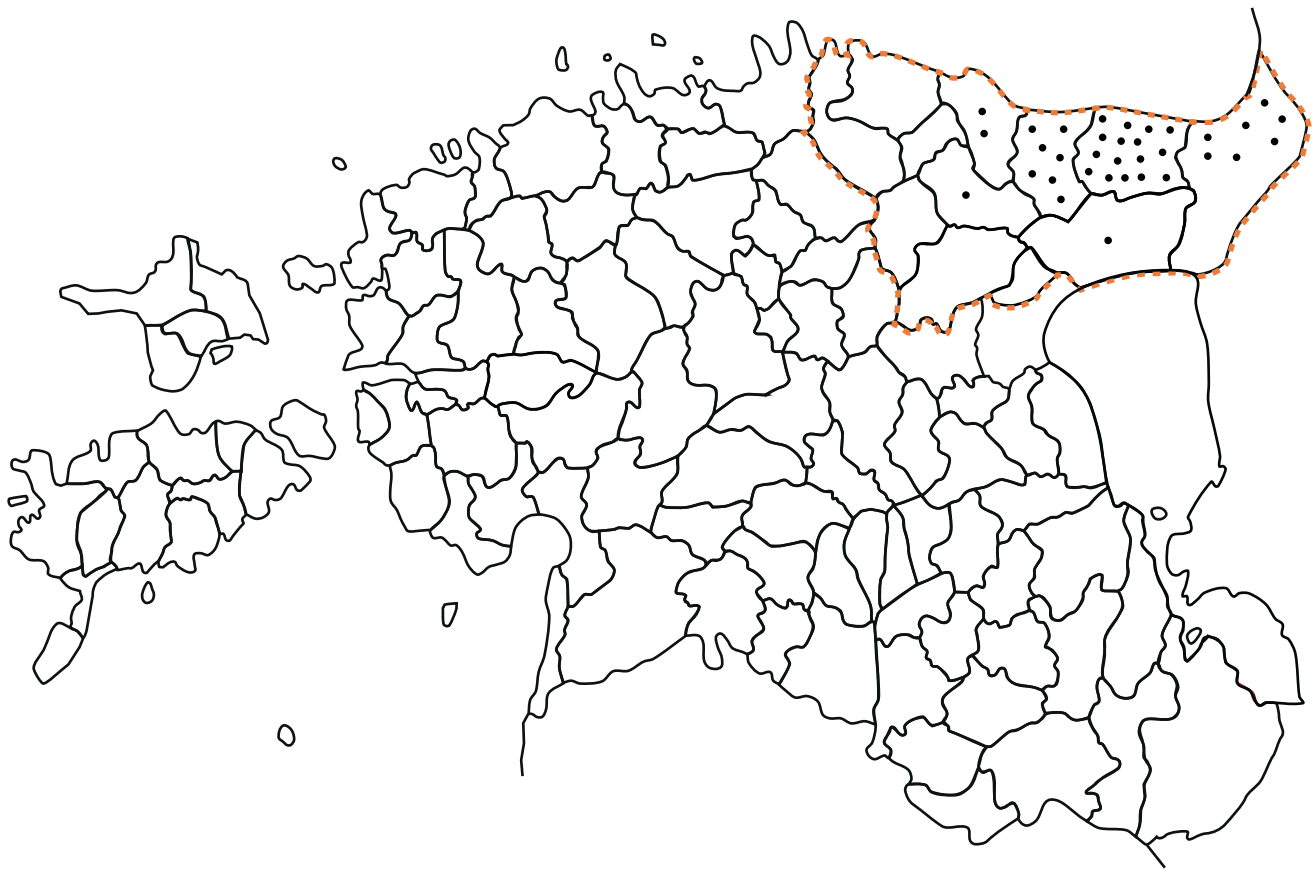
Põhja-Tartumaal Torma, Laiuse ja Kodavere kihelkonnas on tooneseppa öeldud ka ilmasepaks: tiksumine kuulutab ette ilmamuutust. Lääne-saartelt on teada *uudsetaguja* nimetus: tiksumine kuulutab, et käes on viljalõikuse aeg ja varsti saab uudseleiba.

Seoses surnuteusuga on toonesepe kõrval kasutatud ka nimetusi *tuonelane*, *tuone* ja *tuonetikas*. Läänemeresoome sõnatüve *tikk~tikka* vasteks on rähn – lind, kes “raiub augud puu sisse” (Vaivara). Pühajõe idapool nimetatigi tooneseppa toonetikaks. Samasse surnuteilma tähendusvälja kuulub rahvausus kogu mardikate sugukond ning samuti virumaalise tuntusega vaimolend *mardus*. Lisaks võib tuua veel seoseid: arvati, et kui laps sünnib, *toonekindad* käes, siis pole talle kauaks elu antud (Viru-Nigula, Lüganuse ja Jõhvi); samas tähenduses on teada *vainu-kindad* (Lüganuse, Jõhvi ja Iisaku khk. – Loorits 1949: 124–125).

Mõistet *maa-alused* (*maaljad*, *mailised*) on Eesti 19.–20. sajandi folklooris seletatud enamasti kui

kokkupuutest maaga saadud löövet, vistrikuid vm. nahanähtusid. Samas võiks näiteks sõna *maaljad* olla lühendvorm sõnast *maa-haldjad*. Maa-aluste nimetust on O. Loorits (1990: 69–70; 336–337) arvanud koos surnuteusuga germaanlastelt laenatuks (saksa k. *Unterirdische* – maa-alused). Eesti-
maa kirdeosas on maa-aluste seos vaimumaail-

maga tugevam kui mujal. “Harju- ja Järvamaal on maa-alused tähistanud nii nahahaigust kui ka maa all elavat pisikest rahvast, maa-aluseid vaimu ja haldjaid. Virumaal koguni domineerib viimane kujutlus *maa-aluste* kui haiguse nimetuse üle,” väidab etnoloog Andra Veidemann (1990: 89; vrd. Mansikka 1935; Loorits 1949: 336).

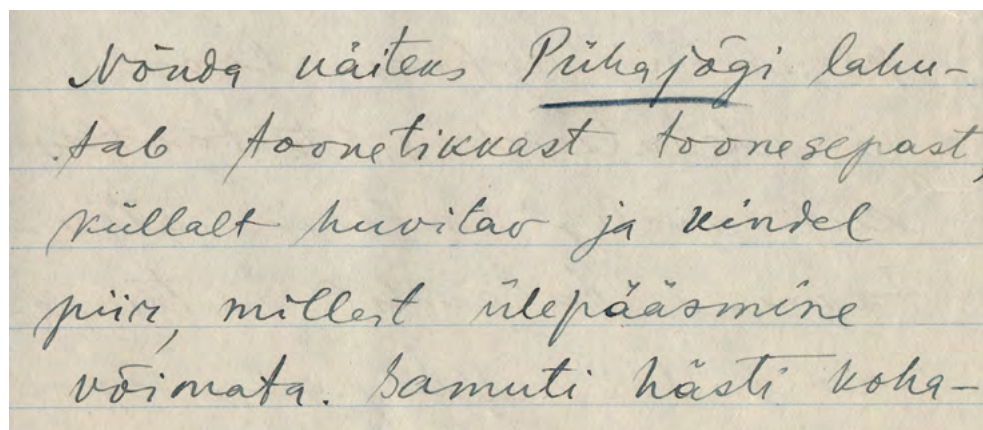

Andmed nimetuste *toonesep*, *toonetikas* levikust.

Maa-aluste olemust on Virumaal seletatud mitmeti: “niisikesed inimese moodi vaimud” (Iisaku); “maa-aluse sepad seinas tiksuvad” (Simuna); “surnud inimesed” (Viru-Jaagupi); “maa all elutsevad vaimud ja haldjad, eriti härjapõlv-lased” (Kadrina); “võivad olla nagu ahjualused, söövad sahvri tühjaks, muud halba vist ei tee” (Viru-Nigula). Kas ja kui palju on Virumaa toone-sepa-pärimust ja nende seost maa all või mägedes töötavate seppadega mõjustanud peale trükisõna veel muinas-skandinaavia mäevaimud – gnoomid, seda on raske kaugete aegade tagant esile tuua. Igatahes moodustavad toonesepad koos maa-aluste seppade kui vaimolenditega Virumaa kohaliku läänemeresoomelise surnuteusu ning laiemast Euroopa kultuuriruumist pärit kujutelmade omanäolise põimingu.

Katke R. Põldmäe
päevikust. ERA II 37, 18
< Jõhvi khk. (1931).

Toonesep

Miski kõpitsemist kuuli, nagu vahest seina vahel need tõugud klõgistavad, see oli siis toonesep. Kui toonesepad klõpitsevad, siis pidi ikka miski surm tulema sinna maja või miski muu, kartasivad seda.

ERA II 37, 85 (13) < Jõhvi khk., Järve v., Kukruse k. –
R. Põldmäe < Mari Ots, 92 a. (1931).

Tiksumine surmaendena

Terve suve kuulsin seal majas tiksumist. Kiiresti tiksus tiks-tiks-tiks terve ühe suve iga päev. Mees suri novembris, ta ei olnud haige, operatsioonijärg-selt suri. Järgmisel aastal ei olnud seda tiksumist. Küllap see ikka surmaenne oli.

EFA I 171, 48 (2) < Viru-Nigula khk., Kunda – K. Kasemaa
< vanainimeselt (2014).

Toone

Sie tõuk vai mis elukas sie on, mis seina vahel tiksub nagu tasku-uur, sie on tuanesepp. Kui tiksus, siis üaldi, et tuanesepp taub ja tuone taub. Sie tähändas ävimist. Ävimine oli sie, kui kiegi säält majast läks kaugele vai läks sõtta vai suri. Tuane akkas alati taguma enne ävimist.

Sene vuode juures seinas siis tagus, kui kiegi suri pea. Ja kui tähändas kodund muidu vällä mene-mist, siis tagus uksepiitudes. Tuane akkas taguma üks aastapäivad enne ävimist. Enne pisikese lapse surma tuanesepp tagus lapsekiikuski, kuski prau vai tappi vahel.

Seda usutakse mitmes kõhas präigagi.

RKM II 22, 525 (5) < Jõhvi khk., Kohtla v. – E. Mets < Salme Mets, 55 a. (1949–1950).

Toonesepp taob augu seina

Toonesepp, see oli nisikene elukas, kes tagus seina sies. Niikaua tagus, kui sai augu sisse, siis viis selle hinge ära. – Teise ilma pidi keegi minema sealt perest.

Olen kuulnud küll seda tiksumist, aga ei sellepärast ole ära läind keegi. Aga mõnes kohas oli küll sellega juhtunud nii, et tiksus-tiksus ja läkski ära ka. Võib-olla oli selles asi, et ta lihtsalt kartis nii palju, et surm tuli rutem ja läkski rutem ära ka.

EFA I 171, 47 (47) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – M. Hiimäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Toone taob kirstunaela

Toonesepp – tema taob “tõks-tõks, tõks-tõks” seina sees ninda kiireste. See tähendab surma. See taob puusärgi naelu sellele, kes surema akkab, ega ta muidu toonesepp ole. Toone on ju surm. Tuleb meiegi seina taguma, siis toob minule surma või temale. Vanad rahvas räägivad, kui arvavad, et Toone juba järele tuleb, siis see taob kirstunaelu.

ERA II 37, 552/3 (3) < Jõhvi khk., Mäetaguse v. < Lügä-nuse khk., Püssi v., Sirtsu k. – R. Põldmäe < Mai Tenorist, 70 a. (1931).

Toonelane ketrab

Mina magasin Kukruse koolimajas. Kuulsin, et üks ketrab. Ma ei old eland korsnaga majas, tuul vurises. Tuonelane pidi ketrama sedasi. Niisugusest tühjast ketramisest ongi need jutud tulnud.

ERA II 37, 52 (35) < Jõhvi khk., Järve v., Kukruse k. – R. Põldmäe < Leenu Lasberg, 80 a. (1931).

Ööema

Ööema kedrab seinas, kohe nagu vokiga kedrab. Aga ainult pimedas. Miks nii nimetatakse, seda ei tea öelda. (Arvab ise, et sääl on koi ja muud midagi.)

ERA II 13, 608 (8) < Simuna khk., Paasvere v. – R. Viidebaum < Mihkel Vartsen, 86 a. (1929).

Majast lahkumise ettekuulutus

Toonetikkas. See nindagu lähed vanast kõhast ära, lähed uude kõhta, siis see toonetikkas teeb akna pääl tõk-tõk-tõk, ninda nagu kell tiksub. Kui lähed majast ära, siis enam ei tiksu.

Ma olin mõisas, voode oli akna kõrvas, siis alati toonetikkas tiksus. Ma mõtlesin: "Ma vist siit kord lähen." Nõnda kevade osteti maja ära ja lahutati sügise üksipulgi laiali. Siis tuli seda, et ma tulin sealt korterist ära.

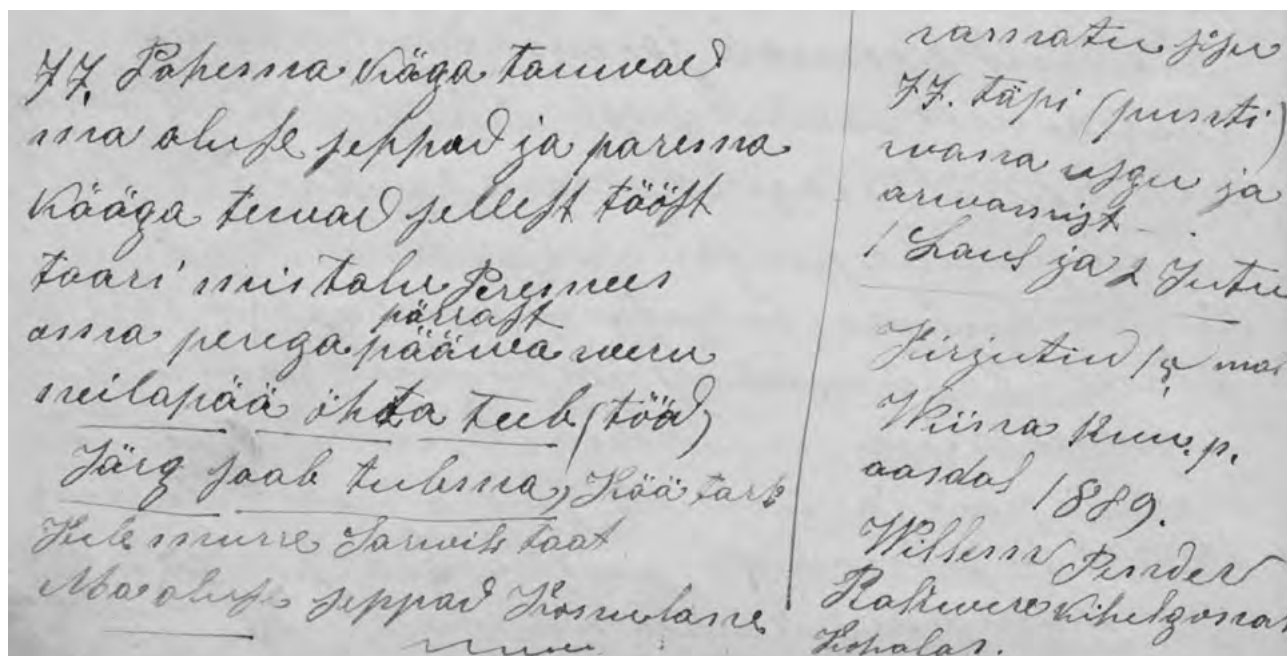
ERA II 37, 353/4 (122) < Jõhvi khk., Voka v. < Järve v., Kukruse k. – R. Põldmäe < Kadri Salvest, 79 a. (1931).

Neljapäevaõhtusest tööst

Pahema kääga tauvad maa-aluse sepad ja parema kääga teevad sellest tööst taari, mis talu peremees oma perega pärast pääva veeru neilapää õhta (tööd) teeb.

H II 11, 118 (77) < Rakvere khk., Kohala – V. Pender (1889).

Villem Penderi kirjanek maa-alustest seppadest.

5. Must lind - mure lind.

Meie ämm (1890 - 1969) - kutsusime vanema nii - uskus siiski kindlalt, et kägu kukub duastaid. Kuna ämm ei saanud haigete jalgade tõttu palju liikuda ja kägu kevadel maja juurde ei lenda, käskis meil akna lahti teha. Meilt küsis: „Mitu aastat kägu teile andis? Mul on jäänud veel 3 aastat. Kui nüüd juurde ei saa...“ Nii ka oligi.

Täine lind, keda usuti, oli tikas. Kui must lind sageli maja lähedal toksis, tähendas see halba - surma või õnnetust.

Surmaende kuulutaja oli veel must, salapärase lind kaaren, kelle vaikust läbis kronk! tähendas kadu ja tema toimetasini jälgiti mõttlikult.

Ämma mineku ajal kutsusime emaga toksinist, samme ja koputamist hojas. Need olid mure linnud. Aga see oli tikas, kes meie ämma viis.

Toonetikas

Toonetikka tiksus seina sees. Jüstkui vaimu pidi olema, arvati miski paha sõnumi või kahju ette kuulutama: tuleb mõni tõbi selle järele.

Toonetikka raiub puud. Puutikka on lind, raiub augud puu sisse, teeb pesa puusse.

ERA II 38, 658 (6) < Vaivara khk. ja v., Perjatsi k. – R. Põldmäe < Jaan Tambi, 85 a. (1931).

Kirjurähn katusel

Toonetikas on üks lind, kirju lind. Teine tikkas on mustakirju, see on punasekirju. Kus kattusel ta akkab käima, sinna tuleb õnnetus, kas tuleb tulekahju või mõni loom saab otsa.

ERA II 38, 682 (3) < Vaivara khk. ja v., Vaivara vanadekodu – R. Põldmäe < Ann Orgo, 76 a. (1931).

Maa-aluse sepad

Mis need peaksid olema?

Seina sees on üks selts koisid (*Motten od. Termiten* [saksa k.: liblikad või termiidid]), kes oma mängimisega korda [järjest] löövad nagu sepad kunagi. Seal pidada maa-alused sepad raha taguma, ütleb vana eestlane.

H II 10, 561 (43) < Viru-Jaagupi khk., Rägavere – J. Uus-tallo (1889).

Küla ülalhoidjad

Maa-alused sepad peavad õlema iga küla all. Kus neid ei õle, seal peab kõhe küla maa alla langema. Ühel maal langend kõhe terve küla maa alla, muud põle öld näha kui tomu.

H II 11, 128 (2) < Rakvere khk., Kohala – V. Pender (1889).

Maa-aluste märguanne

Me elasime sealpool küla otsas, tema [mehe] lell oma naesega ja minu tädi oma lapsega. Seal kuulsime, et me toas ahju nurga all taoti rauda, ele kõlin oli nagu sepapaas. Seda kuulis pailu rahvast, käisid kuulamas. Kedagi neha [näha] ei old. Ei me saand muud otsa [otsust], kui nemad läksid ära. Tema lell, poeg viis nad ää. Tädi läks ää, laps suri ää. Siis sai saun ää lahutatud, kõik oli kadund.

See tagumine tähendas äbinemist. Mu vend tahtis kaevama akata. Mõned rehendasid, et moaaluse sepad taovad, aga kas need me kätte kuuluvad? Selle juure [seletuseks] ei jäänd muud tõemärki kui äbinemine. Meie all peab veel rahvas elama. Eks neil ole sepad koa, kes seda nüüd teab õieti.

ERA II 38, 357/8 (15) < Väike-Maarja khk., Porkuni v., Nurmetu k. – R. Põldmäe < Anu Kikerpuu, 73 a. (1931).

Pihlakapulgad toonesepa tõrjeks

Kellel juhtus veel tikkutaja (tõuk) seinapalkide sees olema. Siis oli pererahval nahk hirmu täis, et toonesepad teevad tööd. See pidi siis peremehe surma tähendama. Löödi pihlakapulki seinapragude vahele, et siis surm ei pääse sisse.

RKM II 274, 201 < Lüganeuse khk. – H. Liivak < mitmelt isikult (1970).

Maa-alused inimesed

Maa all peavad ka inimesed olema. Maakera on ümmargune nagu kanamuna, kõik peab [pidavat] inimesi täis olema.

ERA II 38, 505/3 (103) < Viru-Jaagupi khk., Roela v. – R. Põldmäe < Mari Nirgi, 75 a. (1931).

Pöialpoiss ahju all

Kuskil üks väike vanamees tulnud ahju alt välja suppi mekkima, kui supp olnud keemas. Harilikult ta mekkind ja mekkind, kuni kõik olnud otsas. Nii ta käind sageli mekkimas ja söönd supi ära. Pärast on sellele vanamehele midagi viga tehtud, et kadund ära.

ERA II 13, 442/3 (22) < Simuna khk., Pakkade k. – R. Viidebaum < Miina Kaevall, 70 a. (1929).

Ohtlik koht

Kui keegi inimene selle koha peale juhtub käima ehk istuma, kus maa-alused elavad – see on koht, kust vanakurat on maa alla läinud –, siis jääb see inimene haigeks ja kui selle vastu keegi ohtu otsida ei tea, sureb ta varsti ära selle haiguse kätte; mõni sureb ju poole tunni pärast ära.

H II 3, 667 (3) < Simuna khk. – H. Prants (1888).

Kuhu kuri vaim kukkus

Juhtub inimene senna kohta maa külge puutuma, kuhu kuri vaim kukkus, kui teda taevast maha visati, siis hakkab see koht valutama ja seda nime-takse siis maast hakand haigus. Selle vastu saab abi, kui selle koha ümber, kust haigus on hakanud, kolm korda vastupäeva käiakse, siis haiget kohta hõbedaga vajutatakse ja selle koha peale hõbedat kaabitakse.

Ehk kui see ei aita, siis võetakse selget allikavett, pannakse hõbedat senna sisse ja pestakse siis haiget kohta. On haige koht pestud, siis valatakse pesuvesi selle koha peale maha, kust haigus on hakanud, see peab iga kord aitama.

E 38951 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach (1899).

Matusekoht

“Maast hakand” või “maast hingatud” – nii nimetatavat haigust, mis hakkab maast (maa-alused). Kui sinna on maetud kedagist, nagu mõni äkilise surmaga loom, siis säält kohalt hakkab haigust.

ERA II 12, 405/6 (25) < Simuna khk., Salla v., Muuga k. – R. Viidebaum < Mihkel Kaevalt, 74 a. (1929).

Kust halba õhku üles käib

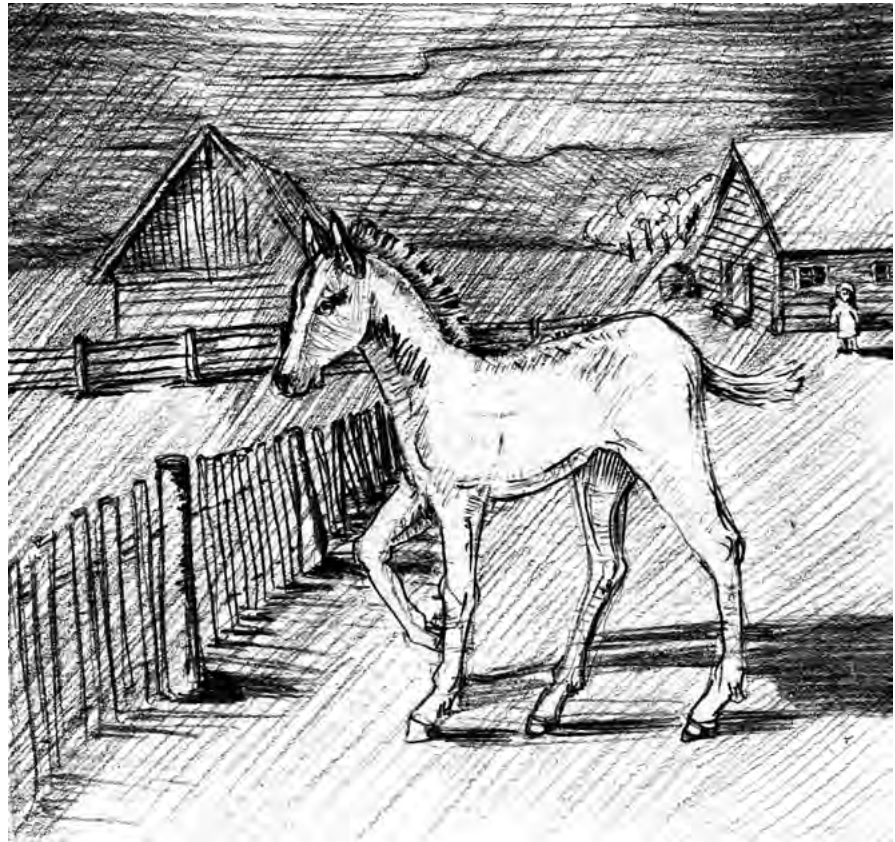
Maa-aluste hingatud, moast hingatud. On mõnes kohas sihuke hall koht, kust halba õhku käib üles. Kui niisugust tead, siis võta labidas ja kaeva säält. Kui leiad, et on “nigu silmad või õhuingud mulla sees”, siis keera see teistpidi ja aja muld päale tagasi. Siis edespidi säält kohalt enam haigust ei hakka.

Moast hingatud haiguse arstimine: lõigatakse tervest söödist mättaid ja nendega vaotatakse.

ERA II 12, 346 (48–49) < Simuna khk., Kadiküla k. – R. Viidebaum < Kaarel Ehverdt, 40 a., ja naine, 30 a. (1929).

Mardus

Taas on tegemist valdavalt Virumaal tuntud vaimolendiga. Ilmneb seos teispoolse maailmaga: mardus ise ei too surma, vaid toob teate kellegi peatsest surmast. Nii nagu ettekujutus mardusest kui surmahaldjast on ebamäärane, puudub ühtsus ka nimekujus.

Marrask on Eesti etümoloogiasõnaraamatus (2012: 276–277) läänemeresoomeline sõna, meile tuttav liitsõnas *marrasnahk* – epidermis; mõneski sugulaskeeles märgib see ühtlasi eluvõimetust, surmale määratust, seotust surmaga. Samast sõnatüvest lähtub arvatavalt *mardikas* – putukariigi esindaja, kes rahvasuus on surma ning hingekujutelmaga seotud. M. J. Eisenil (1995: 31–32) on eesti mütoloogia käsitluses sellele vaimolendile pühendatud rubriigi pealkirjaks “Marras”. Virumaalt kogutud rahvaluuletektides esinevad mõlemad, nii *marras* (käänetes vastavalt *marras~marda~marrast*) kui *mardus* (*marduse~mardust*), ka *mardajus*. *Marras* on Virumaal põhjaranniku piirkonna nimekuju (Vaivara, Jõhvi, Lüganeuse, Viru-Nigula, Haljala), Iisakus

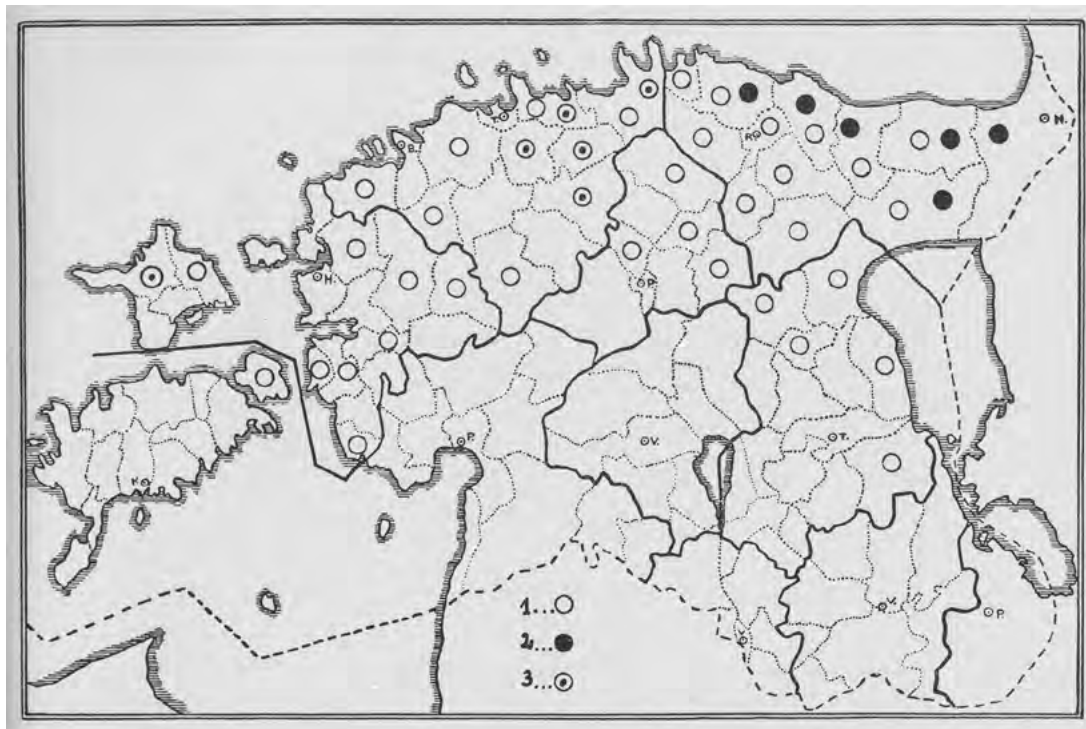
esinevad mõlemad. Mujal Eestimaa põhjapoolses osas Viru-, Järva-, Harju- ja Läänemaal ning ka Põhja-Tartumaal on kasutatud sõnakuju *mardus*. (Loorits 1949: 253) Siin on kohane lisada veel soomekeelne *marraskuu* novembri kohta ning eesti rahvakalendri mardikuu (kirikukalendris seostuvad piiskop Martinuse ja Martin Lutheri tähtpäevadega) ja hingekuu. Selle järgi, et Harjumaalt on teada kohanimi Maardu ning Saaremaalt Marduse jõgi, oletab Eisen, et mõiste *mardus* on varem laiemalt teada olnud.

Virumaalt pärit Fr. R. Kreutzwald nimetab “Kalevipoja” sissejuhatuses mardust kui eepose lugejale teada olendit: “Kuulsin Mardust kiljatamas, / laane nurgas nuttemassa...” ning toob tähenduseseid, vihjates sõja-, häda-, nälja- ja katkuaegadele. Lauluisa kujundikasutuses annab mardus endast märku kuuldeliselt: ka seitsme kalmukünka juurde tuldagu “Haldijate häälistsusel, /Mardus-kutse meelitusel”. Kontakt mardusega on sageli just auditiivne – teda kuuldakse, kuid ei nähta, teda võib kuulda nii ruumides kui väljas. Häälitsus mõjub oigamise või huikena, toas võidakse kuulda

vokivurinat või kolistamist. Nagu Kreutzwaldi eeposes, võib ta ette kuulutada üldse hävingut, majast väljakolimist.

Keeleteadlasel Andrus Saarestel õnnestus oma ülikooliõpingute ajal koguda andmeid ettekujutuse kohta marduse välimusest: mardus on valges riides või väga kahvatu (Jõhvi); tal on pikad harvad hambad (Lüganuse); ta on õudne, kodukäija sarnane peletis (Viru-Nigula); sarnaneb selle inimese või looma vaimuga, kelle peatsest surmast ta märku andmas on. (Saareste 1922: 365–366)

Rahvaluulearhiivi kirjapanekud kujutavad endast lühikesi konstateeringuid, seletusi mõiste kohta; väljaarendatud jutte on laekunud vähe. Surmaendelise tähenduse kandjana on mardusekujutelm liitnud endaga jooni teistelt surmariigiga seotud vaimolenditelt: rahutult surnuvaimult, hirmutekitavalt kummitajalt, tiksutavalt toone-sepalt, aga ka ketravalt majavaimult – ööemalt. Nagu kodukäijat (“Kodukäija, see on marrasega üks”, öeldi Jõhvi kihelkonnas), tajuvad marda lähedalolekut kuked, kes sellele kuriseva häälistsusega

Nimetuste 1) marras, 2) mardus, 3) margus levik. (Loorits 1949: 253)

reageerivad. Marda nägemise kohta on kõige enam teateid Viru-Nigula kihelkonnast ja need on vastavuses Andrus Saareste toodud kirjeldusega õudsest kodukäijaga sarnanevast peletisest. Marrast näevad nimelt need isikud, kellele surm määratud on, selgitab Vaivara rahvaluulekoguja F. Feldbach, kes on Eisenile saatnud rohkesti tekstivariante. Oma saadetise lõppu on ta lisanud üldistava hinnangu traditsiooni taandumise kohta: “Praegusel ajal on marras ja tema usk siit nurgast täieste kadunud, ainult nimi ja tema tembud on veel vanema inimeste suhu järele jäänud.” (E 38787 < Vaivara khk. (1899))

Mardus

Mardust kardetakse, aga tema ei tee kurja kellelegi. Ükski ei tea mardusest muud paha rääkida, kui et mardus ehmatab üksiku huikehealena kuskil õudsel lagendikul sügise ajal, kerge külma udu või kahvatanud kuu valgel öösel. Päeval ilmub mardus harva, ehk ei ilmugi. Ja mardus ei ehmata kedagi asjata, ehk õigemini, keegi ei karda mardust, vaid ainult ta ilmumist, sest mardus on ikka hoiataja. Kui tema ilmub, on midagi halba tulemas, mida mardus meile tuleb teatama.

EKLA, f. 157, m. 15: 2, l. 80 < Kadrina khk., Palmse – J. Söster (1915).

See oli eelteade

Marras oli niisikene, kes tõi surma majasse. Ega ma tast suurt ei tea, et missugune ta pidi olema. Pidi koputama vahest ja mindud vaatama, ja ei ole kedagi nähtud. See oli siis eelteade, et nüüd tuleb see aeg kätte.

EFA I 171, 86 (48) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – M. Hiimäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Inimese vaim näitab ennast

Aldijas – see on vaim, näitab ennast. Minu ema rääkis. Tema oli tüdruk. Sulane läks oue kusele. Üks mees tuli sedasi, vottas tema juukstest kinni. Mees tostas silmad üles, et mida see on. Hävis siis vällä.

Tuli tuppa, ütles: “Mina olin siin künnikse pääl, tegin oma asja. Üks tuli ja vottas juukstest kinni.” Kolm päeva elas, siis suri. See oli tema vaim ehk aldijas. See on tema vaim, kes sedamoodi käib.

ERA II 28, 572/3 (20) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda-Malla vanadekodu < Iila k. – R. Põldmäe < Maarja Vesmann, 72 a. (1930).

Marras

Et inimese vaim pärast surma tegev on ja ennast pärast surma ilmutab, on kodukäijajuttude järel enam kui tuttav. Aga ka enne surma, arvab rahvas, ilmutab ennast üks olevus, keda näha ja kuulda võib. See nimetud isik on marras ehk surmakuultaja ja eelkäija vaim.

On keegi inimene raskete surma peal haige, siis ilmutab marras ennast sellega, et ta üht loomuvastalist tegu avaldab, millest inimesed siis ära tundku, et haigel enam elulootust ei ole ja et ta just surema peab. Mida kurjem haige inimene on olnud, seda hirmsam on ka marras, ehk jälle, mida parem inimene, seda lahkem marras. Üsna vagal inimesel ilmuda marras imeilusas valguses, mis enne surma hiilgada. Marras ilmutab oma säääl-olemist kolistamise ja müristamise läbi, mis haige tuas ja selle ümbruskonnas ilmuda.

Nii sündinud ühes kohas, et ühes peres neli venda elasid. Üks nendest jäi raskete haigeaks. Korra, see oli ühel öhtul, olivad keik tuas, kus ka palju võeraid inimesi oli, kes haiget olid vaatama tulnud. Korraga, see oli umbes kella 10 ajal, kuulevad kõik tuasolejad, et õues just seina taga haige voodi kohal otsegu suure lauaga ülevalt seina mööda alla lasti, nii suure kolinaga, et tua sein vabises. Kõik tuasolejad ehmatasid ära. Kui jälle olid toibunud, mindi vaatama, aga ei olnud midagi väljas näha, ei lauda ega muud asja, mis oleks võinud kolinad teha. Mis see siis muu oli kui marras, kes sääälolemisest märku andis. Hommiku poole ööd heitis siis ka haige hinge.

E 38775/6 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach (1899).

Kuidas marras tuleb

Elseisvad jutustused näitavad, et marrast ainult kuuldi, sest ta avaldas oma säääl-olemist kas koppi-
mise või müristamise läbi. Aga ta võib ennast ka

näidata, kellele ta tahab. Mis nägu ehk missugune välja näeb? – Haige inimesele näitab ta ennast kui tundmata inimene, teistele aga kui haige, kelle marras tema on. Mõne haigele õppetavat ta laulusalmisi pähe. Teised inimesed seda siis ei näha. Keegi kõrvaline inimene ei ole aga marrase häält siia maani kuulda saanud.

E 38781 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach (1899).

Marras ei ole nähtav

Marras. Ega marras ole nähtav asi, see on üks ettekuulutus, nagu üks kummitus. On nagu ketrand või müristand, mis ta teind. See on ühe surnu järele: kui ma olen elus ülekohut teind, siis tuleb kolistamine majasse, kui ta on ise juba surnud.

ERA II 37, 217/8 (8) < Jõhvi khk., Voka v., Toila k. – R. Põldmäe < Amalie Sivadi, 55 a. (1931).

Mehevenna mardus

Mardus. Mina olen ise nähänd. Ma käisin kartulemaal. Üks naine ütles: “Laena mulle kohvi!” Ööse laps hakkas nuttama. Ma vottasin lapse süüli, siis hakkasin kätkisse last imetama. Siis poiss tuli ka, vaatas aknast sisse, pani käed sedasi näo korvale.

Esileht Friedrich Feldbachi kirjapanekutele
surmahaldja kohta E 38775/87.

α
Veine järk N° 5. 25/99. J. Feldbach

38775

Marras

ja tema ilmutused

Samokrasj

Waiwara Rihelkonnai,

juul 22. Mai Kuup.

1899.

Ulestähendanud:
Dr. Feldbach.

Ma arvasin, et naene tuleb vottama kohvi, hüüdsin, et oota, ma tulen! Läksin tegin kojaukse lahti – ei kedagi. Mihe vend suri sügise ära, suri viina. See oli siis mihe mardus.

ERA II 28, 639/40 (3) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda k. – R. Põldmäe < Ann Neidorf, 63 a. (1930).

Vendade mardus

Minul suri veikene vend ära. Siis oli meil üks majuline, see ütles nägema, et üks veikene poiss tuli ratsahobusega. Teine öö poiss suri. See oli poisi mardus, kuulutas surma ette.

Kui minu vend jokke uppus, siis üks mees nägi, et kohe justkui üks vabrikutööline tuli lauakoor-maga, hobune läks solks-solks jokke. Siis öeldi, et keski uppub, see oli mardus. Nädala kaks oli vahet, minu vend uppuski sinna kohta jokke. Sealt kohast läks sisse, kaheksa kuud oli vees.

ERA II 28, 598/9 (15–16) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda k. – R. Põldmäe < Leena Mikker, 62 a. (1930).

Mehe mardus

Isa käind metsas, näind pikka mardust, naesterahvas old, mitme inimese pikkus, joe kaldal. Arvati, et keski uppub. Üks mees tuli hobusega joest, uppuski sinna.

ERA II 28, 664 (21) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda k. – R. Põldmäe < Mai Tisler, 70 a. (1930).

Marras varsa näol

Mina nõidust ega tontisid ei usu. Et teine inimene teise loomadele paha teeb, oma silm aga midagi teha ei või, see on puhas vale. Tontisid ei ole ka, sest ma olen kroonuteenistuse ajal suurte aitade ja majade juures ainuüksipäini olnud ega pole midagi näinud. Olen ka mitme ebauskliku ja kartlikule üttelnud kohe suu sisse: “Tee silmad lahti, siis nääd, mis õige on!”

Aga siiski, kui ma veel laps olin, siis mäletan üht nähtust, mis mul elu aeg meelest ära ei lähe. See lugu on nii tõsi, kui ma siin istun, sest kes mind siis valetama sunnib. Ma olin siis aasta 8 vanune, minu ema ka elas siis veel ja mul oli üks veike öde, kelle hoidja ma olin. Juhtus siis, et ma ükskord õega üksipäini toas olin. Isa oli linna läinud ja ema tallitas õues oma tallitusi. Korraga näen ma: uks läheb lahti ja tuppa tuleb imeilus vesihall hobuse-varss. Minul hea meel, et isa tõi linnast ilusa varsa. Vaatan teda tükk aega ja rõõmustan tema üle. Korraga tuleb ema tuppa. Mina vahin varssa, ei enam kuskil. Küsin ema käest, et kas isa tõi linnast ilusa varsa? Ema vastab, et isa ei ole veel linnast kodu tulnudki.

Selsamal pääval suri minu öde ära, kes jo enne haige oli.

E 38785/6 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach (1899).

Kojutulek pimedas

Nojah, minu vanaisa, see oli käind kaardi mängimas. Mis ajal ta olla võis, 1860 või 70 või 80 või. Minu isa oli õige tillukene – see oli sündind ikke.

Tema oli läind pimedas koju läbi metsa ja tee kõrval oli hakanud ikke: “Oeeh!” ja “Oeeh!” Niimoodi tuld kogu aeg ja saand juba Tabani poole, siis teind veel: “Oee!”

Tema pani minema.

Ja kus hakkasid surema! Möisaproual suri laps ära, Iidlasel neli, Matsul viis tükki: Gustav ja Joosep ja Anna ja Andrei, ja üks pärast sündimist kohe suri – viis tükki järjestikku.

Niisugune vaim oli, jah, temale teada and.

RKM II 251, 362/3 (28) < Kadrina khk., Vohnja v., Mägi-küla < M. Hiimäe < August Hiimäe, 59 a. (1969).

Vana-Jaan rääkis

Vana Aabu käis Iidlasel Jaaniga õhtati juttu ajamas. Nad rääkisid tontidest ja haldjatest, muinasjutte ja juhtumusi, mida nad ise teadsid ja olid läbi elanud. Mina ja Salme kartsime tonte. Kui mehed juttu ajasid, siis me tõstisime jalad ikka ülespoole ja ülespoole, pärast pingi peale enda alla. Videviku ajal, kui varjud olid, siis tundusid tondid ümber ringi olema. Kui hirm nii võimust võttis, et enam ei saand olla, kargasid pingilt alla ja padinal asemele. Iidlase vana-Jaan rääkis, kuidas ta tuli Mägikülalt, sai Anne a’ale, kuulis ikka all heinamaal: “Oeh-oeh-oeh!” Jäi seisma, siis kadus hääl ära. Läks edasi, jälle: “Oeh-oeh-oeh.” Seisatas. Siis oli jälle kõik vait.

Jõudis juba Iidlase oja otsa, siis läks mörin nagu härja ammutamine üle metsa Tabani poole: “Ooo-oo-oeh.”

See tegi jälle lastele hirmu, lapsed pugesis voodi teki alla.

Peale seda juhtumist hakkas rahvas surema. Algu-ses suri mõisaomaniku proua, siis Matsult, Pällult, Iidlaselt, Mäesaunast.

RKM II 319, 94/5 (27) < Kadrina khk., Vohnja v., Mägi-küla – M. Hiimäe < Aino Hiimäe, snd. 1918 (1973).

Perenaise marras

Mäetaguse külas nähti ühes peres kord imelist lugu. Seal nägivad pererahvas ühel hommikul, et üks tüttarlaps tuppa tuleb, üle tua hulgub, aga kelle-gagi ei räägi. Pererahvas teda ei tunnud. Maja üle vaadates pööras ta tagasi, et õue minna. Ukse peal tuli temale perenaene vastu. Oli perenaene tuppa tulnud, küsivad pererahvas: “Kas tundsid seda tüttarlast, kes sulle ukse peal vastu tuli?”

Perenaene vastab: “Missugust tüttarlast? Mina ei ole kedagi näinud.”

Vaatavad, otsivad, aga ei kedagi kuskilgi. Keik olivad siis terved ega saanud aru, mis kummitus või marras see pidi olema. Lõuna ajal jäi aga perenaene haigeks, ja enne kui päike looja läks, heitis tema hinge. Sellest saadi siis aru, et hommikul tuas käija tüttarlaps perenaese marras oli ja ei muu keegi.

E 38784/5 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach (1899).

Marras väraval

Auveres oli üks tüttarlaps teenimas. Ema elas tal Vodavas. Ühel päeval pühib ta tuba ja näab läbi lahtise ukse, et ema tuleb. Hakkab ruttu pühkima, et enne tuba puhtaks saaks kui ema sisse tuleb, muidu saab ehk veel ütlema, et tuba prügine. Vaatab välja ja näeb, et ema paneb parajaste õueväravat kinni. Lapsukene pühib edasi ja oodab emat sisse tulema – aga ei tule. Saab tua puhtaks pühitud ja läheb õue vaatama, aga ei ema kuskilgi näha. Teised pole ka teda ega kedagi teist inimest seal käimas näinud. Öhtul saab tüttarlaps kodust sõnumid, et ema on ära surnud ja tema marras oli ennast tütrele näidanud.

E 38782/3 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach (1899).

Laste hirmutamine

Marras. Lastele ütlevad ninda, kui tahvad irmutata: marras tuleb!

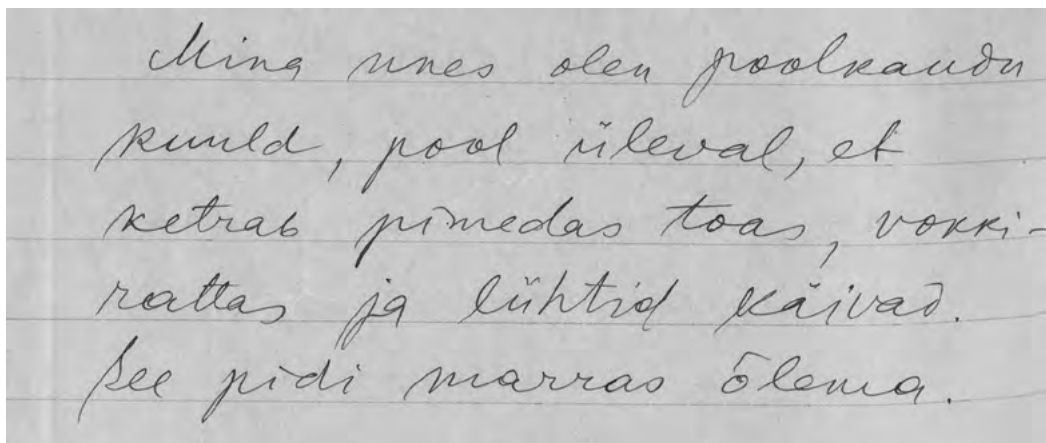
Kukk kiriseb, nagu teeb pimedal ajal äält, siis öelda lastele: “Ole vait, marras tuleb!”

ERA II 37, 39/40 (2) < Jõhvi khk., Järve v., Kukruse k. – R. Põldmäe < Leenu Lasberg, 80 a. (1931).

Karjapoisi mardus

Mardus. Siin üks karjapoiss joosnud karjamaalt koju ja rääkind, et mardus ajand teda taga ja ütelnud ühtelugu: “Kappari, kappari!” Mis õieti olevat see mardus? – Midagi vaimutaolist. Kui tema taga ajab, ei tohi tagasi vaadata: lööb silmad puruks.

ERA II 12, 234/5 (50) < Simuna khk., Lasinurme k. – R. Viidebaum < Liisa Alatsei, 40 a. (1928).

Ming unes olen poolkaudu
kumuld, pool üleval, et
ketras pimedas toas, vorki-
roottas ja lühtid käivad.
See pidi marras olema.

ERA II 37, 538 (1) < Jõhvi khk., Mäetaguse v., Võide k. – R. Põldmäe < Joosep Reinvelde, 86 a. (1931).

Päeval marras puhkas

Meil oli tagakambris marras ja ketras öö otsa. Kui inimesed üles tõusid, siis ta puhkas.

H II 1, 669 (5) < Vaivara khk. – O. Kallas < Mai Maibom (Maibaum), 80 a. (1888).

Vanaisa marras

Vanaisa oli haige, üksipäini tuas. Teised pererahvas olid keik heinamaal. Perenaene tuleb enne teisi kodu ja kuuleb, et kanad lakkas hirmsaste kisendavad ja äkkiste vait jäävad. Ta läheb vaatama ja näeb, et keik kanad tua lae peal maas, uimased ja nokadki liiva sees. Kuskilgi midagi ei olnud, kes kanu oleks hirmutanud. Kes siis muud, kui marras jälle tegi seda, sest vanaisa suri mõne päeva pärast.

E 38779 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach (1899).

Kui toas on surnu

Mardus ketras. Mina kuulin ise, et vokk vurises. Minu ema rääkis, et kui surnu oli puusärgita toas, siis ketrada ei tohtind, siis pidi mardus tuppa tulema ja ketrama.

ERA II 28, 600 (17) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda k. – R. Põldmäe < Leena Mikker, 62 a. (1930).

Marras kuulutab majast ilmajäämist

Marras – see oli vanasti kuntsi asi. Marras on toas. Mina mäletan: olin kümneaastane, kui Järve küla pandi krunti, siis minu kasuisa krunt sai Pavandu kõrtsi ligidale maantee äärde. Kevade enne seda ma kuulin une päält – teised olid üleval – ninda nagu noaga laua külge, nagu teamis asja oleks kaabitud. Nagu nuga oleks teravast tehtud, ninda plauh-plauh vasta söömalauda. Teised ka kuulivad, ütlivad: “Me lähme vist siit toast minema,” et nagu marras oli seal toas, miks muidu laua pääl nuga ihuti. Me kevade läksime ära säält, see maja jäi mõisa kätte.

Marras ketrand vuringa toas ööse, keski ei näind. Kui kukk ehk ka kana näeb marrast, siis kõriseb “krr”. Siis öelda, et seal sureb inimene, marras on majas.

ERA II 37, 355/7 (24–25) < Jõhvi khk., Voka v. ja as. < Järve v., Kukruse k. – R. Põldmäe < Kadri Salust, 79 a. (1931).

Marras ketrab

Marras. Vaimud vai tondid käisid. Enne surma käis.

Kadund Preedik Ann old üleval, kui marras ketras toas. Siis suri jälle inimene. Kanad kiristavad, see tähendab ka surma.

ERA II 28, 714/5 (17) < Viru-Nigula khk., Pada v., Toomiku k. < Uljaste k. – R. Põldmäe < Mari Lenk, 73 a. (1930).

Inimesed kardavad

Inimesed kardavad, et tea-mis marras ehk tont. Ninda majast tuli surnu, siis kuulati, et kiski ketras vokiga vurr-vurr-vurr, siis oli marras, ketras. Siis tuli surm.

Kukk kiriseb, kukk nägi ka marrast. Ikka ööse teda nähti.

ERA II 37, 258/9 (3) < Jõhvi khk., Voka v., Toila-Männiku k. – R. Põldmäe < Mari Aruvald, 78 a. (1931).

Kaatermu kodukäija

Ma ketramisest muud ei tea, kui et Kaatermus oli see. Kuuldi ikka, et ööse vokk vuriseb ja vokk vuriseb. Ja mõeldud siis, et see on vist kodukäija töö. Nemad arvasid nii, ja tehtud siis pihlakapuust püünised talle sinna, aga ei midagi ei mõjunud, ikka vuriseb. Pandud siis korv küünla peale ja valvatud, et kas on kedagi näha, kui äkitselt ära võtta see korv sealt. Aga ei, kuulnud ikka vurr ja vurr, vurr ja vurr. Ja siis viimast olid ikke näinud, et vana isane kass käis sealt vokitakse pealt määrde-rasva lakkumas. Vot sulle kodukäijat!

EFA I 171, 86/7 (50) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – M. Hiimäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Valges riides ketraja

Ma olin laps veel, minu vanemad olid Ereda mõisas. Ennevanasti räägiti, et marras käis kodus ketramas. Mina kartsin ja kuulsin ööse, et marras ketras toas. Istus voki taga ja vokk mürises. Valges riides istus

ja ennevanane müts oli peas, kõrv oli teine ees- ja teine tagapool. Tõstsin pea üles, et mis ta teeb seal voki taga. Ta ei vastand kedagi. Ema tõusis üles, pani lambi põlema, siis ei näind kedagi. Ema rääkis enne marrasest, siis ma tundsin irmu, küllap sellest tuligi.

ERA II 37, 417/8 (1) < Jõhvi khk., Voka v., Konju k. – R. Põldmäe < keskealiselt naiselt (1931).

Teise pere hirmutajad

“Marras. Marda tuleb.” – See oli siis, kui surnu külas oli, keegi kobistas. Kui surnu juba külas oli, siis tuli marda hirmutama.

Tagapool Soppes oli surnu majas. Teisest majast ei läind [keegi surnut] valvama. Siis nad läind hirmutama neid selle eest. Üks loopis peergu lakast maha. Teine pani ukse kovemini kinni, et marda tuleb. Hommiku oli ukseesine peerga täis ja muud midagi, mardad ega...

ERA II 28, 218/9 (18; 20) < Lüganeuse khk., Püssi v., Soppe k. < Varja k. – R. Põldmäe < Mari Lillebärk, 65 a. (1930).

Vainuköis

Kes vainuköiest kunagi midagi kuulnud ega lugenud pole, sellele on nimetused, nagu *vainuköis*, *vaenuköis*, *vaimuköis*, *vangiköis* jts. üsnagi arusaamatud. Tegemist on loodusmaastikus tillukestest ussikestest moodustunud lindiga, mis meenutab köit (Vilbaste 1958).

Virumaal on sellist loodusnähtust nimetatud rohkem vainuköieks kui vaenuköieks. Kolmanda ja neljanda nimetuse esinemine Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Emakeele Seltsi kirjapanekutes on pigem juhuslikku laadi. Kahe siintoodud nimevariandi puhul ilmneb seos surnuvaimudega. Soome keeles märgibki *vainaja* surnut, kadunukest. Et nime- loomes saaks eeskujuandjaks olla kuivapoolset karjamaad tähendav *vain~vainu*, seda pole põhjust arvata – köietaoliselt koos liikuvat ussikeste rodu on kohatud niiskemates paikades. Selle harvaesineva loodusnähtuse rahvausundilise tähenduse kujunemisel on aluseks arusaam, et selline köis koosneb ülekohtuselt surma saanud inimeste hingedest või on need karistuseks üksteise küljes rändama määratud ega pääse vangist vabaks.

Niisugune seletus pole kaugeltki kohane kõikide rahvaste usundilises tõlgenduses. Ussikeste rivi pidev ühesuunaline kulgemine on Euroopa rahvaste müto- loogiasse toonud kujutluspildi sõdalaste vaenuväe marssimisest. See mõte on kätketud sääseliigi ladi- nakeelsesse nimetusse *Sciaria militaris*, mille vasteks ongi eesti keeles liiginimi *vaenusääsk*. Mõistet *Heerwurm* (saksa k. *Heer* – sõjavägi, armee, malev; *Wurm* – uss) on seletatud kui vaenusääse vastsete rongi, mis meenutab marssivat sõjaväekolonna, mille liikumissuund näitab sõja ning näljaaja saabumist. Ennustatud on ka inimsaatust: kui ussikeste teele hilpe või linte asetada ja rong sellest kõrvalt mööda liigub, tähendab see head, aga kui nad tõkkest läbi tungivad, siis on tegu surmaendega (Riegler 1934– 1935: 601).

Sõjaendeks on köiena liikuvat ussikeste rodu arvatud mõnel puhul ka Eestis; Virumaalt on selle- kohaseid teateid kaks – Vaivara ja Avinurme kirja- panekutes. Ka Soomes on kujutus sõdalaste vaenu- väest võõras, kuid köie liikumise järgi – kodu suunas või sellest eemale – on ennustatud peidetud varan- duse asukohta, rikkamaks või vaesemaks jäämist.

Vainuköie olulisust rahvameditsiinis on maininud baltisaksa publitsist August Wilhelm Hupel juba 18. sajandil. Vainuköie ussikeste koostlahutamine annab sõrmele, millega lahutamine ette võetakse, erilise väe (Hupel 1777: 141). 19.–20. sajandil kogutud rahvapärimuses on seosed surnuteriigiga juba üsnagi unustuses, tähelepanukeskmes on maagiline vainuköie koostlahutamise toiming ning selle toimingu tulemus – arstikäe saamine (Hiimäe 2008: 302–307). Sageli on lisatud loend haigustest, mida vainuköit lahutanud isik edukalt ravida suudab. Mõnes tekstis on öeldud, et nii toiminud isikul on ka töödes ja ettevõtmistes rohkem edu.

Entomoloogide arvamusel võivad omapärase köie moodustada ka mingi muu putukaliigi kobaras liikuvad vastsed, sealhulgas liblikaröövikud. Miks vainuköit ikkagi haruldaseks on peetud, selle kohta on seletus olemas: “Vaenuköit nähakse tavaliselt varahommikuti, kuid seda on täheldatud ka öhtul hilja, äikese ajal, pärast vihma, jne. Näib, et enamik “köisi” liigub öösiti ning ainult sellepärast märgatakse neid nii harva. Arvamus on seda tõenäolisem, et vaatluste põhjal on vainuköisi moodustavad vaenusääse vastsed niiskuse suhtes väga tundlikud – nad vajavad oma arenemiseks kindlat niiskuseastet” (Vilbaste 1958: 287). Bioloogi kommentaarile **vaenuköie** kohta võib siinkohal lisada tähelepaneku **vainuköie** kohta folkloristi poolelt: 20. sajandi põlvkonnast on mõnedki kõnesolevat haruldast loodusnähtust küll huviga vaadelnud, kuid köie siiski lahutamata jätnud, sest vajaka jäi usust selle maagilisse toimesse.

Ussikeste kogu

Kes vainuköie lahti harutab, selle kätes on terveks-tegev jõud. Vainuköis on ise ussikeste kogu, mis on kogunenud pikas reas nagu ämblikuvõrgu külge. Ussid on väikesed mustad. Kui seda kogu laiali lahutada, ongi kätes kohe imetegev vägi.

ERA II 131, 347/8 (79) < Tapa l. < Kadrina khk. –
L. Böckler < Marie Böckler, snd. 1873 (1936).

Lähevad põhja poole

Vainuköis on suur joro veikesi musta piadega ussisi, kes kõik lähväd põhja puale. Lahutama piab sõrmega risti läbi. Ninda: /\\\\//\\//\\//\\

ERA II 193, 21 (44) < Jõhvi khk., Illuka v., Oru-Võhma k.
– A. Hallik < Maarja Amba, snd. 1862 (1938).

Vainu köis

Pimedal suisel öhtul tulevad veikesed usside ridakesed rohu peal ilgamisega nähtavale. Seda ilgavat veikeste ussikeste rida nimetatakse meil vainu köis. Kui vanad inimesed seda niisugust rida nägid, siis lahutasid nad selle oma käega laiali. Siis tema sõrmedes pidi see jõud ja vägi olema, et kui ta oma käe ühe roosiaige koha peale pani, siis kadus roos ära.

H II 8, 67 (5) < Jõhvi khk. – P. Paurmann (1889).

Liigub mööda vainu

Vainuköis liigub mööda vainu, mööda maad läheb kohe edasi. Sellepärast ongi vainuköis. Kesse seda näeb ja kättega lahti arutab, selle käed saavad võimu. Mina olen seda lahutanud ja Niine Anton lahutas ka.

RKM II 349, 41 (11) < Jõhvi khk., Rajaküla < Iisaku khk., Sõrumäe k. – H. Jõulmaa < Leili Lepik, snd. 1911 (1949).

Nagu prügihunnik maas

Mis mina olen omas elus läbi teind – vainuköit lahutand. Vaatasin, et üks prügihunnik maas. Siis ema ikka rääkis, et nende kättega saab haigust parandata ja kahepoolseid vajutata. Ema ikka ütles, et niikaua tuleb lahutata, et enam kokku ei lähe. Sobrasin-sobrasin, aga ikka läksid kokku. Niisukused pisikesed räbalad olid need ussid. Mul ei old aega neid lahutata.

RKM II 251, 245/6 (12) < Haljala khk., Pikasaare k. – M. Hiimäe < Kati Sammelselg, 82 a. (1969).

Vainuköis liigub ühele poole

Suvel vahel on suured pikad read üsna laial ja paksul veikseid ussid. Neil kõigil on pead ühele poole ja lähevad ka vähehaaval edasi. Olen ka paar korda näinud. Rahvas hüüab seda *vainuköis*. Kes need ussid ehk selle vainuköie parema käe nimetissõrmega ühest ära lahutab, siis see sõrm jääb heaks

arstiks kunni surmani. Kui kellegi hambad valutavad ja selle nimetissõrmega vajutab, siis hambavalu on kadunud. Ja ka muud valutajaid kohti selle sõrmega vajutada, peab valu kaduma.

E 33486 (1) < Haljala khk., Metsiku k. – D. Pruhl (1897).

Ilus kui kaelakee

Ma olen vainuköit näind. Eks see nimi võib-olla sellest ole tekkind, et teda aasadel ja vainudel on nähtud.

Ma olin hästi noor tüdruk siis. Ta oli teeraja peal – niisugune põlluäärne või karjamaaäärne, niisugune kõrge maa oli, tee peal oli päris kohe. Niisugune väikse sõrme jämedune, koosneb roosadest ussikestest. Niisugused sentimeetri pikkused. Terve see köis liigub edasi ja niivõrd ilus on kui üks kaelakee, tõsta või üles ja pane kaela, ja nii on nad üksteise lähedal, et ongi kaelakee moodi. Edasitagasi käivad üksikud, aga kõik see köis liigub väheke edasi. Ja hirmus aeglaselt liigub.

Parema käe esimese sõrmega tuli lahutada. Ma siis lahutasin seda. Ja mingi enne oli sellega seoses, kes lahutab.

RKM II 370, 35/6 (5) < Viru-Jaagupi khk., Voore k. < Simuna khk., Muuga k. – M. Hiimäe < Leida Viiver, 69 a. (1984).

Teel kabelisse

Olime teel kabelisse, kui üle tee läks vaenuköis.
Köis oli must kui nastik ja umbes pool meetrit pikk.
Maugud (ussid) olid nii pikad (näidati 2–2,5 cm).
Terve vaenuköis koosnes väikestest maukudest.

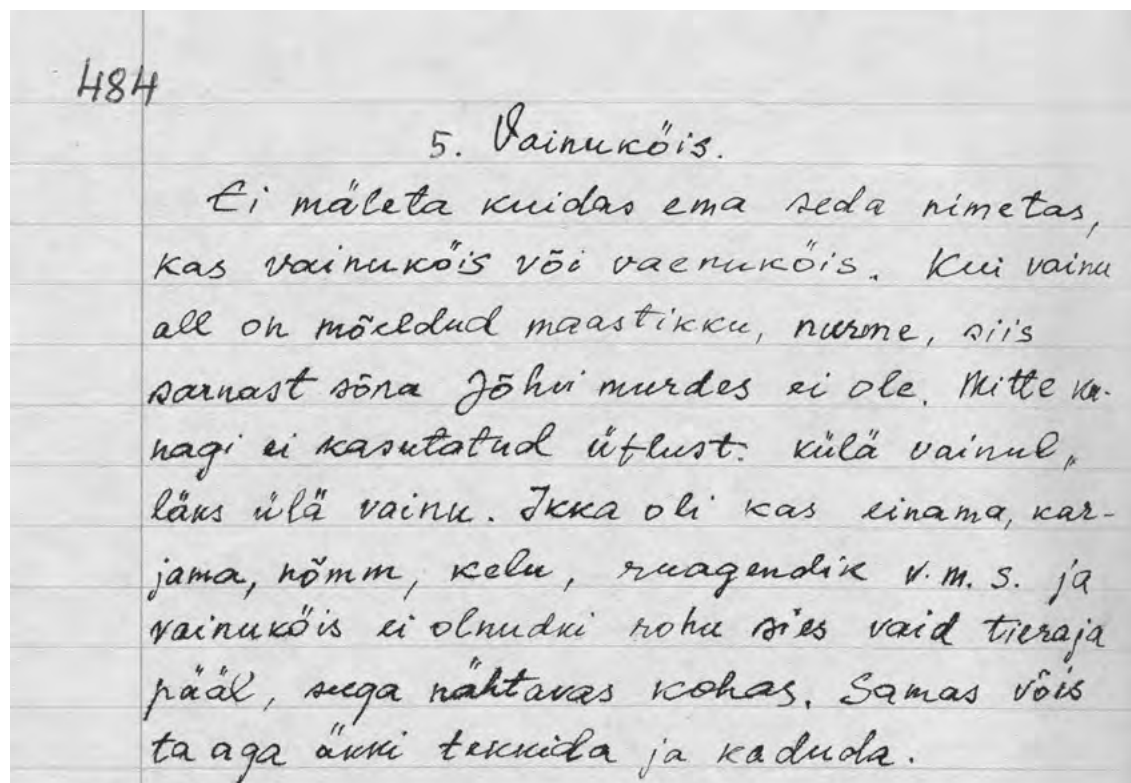
RKM II 254, 437 (53) < Haljala khk., Pedassaare k.
– A. Lindre < Vilhelmine Kaukküla, 78 a. (1969).

Igaühele ei näidata

Vainuköis on sedasi, et ussid, veiked ussid ükstõise vastas nagu köis. Kuni inimene ei pidand nägäma, siis parema käa nimetusesõrmega tuli lahutada, nindat kõik ussid läksid eraldi. Nad kippusid ikke kokku.

Kes sai lahudetud, sene käsi pidi siis ölema sedasi, et ia. Et katsus aiget kõhta vai piigistas miski vistriku, siis praavis. Üaldi, et on vainuköit lahutand. Sie köis, kellele seda näidäti, senele näidätigi

Nimetusest. RKM II 381, 484 (5) < Jõhvi khk. jm. – E. Mets.

senepera, et lahutata tuleb, taheti senele inimesele kõhe andada üks ia käsi.

RKM II 106, 199/200 (10) < Jõhvi khk., Kohtla k. – E. Mets < Pauliine Randmer, snd. 1883 (1960).

Vainuköis puu küljes

Pauline Kalmo jutustas, et tema näind lapsena Muugas Raja külas vainuköie väikese puu oksa külles rippumas. See old umbes paja kaane suurune väikeste ussikeste kogu ja käind vastupäeva ringi. Tema näind seda ühes oma vanaisaga. Vanaisa võtnud tema käe ja käskind ussikesi soprada, aga tema pole julgend seda teha. Vanaisa jutustand: “Kes oma käega ussid koost ära lahutab, sellele sigineb arsti käsi.” Vanaisal olnud niisugune käsi ja ta teind oma käega terveks vigaseid ja aigeid kohti. See vainuköis aga kadund peagi ära – ei tea, kuhu sai.

ERA II 197, 123 (7) < Haljala khk. – J. A. Reepärg < Pauline Kalmo (1938).

Raske koost lahutada

Vainuköit on mitmed rääkinud, et seda lahutada ei saa, ta läheb jälle tagasi. See on jaaniussikesed reas. Neil pea hiilgab pimedas ja kui hakkavad minema, siis panevad ikka ühes suunas. Neil on latern peas ja selle peale leiavad üksteist üles ja jälle lähevad. Mul isa ja ema on mõlemad seda rääkind. Pulgaga siis lahutatakse või käega või (näitab edasi-tagasi).

Vainuköit ei pidand saama segamine ajada, seda öeldi.

RKM II 370, 326/7 (11) < Viru-Jaagupi khk., Küti v., Aruküla < Vaivara khk., Alutaguse v., Olgina mõis – M. Hiiemäe < Karl Kaskpeit, snd. 1919 (1984).

Keskelt oli jämedam

Vainuköie mina nägin Saareväljal. Suurem kui harilik uss oli see verukas. Sentimeeter-poolteist olid need ussid, valged. Ja kohe paljas maa nagu köiejutt jäi taha. Keskmised seisid paigal, tagumised ronisid neist üle, said kõige ette, siis jäid jälle paigale. Keskelt oli jämedam, eest ja tagant vähe peenem see köis, nagu päris uss. Mina neid ei puutund.

See peab pahema käe veikse sõrmega neid lahutama üksteisest lahti, kes tahab arstikätt saada.

RKM II 336, 138 (1) < Iisaku khk., Lõpe k. < Roostoja k. – M. Hiiemäe < Eduard Proodel, snd. 1902 (1978).

Sipelgad puntras

Kui kahepoolsed, kaelahaigus olid ehk muud paised-muhud, neid vajutati kivisüdamega, mis väljalt põllu pealt leiti ehk põllukivi seest välja lõhuti, siis kadusid kahepoolsed ja muhud kohe ära. Ka oli nende sõrmedega hea vajutada, kellega vainuköit oli lahutud. Vainuköis oli see: kui sipelgad nagu kudu ühes puntras üle tee nagu köis läks,

käega laiali lahutasid, selle käega oli siis hea paiseid vajutada ja kohe kadusid.

H II 33, 188 (1–3) < Narvataguse, Jamburi kreis, Sagooritsa mõis < Simuna khk. – J. Silbergleich (1889).

Pruun nagu kahekordne lõng

Vanast ajast räägiti, ma ölin võeraisa kodo, kes vainuköit on lahutand – pruun, [nagu] kahekordne lõng kokku kieratud. Tulin heinamaalt, Alusoost, Aa metsast. Aga päike oli ju loojas. Isa-emaga einamaal, mina pera üksi, jäin üksinda viimast loogu võttama. Kalmu tie, esimine, mis läheb Aasse, kus nied kased algavad, kaskede allee, puude rida, vildak tie. Seda tied läksin, sain sinne küüni, este üöldi ladu, lau ligidale, Kalmumäe pääl. Enne puude algust – et pruun lõng juokseb üle tie. Võtsin, kodo vein kaasa. Karvased tillukesed ussid, üöldakse. Sedasi lapsepõlves juo kuuld, et lookleb edasi.

Kes on vainuköit lahutand, on aigeid ravind tervest. Elusad ussid, maantie laiuselt, lahutama akkasin üksaaval. Mina sain, tegin [kääga] sikk-sakk-sakk, lähvad kokko jalamaid. Panin sitsirätiku sisse, nurka, et emale näha, viisin koju.

Venib nindagu vainuköis – laisa inimese kohta [öeldakse]. Kartsin ja lidusin juokso. Ema: “Nied on ju nied ussid!” (Nuor ja rumal, õles pidand paremini uurima neid ussikesi. Õhta ilja ja irm ka viel.)

RKM II 200, 245/6 (41) < Lügänuuse khk., Matka k.
– A. Källo < Natalia Saaremägi, snd. 1900 (1960–1965).

Mõte vainuköiest

Räägiti, et vainuköis, ja mina iseeneses mõtlesin, et kõike olen näinud, aga seda ei ole. Ise mõtlesin sedasi. Ja läksin peale seda mustikale ja tierada müüda liikus vainuköis. Ussi pea oli ja silmad – kõik ussidest. Liikus edasi. Ma üks pool tundi kükitasin ta juures. Tahtsin näha, kuidas ta liigub. Siis lahutasin näpuga ära. Pidi kätele jõu andma, aga ma ei ole kasutanud.

RKM II 371, 690/1 (2) < Viru-Jaagupi khk., Vanakubja (Põlula) k. < Roela k. – M. Kõiva < Elli Kübarsepp, snd. 1900 (1984).

Valged ussikesed

Me olime Äntu mõisas tööl selle naisega. Üks hommik tuleb, et ma nägin vainuköit, valged ussikesed olid, läksid edasi niiviisi kiirest (näitab käega). Mööda teed läksid edasi, mitte mööda rohtu.

See käsi, mis seda vainuköit on lahutanud, see pidi arstiabi andma. Mina ei usu seda, mis arstiabi ta andis. Tal jäi enesel ka teine käsi kõverasse, käis kerjamas. Ei saanud ennastki arstida.

See on nüüd surnud, see inimene.

RKM II 331, 418/9 (10) < Väike-Maarja khk. ja al.
< Piisupi k. < Porkuni k. – M. Hiiemäe < Amalie Mühlberg, 94 a. (1978).

Töös on edu

Sie mõistab tervest triikida, kes on vainuköit lahutand. Ühekõrra Nõmmes oli kõhe kolm silda pikk. Sõrmejämedused valged ussid, nagu linaluud kuas. Üks teine naine tahi ka nähä, läks vahtima, aga ei enam kedaki kuskil. Igaühele ei näideta.

Senel lassasse kõiki tüesi alustada, kes vainuköit on lahutand. Tämäl on ia käsi, tüe saab ruttu valmist. Vana Räbäla Aadu oli ka lahutand, vot, kui obosel õlid tiirud ja tämä vajutas, kõhe aitas.

ERA II 166, 131/2 (55–56) < Jõhvi khk., Illuka v.
– A. Hallik < Maarja Amba, snd. 1862 (1937).

Vainuköied

Ma olen kahed näind ja lahti teind nimetse Matsiga, sellega peab olema ea aiged vajutata, kui kael aige ehk paised.

Niikui suur uss, eest jäme, takka peenike. Pisikesed ussid, mustad, läikivad. Läksivad kõik takka ettepoole. Kukk ja kanad läksid mööda, aga ei puutund neisse. Enne öeldi, et on patt, kui lähed mööda ja neid ei lahuta, nad ei saa ühest ära. Kui vähe puudud, kohe lähvad lahku.

ERA II 38, 173 (9) < Väike-Maarja khk. ja al. – R. Põldmäe
< Anna Martens, 76 a. (1931).

Rahvaluulekoguja "targutustest". RKM II 381, 487 < Jõhvi khk. jm. – E. Mets.

487-38-4
edasi, tuleb meelde lapsepõlve nüllalt
sageli erinevad roosikaigus. Rahvaluule
ei salli kogu ja omapoolseid targutusi, tuma
inik peab jääma folkloristidele avamatuks,
ta on ainult siis ja ainult senikaua rah-
valuulekoguja, kui ta ei vaja incenda
jaoks teaduse kaasabi ega püüa millelegi
läheneda nn. kaasaegsele tasemele. Ka all-
järgne ei ole sellel tõttu mingi alateadlik
või koguni tark seostamine vainuköiega.

Kõrva-, nina-, kurguhaigused

Kahepoolsed. Minu tädi oli vainuköie ära lahutanud ja kui ta sõrmega vajutas kolm korda haiget kohta kaelal, sai kael kohe terveks.

Ise nägin ka vainuköit. Oli üle poole meetri pikk ja nii jäme kui 4 sõrme koos. See oli Rakvere lähedal Tõrremäe all. Rohelised ussid, umbes pöidla jätku pikkused, olid üksteise seljas. Üks mees Tõrremäelt lahutas selle vainuköie ära väikesele sõrmele järgneva sõrmega – nimetissõrmega.

RKM II 160, 52/3 (6) < Rakvere l. – L. Palu < Mall Raidmäe, snd. 1881 (1962).

Vana usku Tudolinna murdes

Kes vaenuköit on lahutanud, sellel piab kõiges ettevõtmises ia õnn ölema, ja täma käsi piab kõige ohutamise ja arstimise juures ia ölema. Vaenuköit on aga ommiku ehk õhta kastega näha. Mina juhtusin mõne aasta iest ühel ommikul täda nägäma ja panin järgmist tämast tähäle.

Sie õli vara ommiku eina-ajal. Lodumaa pial nägin mina muda pial nagu ühe valge paela maas, kellel õige veiked mustad tipsud sies õlivad. Sellel paelal õli üks õts laiemb ja teine kitsamb; lai õts õli mitme aaruline, kellest keskmine aar kõige pikkemb õli, ja sedamuodi, kuda üks inimene omale mitme piaga madu silma ette võib maalida.

Sie pael liikus aga õige tasa edasi, laia õtsa poole, kus nied mittu piad õlid, ja kui ma kaugemalle tahapoole vaatasin, siis nägin, et sie pael juba nattuuke maad edasi õli lähnud, sest taga õli muda

pial viir tunda, kust kaste ära õli. Ja sie pael ei õlnud miski muud, kui veiked ussikesed umbes 1/8 tolli pikkad, nagu linaluud, ja igalühel must pia. Laiemast õtsast õli kõige suuremb pael vist 3 tolli lai, sest neid õli sial ligidal mittu tükki, iga pia aarul õli iesõtsas üksainuke ussike ja sennapoole läks ta ikke väha-aaval kitsamast, nõnna et viimases tippus jälle üksainuke õli. Täma pikkus õli aga mittu jalga.

Ma kutsusin oma ema sinna juure ja küsisin, kas ta sellest miski tiab. Tema riakis mulle siis seda, mis juba iespuol nimetasin, ja ütles, et palja sõrmega vanarahva juttu järäle vaenuköit piab lahutama, kes õnnelikust tahab saada. Et mina niisama kui minu emagi seda ei uskunud, siis võtin ma puupulga ja rikkusin selle paela ära, varsti õlivad aga vanas vormis jälle kuas. Vähä aja pärast, kui pääv kõrgemalle tõusis, läksin viel vaatama, aga enamb ei õlnud kedagi näha.

H II 7, 771/2 (44) < Iisaku khk., Tudulinna k. – D. Timotheus (1889).

Vainuköis vees

Vainu- ehk vaenuköis on pikk veikeste vees liikuvate ussikeste rivi, kes kevadise lumesulamise järele oma iga-aastast rongikäiku alustab.

Vanarahvas rääkis nii: Kui sattud kevadel vainuköie peale, siis asu julgelt seda lahti arutama, sest pärast vainuköie lahtiarutamist on sinul kätes niisugune tervestegev jõud, et ükski tohter ei saa inimest niimoodi terveks teha, kui see inime, kes lahutas vainuköie.

Vainuköis liigub madalas vees nii, et need putukad, mis selles köies asuvad, on nagu liimi või magnetiga üksteise küljes kinni. Poisikesepõlves oli minul juhus näha seda imeköit. Ta ei ole mitte üks putukate rivi, vaid neid on mitukümmend kõrvuti ja see venib kogu aeg edasi. Et neid putukaid eraldada üksteisest nii, et nad üksikult edasi ujuksid, selleks kulub ära mitu päeva, kui tahad, et sinust saaks kergel viisil teiste inimeste aitaja.

Vainuköis on mitu kilomeetrit pikk, seal on koos mitu miljonit putukat. Oma kätega katsudes pidi vainuköie lahutaja olema suuteline parandama reumatismusehaigeid ja niisuguseid, nagu välispidised nihestused ja nikastused või väljaväänamised.

Sellest räägiti palju aastaid hiljem. Igal aastal ei ole see vainuköis väga pikk, mõnel aastal on ta ainult mõne sülla pikkune, aga mõnikord on ta tõesti kilomeetrite pikkune. See, kes tahab seda vainuköit lahutada, sel peab hea süda olema, sest ta on libe nagu kala ja külmas vees paljakäsi sorida läheb juba palja katsumise juures süda pahaks, rääkimata veel tema lahtiharutamisest.

RKM II 275, 520/2 < Kadrina khk., Kõrveküla – J. Valdur (1970).

Vainu-ussid

Kaasiku Kaarli isa oli ka ühe vainu-ussi lahti lahutand. Tal olid ka head pehmed käed. Vainu-ussid olid nagu kett koos.

Need pisikesed ussid, ma olen neid ka näind. Need tulevad hommiku kaste peale, niisugune,

arumaa peal rohkem nõos tahavad olla. Kõik on reas nagu pikk kett. Ma olin plika siis ja Aru vanaema ütles mulle ka, et neid pead lahutama, kui leiad. Aga mina neid ei puutund.

See oli jälle, siin Äbaveres elas, ühed Tombergid. Nende ema oli vainu-ussa harutand ja teas kõik ära, kuda tuleb teha.

Need käed teevad kõike. Näiteks kõõrdis silmad lapsel ravis ära. See on vanemate viga, kui lapsed vahivad kõõrdi. See on kõik nad ära arstind. Üheksa rästikut on ühe kepiga ära tapp ja selle kepi pand vette ja selle veega pesnud lapse silmi, nii raviski kõõrdsilmad ära.

RKM II 336, 376/7 (18–19) < Väike-Maarja khk., Vao k. – M. Hiimäe < Salme Tammistu, 68 a. (1979).

Ussikestest võru

Minu rapab, ajab õksele, kanke külmavärina ajab kontidest üles. Kui tuli rapaduse aikus, siis tõine üteli: “Mina olen karu jälga mõõtand (pannud oma laiali sõrmedega käe karu käpajälge) oma käägä, lakku minu pihu, siis saad tervest!”

Vainuköis oli ka rapaduse aikuse vastu. Vainuköis oli ümmargune ratas, pisikesed mustad mutukesed kõndisivad, vähä suuremad olivad kui kirp, ise teräsed olivad. Niisuke varu oli, sääl ei öld vahet mitte sugu, üks-ühe küljes olivad kinni, ühes kāmārās. Siis, kui inimine lahutas oma kääkā sene laiali, siis – kui teine inimene jäi rapaduse aikusse, siis – andas oma kätt lakkuda, siis inime sai tervest. Sai siis mitu tervest vai sai sest lakkumisest api, setä mina en tiä, aga setä vanad inimesed tekiväd.

Sie rattas siis (putukatest) õli siis vainuköis, ja mõni õli sirge ka, ei öld rattas. Aga kui vällä lahutasid, siis õlivad teräsed jälle takasi kokko menemaie.

ES, MT 218, 28 < Lügänuše khk., Reo k. – R. Laanes
< Juhan Kuusmik (1938).

Mitmevärviline vainuköis

Vainuköiega oli selline lugu, et... Kadunud ema on seda rääkinud. Kui tema käis Oonurmes kellelgi karjas, siis oli see. Ta sündis Lemmakus, aga Oonurmes oli karjas. Sel ajal olid väga palavad ilmad ja lehmad jooksid palavaga kiili. See tuli neil äkitselt peale: tõstsid sabad üles ja pead püsti ja panid kõik jooksu.

Ema rääkis, et hirmus palav ilm oli ja jooksis neile vasta, et viljapõllule ei lähe. Ja vahepeal oli kuivanud suur kraav, tema vaatas, et seal kraavis on suur uss. Tema vaadanud, et nii palav päev, ei tea, vist haige on see uss – nii aeglaselt liigutab. Mõtles, et lõon teda kepiga, aga uss läind pooleks. Tema siis vaadand, et seal on nii palju väikeseid ussikesi, ja mitmevärvilised kohe.

Ta oli siis läinud pärast rääkima, et niisugune asi oli. Aga Oonurmes üks vananimene jälle teadis seletada, millest see on. – Enne olid ussid väga

suured, aga siis vanajumal oli pannud nad poole väiksemaks. Nad tahavad ikka ennast suureks näidata, siis liidavad üksteise külge, et neid karde-taks rohkem.

Aga üks ütles mulle veel, kas Karlepi Juhan või, et see inimene, kes siis seda vainuköit lahutab, saab arsti käe ja seda peab palja käega lahutama. Mul oli ka ükskord, et läksin Roostoja poole ja seal oli üks poole meetri pikkune. Need olid kolme värvi: mustad, valged ja hallid. Ma ajasin kõik laiali. See pidi arstikäe tegema. Mina lahutasin neid palja käega, aga ma arstind ei ole. Muidu võib küll öelda, et tööd oskavad need käed hästi teha. Kahed vainuköied olen mina näind.

EFA I 171, 57 (1) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. –
M. Hiimäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Kustpoolt sõda tuleb

Vaenuköit arvati ka, et kust poolt tema tuleb, sealtpoolt pidi sõda tulema ja kuhupoole tema pidi minema, sinnapoole pidi ka sõda minema. Kui teda nähti, siis lahutati ta tikuga ühest ära laiali, siis jäi ka sõda tulemata.

H II 74, 814 (8) < Torma khk., Avinurme – M. Sild (1906).

Surnuvaim

“**E**laval inimesel on hing või vaim, surnu aga on ise hing või vaim,” kirjutab üldistavalt Ivar Paulson (1997: 127) soomeugri rahvaste hinge- ja vaimukujutelmade kohta, samasugust käsitust pakub ristiusk. Mõlemad mõisted on tegelikult paljutähenduslikud. Läänemeresoome keeltes (eesti, liivi, vadja, isuri, soome, karjala, vepsa) võib *hing* tähendada nii vaimu kui hinge.

Kreutzwaldi “Kalevipoja” seitsmendas loos on episood Kalevi noorima poja käigust isa hauale nõu küsima.

“Tõuse üles taadikene!
Tõuse armu andemaie,
poja peada silitama;
tõuse rammu toetama,
sõna kolme kostemaie!”

Kadunukestelt abi ootamisest ja nende austamisest annab tunnistust meie muinasusu pärandina hingedeaja kombestik (vt. Hiiemäe 2008: 203–208). Virumaalt on andmeid hingede vastuvõtust kodudes peamiselt kirjandusest, kuid üks kirjapanek

suulisest traditsioonist esindab koguni 20. sajandi keskpaiga teadmisi. Selles tekstis on hingesid nimetatud headeks vaimudeks. Alutaguse kombe järgi kaeti neile laud tuppa.

Aastasadadega on teispoolsusesse siirdunuist saanud siinpoolsete kujutluses pigem kardetavad olendid. Järgnevas tuleb juttu siitilmast lahkunud inimeste vaimudest kui n.-ö. rahututest surnutest, kes ei saa oma viimases puhkepaigas rahu, vaid annavad ikka ja jälle endast märku, satuvad elavate teele, kipuvad suhtlema. Surnuvaime on nimetatud ka tontideks, kirderannikumurde alal kummitusteks. Praegusajal on kummitus üldnimetuseks täpsemalt määratlemata viirastuse või ebamäärase kummitava vaimu kohta. Tänapäevalgi kuulub see seltskond kõige sagedamini kogetavate vaimolendite hulka. Sel põhjusel on niisugused surnuvaimud, kes oma endistesse kodudesse tavatsevad ilmuda, s.o. kodukäijad, käesolevas raamatus eraldi alajaotusesse paigutatud.

Muistenditekstidest selgub, et vaimu nähakse sageli paigas, kus puhkab lahkunu põrm, niisiis kõige enam kalmistul, üldse surnuaedade ja

kabelite läheduses. Vaimu kohtamise eeliskohaks on ka vanad majad, rehehooned, mõisad. Vaim võib ilmuda näiteks (kodu)looma või ebamäärase viirastusena, endast märku anda koputamise vm. häälesignaalliga, võib näidata end korduvalt ühes ja samas paigas ühetaolise välimusega inimese (mehe, naise, valges riides preili) kujul. Seos konkreetsete paikade, kogukonnale tuttavate lahkunutega annab vaimujuttudele usutavust ning põnevust. Muistendite vanemas kihistuses tuleb ette klassikalisi, rahvusvahelise levikuga jututüüpe. Need on õudutekitavad põnevuslood sellest, kuidas surnud mehed oma naisi külastavad või endaga kaasa viivad jms.

20. sajandi mälestusjuttudes – memoraatides – kirjeldatakse rohkem iseenda või kellegi tuttava kogetud elamusi. Jutustatakse ka hirmuelamustest, milleks põhjust polnudki, sealhulgas “vaimu tegemisest” teistele inimestele: “Võtnud voodilina kaasa, kaks lelapulka ja tikud. Tammikust Mõisamale ei julgend keegi pimedas minna, et tondid tulevad. Ja läks Rakke poole teeristi, et paneb lina ümber ja pistab sõepulga suhu ja hambad valendavad. Ja kui keegi tuleb, siis hirmutan teda ja jooksen linnaaukude poole, nii et lepik ragiseb.” Nõnda pajatas oma traditsiooniteadliku onu tembust 70-aastane Oskar Tammistu (RKM II 336, 409/10 (49) < Väike-Maarja khk.) Vao külas 1979. aastal.

20. sajandi jooksul on hirmud demoniseerunud surnuvaimude ees hakanud taanduma. Koputamiste ja vaimude väljakutsumise seanssidega kaasnesid spiritistlikud “taldriku keerutamised” põnevusmänguna. Vaimude-teema sai uuesti aktuaalseks nn. õudukates – laste hirmu- ja õudus-

juttudes, meedia vahendusel sai populaarseks zombi – enam-vähem kolliga võrreldav elav laip, tuttavaks said surnuvaimu ja kodukäija sugulane poltergeist, verehimuline vampiir ning isegi mõni taaselustuv muumia.

Vaimude söötmine

Vana-aasta öösel söödeti vaimusid ja perenaine käis rätikuga ning pühkis vaimud välja. Vaimudele kaeti söögilaud nagu teistelegi. Oma aeg pidi olema, millal tulevad. Ja kui see üle läks, siis perenaine saatis nad lauast välja. Need olid ikka head vaimud.

See vaimude söötmine oli hiljutigi. Möödunud aastal mustlased söötsid vana-aasta ööl ja ajasid vaimusid välja. Viisid ka hobustele leiba, et hobused kell 12 öösel räägivad.

KKI 20, 94 (56) < Iisaku khk., Sälliku k. – L. Raudsep ja H. Kihno < Eduard Reiska, 86 a. (1955).

Vaim saani järel

Üks mees tuli kuuvalge talveõhtul hobusega koju üle Maidla silla Hirmuse poole. Tee ääres oli vana ladu. Kui mees sellest mööda oli sõitnud, kuulis ta seljataga hüüdu: “Oota, oota!” Mees vaatas tagasi ja nägi ühte naist, kellel olid pikad valged juuksed ja seljas roosa kleit, paljajalu ja käed laiali saani poole jooksmas. Mees andis hobusele piitsa, nii et see rutem edasi läks. Naine ei jäänud ka maha, vaid kiirendas oma sammu ja püüdis saanist kinni haarata. Varsti jõudis mees oma hobusega ristteele,

kus naine seisma jäi, käed üles tõstis ja kõvasti naerma hakkas.

See lugu juhtus minu äiaga, kuid selle lao juures on paljud vaimu näinud. Kui ladu ära lahutati, leiti sealt surnute luid, mis maeti surnuaiale. Peale luude kaotamist kadus ka naine – vaim – ära ja kunagi teda ei nähtud enam.

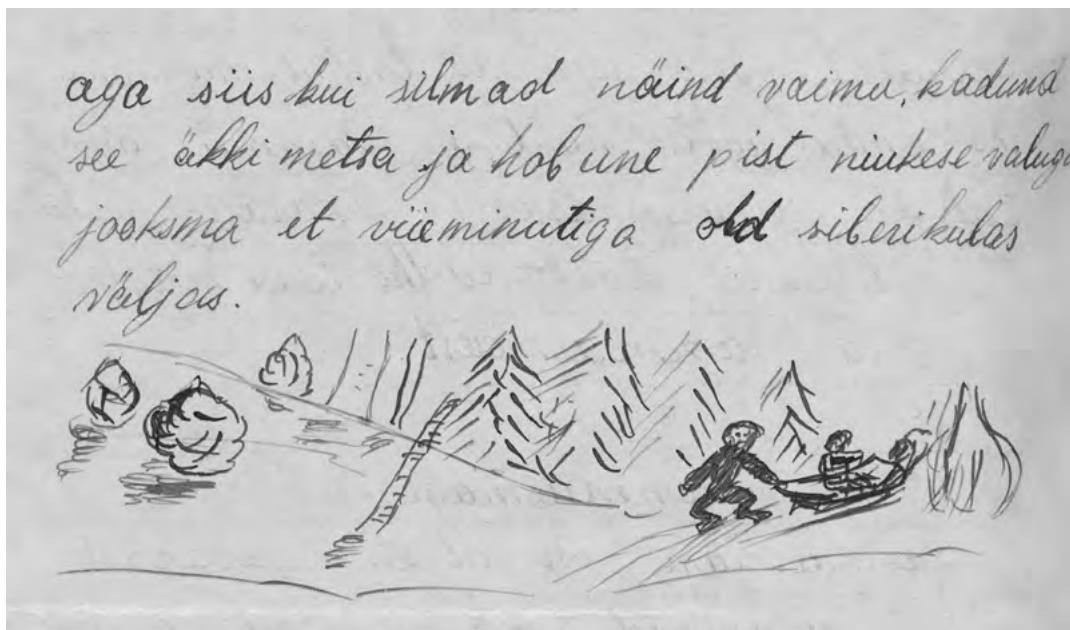
ERA II 218, 191/3 (13) < Viru-Jaagupi khk., Roela v.,
Tudu k. < Jõhvi khk., Kohtla k. – L. Pauk < Leena Kask,
63 a. (1939).

Lamasmägi

Lamasmägi on old ka ennevanast üks kardetumaid kohti, sest rahva arvamise järele elanud seal palju "tonte, vaime, kodukäijaid, nõidu" ja veel palju niisuguseid pahu vaime, kes möödasõitvaid inimesi alati pelutanud ja tülitanud.

Lamasmägi. ERA II 215, 679 < Viru-Nigula khk.,
Kunda k. – Aksel Mikker (1939).

Lamasmäe vaim
tirib Siberi küla
mehe rege tagasi.

Ükskord tulnud üks Siberi küla mees laadalt ja äkki hobune pole jaksanud enam vedada. Vaatand siis läbi rangirooma augu tagasi, et kes see niimoodi mängib, näind, et suur vanamees hoiab reest kinni ja tirib tagasi, aga siis, kui silmad näind vaimu, kadund see äkki metsa ja hobune pist niukese valuga jooksmas, et viie minutiga old Siberi külas väljas.

ERA II 216, 157/8 < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda-Aru k. – R. Urb < emalt, Liisa Urb, 40 a. < emalt, Ann Klaamann (1939).

Vaimud tulevad vastu

Mina ise ei ole vaimu näind, aga mul õemees rääkis. Ta ei old küll argpüks, aga mis see võis olla, ei tea, niimoodi ta oli näind.

Nad elasid Ärinal. Seal olid särud ja ta läks sealt Ärinalt otsekohe läbi metsa üht tüdrukut Vaosse saatma. Ja läksid sealt soonikust läbi, mis see madal koht on ja näevad, et kaks plikat tulevad neile vastu. Nii masinlikult veel käisid, nagu poolkangelst ja siis nagu kadusid ära.

Õemees läks pärast sinna peresse, kust need plikad olid, seal plikad magavad. Küsis plikade

ema käest, kas plikad on täna väljas käind. – Ei ole, õhtul heitsid magama ja kogu aeg magand.

RKM II 336, 301/2 (12) < Väike-Maarja khk., Pandivere k. – M. Hiiemäe < Alfred Võrno, 66 a. (1979).

Vaim pihlaka juures

Küti mõisa põllu ääres on üksik pihlakas. Vanaema teab rääkida, et sinna alla olla maetud üks naisterahvas ja peale istutatud pihlakas.

Ühel öösel tulnud Kupja Kaarel peolt. Pihlaka kohta saades näinud ta pihlaka najal valges riietes naisterahvast, latern käes. Mees hakanud jooksuma, naine järele. Kaarel jäänud seisma, naine ka. Siis jooksnud Kaarel koju, löönud ukse kinni ja heitnud magama.

Teisel hommikul mindud vaatama, aga mitte midagi. Sedamoodi näidanud ta ennast mitmel ööl, siis kaevati pihlakas ülesse ja enam ei ole nähtud.

ERA II 218, 645/6 (6) < Viru-Jaagupi khk., Küti as. < Lügänu khk., Viru-Maidla, Aidu k. – A. Källo < vana-isalt, Madi Källo (1939).

Vaim pihlaka juures.

Vaim muudab kuju

Vanasti elas Viru-Jaagupis Kabeli Madi. Ta oli kirikumees ja surnuaiavaht. Ta rääkis oma perele, et kui ma suren, siis pange mulle särk pahempidi selga ja valge torumüts pähe.

Kui ta suri, siis tehti ka nii. Tema tütar oli Vinni mõisas toatüdrukuks. Tütar tuli sealt isad kirstu panema ja muidugi öö peale hakkas tagasi minema. Isa tuli temaga kaasa, valge torumüts peas ja valge särk seljas. Vahest oli harakas, vahest must konn, vahest isa. Tütar ütles: "Ega ma sind ei karda, ma tean, et sa oled minu isa." Niikaua läks tütrega ühes, kui Pajusti külani, sealt keerab tee Vinni mõisa, ja seal jäi maha.

ERA II 218, 598/9 (16) < Viru-Jaagupi khk. – H. Kokk < tädilt, Anna Lillepuu, 54 a. < vanaemalt (1939).

Pika tänava vaim

Rakveres Pikal tänaval endises Grunenbergi majas oli paar aastat tagasi igasuguseid kummitusi. Kord oli kuulda puude lõhkumist, kord nõude kolinat, uksele koputusi jne., kuid kedagi polnud näha.

Enne oli see paik surnuaiaks olnud. Tuleõnnetuse läbi on kirikukirjad kaduma saanud ja mingisuguseid kindlamaid andmeid selle surnuaia kohta ei ole. Nüüd arvatakse öisteks külalisteks surnute vaime, kes ei saa rahus olla, sest nende puhkepaiga peale on ehitatud majad, ja nad kollitavad seni, kuni jõuavad inimesed eemale peletada ning maja lammutatakse, et hingerahu saada.

ERA II 218, 475/6 (2) < Rakvere khk. ja v., Väljataguse k. – E. Laanes < Juhan Pällo, 79 a. (1939).

Vaim Simuna surnuaia müüril

Ennevanasti läinud Paasvere mõisa moonamehed Rakke viinavoori. Tee viinud Simuna surnuaia tagant mööda. Olnud pime öö. Mehed jõudnud Simuna surnuaia taha. Korraga kuulnud tee ääres kraavis kröbinat. Mehed läinud vaatama tikutulega, et kes sääb kröbistab? Niikui tikust tuld tõmmanud, näinud mehed valges riides naisterahvast üle müüri lipsavat, kelles tundnud ära ühe Paasvere moonamehe naise, kes paar nädalat tagasi siia surnuaiale maetud.

ERA II 218, 634/5 (10) < Viru-Jaagupi khk., Roela v., Ristiküla – N. Maasik < isalt, Aleksander Maasik, 38 a. (1939).

Vaim Simuna surnuaia müüril.
Mõisapreili vaim puu all. ERA II 218, 636 (11) < Viru-Jaagupi khk., Roela v., Ristiküla – Nadja Maasik (1939).

Vaim teekaaslaseks

Üks rannamees Peetri-Antsu Kustav tuld kord Rakverest ja äkitselt sigenenud tema kõrvale mees valge kotiga ja küsind, et kaugel see Viitna kõrts on. Kustav küsind: “Kui sa korrat oled, siis lase varvast, aga kui ristiinimene, siis tule minuga Viitna kõrtsini.” Mees põleks nagu kuuldki Kustavi sõnu ja korrand aga jällegi oma küsimust. Nüüd tuld rannamehel ka hirm nahka, sähvand hobust piitsaga, kuni viimaks jõund sedasi teised Sarapuu mäele (1 km Rõmeda külast Tallinn-Narva maanteed mööda Narva poole), siis kadund äkki ära.

Sedasi need vaimud kõik tulevad kuni Sarapuu mäeni, aga rohkem ei tule, siis kaovad ära, sest seal ju oli vanade eestlaste matmispaik ka, sellepärast.

ERA II 217, 276/7 (23) < Haljala khk., Aaspere v., Rõmeda k. – A. Allvee < Katta Õunamägi, 68 a. (1939).

Vaimude laul Viru-Nigula surnuaias

Kõige naljakam lugu juhtus mul pojaga. Tuli mul võlga tegemast Tartust – ajalugu õppis ülikoolis. Tuli Tartust, ja Viru-Nigula surnuaiast mööda ja pimedas näeb, et mungariides inimesed seal. Neli või viis ja küünlad käes ja laulavad. Need siis olid laulnud seal tundmatus keeles, kas alam-saksa keeles või.

Ja tema tuli koju ja rääkis seda. Me läksime järgmine päev, et vaatame. Ta oleks kohe läinud, aga ei tahtnud segama minna – seal hakkasid see aeg need võõramaalased juba käima, et ei taha minna.

Ja õhtul ütleb mulle, et: “Tead, mis käik sul on ees: lähme vaatame.”

Läksime sinna. Seal on üks Taani insener maetud, kes ei tahtnud saada mõisnike surnuaiale maetud, tema tahtis talupoegade hulka maetud saada. Selle haua ümber oli see munkade laulmine.

Ja oleks seal ühtegi jälge olnud! Suur rohtu kasvanud, umbrohus plats, seal polnud ühtki jälge. Muidu oleks ju näha olnud, kui oleks seal inimesi öösel käinud. Ja selge peaga poiss, eksamilt tuli, oleks viina võtnud või midagi, et nägi viirastust.

RKM II 463, 79/81 (18) < Viru-Nigula khk., Unukse k. – M. Hiiemäe < Ella Rajari, snd. 1915 (1994).

Varssinimene

Minu emale jutustas keegi 80-aastane mees nimega Peeter Kurgman. Tema olnud Väike-Maarja kiriku-õpetaja kutsar.

Kord talveööl läinud ta õpetajat haige juurde viima. Jõudnud Väike-Maarja surnuaia juurde. Lagunenud müüri vahelt tulnud varss ja jäänud hobuse ette keksima. Hobune jäänud seisma. Õpetaja läinud saanist maha. Varss muutunud inimeseks. Õpetaja ütelnud: “Kas sind pole maetud?” Surnu läinud tagurpidi müüri vahelt sisse. Siis tulnud õpetaja tagurpidi saani tagasi. Varss olnud varemalt tihti jooksnud ringi, kuid nüüd ei tulnud ta enam.

Müürivahet, kust varss välja käis, hüüti Vaimu-varsa väravaks.

ERA II 218, 80 (2) < Rakvere l. – M. Moorberg < emalt, Emilie Moorberg, 42 a. < Peeter Kurgman, 80 a. (1939).

Toone hunt jälitab vaimu

Ükskõrd sõitand üks mees kodu poole. Kõige tee joost üks toone hunt vankri järele. Surnuaiast mööda sõites näeb mees, et ühest hauast keegi tõstab pääd ja vahib kahele poole. Vähe aja pärast tõuseb poole kehani hauast ja vahib kahele poole. Kõige viimaks hüppab hoopis hauast lagedale ja hakkab kõhe mehe poole tulema ja hakkab hobuse nenast kinni. Ninda pea aga, kui toone hunti silmas, kes vankri järel jooksis, põikas ta kõhe üle tee metsa poole, toone hunt aga virutand järele.

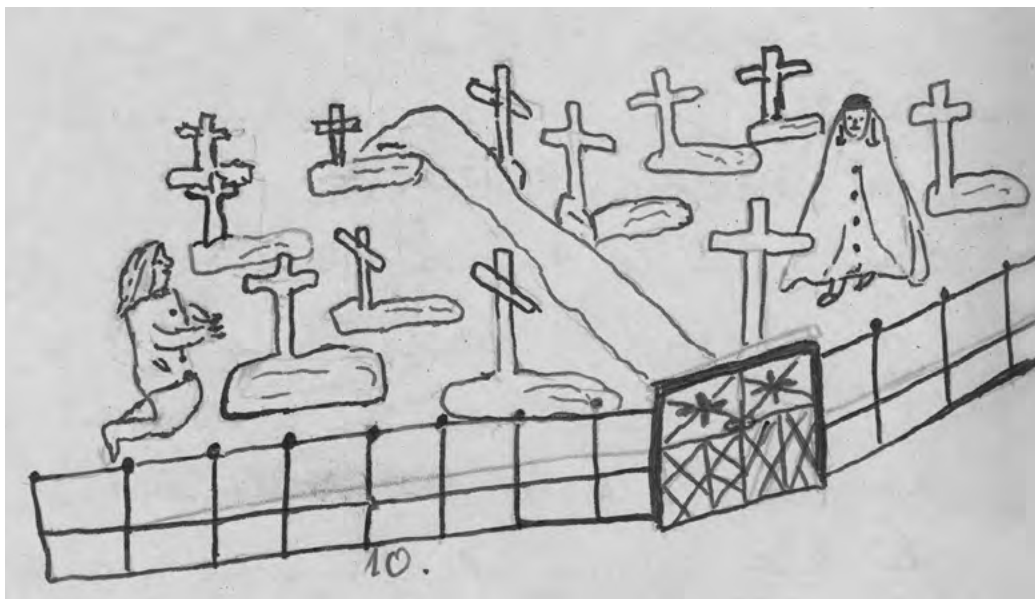
H III 27, 7 (1) < Lüganuse khk., Püssi mõis – J. Thomson (1897).

Vaim ei saa rahu

Ühes perekonnas surnud ema ära ja tema ainus tütar olnud väga kurb. Ema maetud ilusti Rakvere surnuaiale maha ja risti peale kirjutatud Anna Sirp, 85 a. Tütrel Juulal oli emast kahju ja tema käis öhtuti ema haua nutmas.

Ühel öhtul nutnud ta jälle haua, kui näinud, et valges riides naisterahvas tulnud tema poole. Juula pistnud jooksmas üle teiste haudade koju poole, aga surnuaia väravas saanud valges riietes inimene teda kätte ja hakanud kägistama. Juula minestanud sinnasamasse. Pärast surnuaiavaht tulnud väravaid kinni panema. Leidnud naisterahva maast. Ta kõlistas kohe politseisse ja auto tuli ja viis naise

Valges riides vaim
Rakvere surnuaial.

arsti juurde. Seal tehti selgest, et naine on surnud. Siis teadsid kõik, et tegemist oli vaimudega.

ERA II 218, 651/2 (9) < Viru-Jaagupi khk., Küti as. < Lügä-nuse khk., Viru-Maidla, Aidu k. – A. Källo < kuuldud vanaemalt, Juuli Källo (1939).

Kummitus. Ennu lugu

Enn nägi öösiti kummitust. (Olime juba pensio-nil, minu ema elas veel). Mina käisin pea iga kuu Roostojal ema vaatamas. Kummitus ilmutas end alati siis, kui mind kodus polnud. Mina seda juttu ei tahtnud uskuda. Algul kuulis Enn pööningul samme, siis nägi, et köögis liigub halli habemega mehike. Paha ei teinud.

Enn magab väikses toas, ööseks teeb köögi-ukse lahti, et õhku rohkem oleks. Nii ta näeb oma voodist kööki ka. Lõpuks sai Ennul sellest kummitusest villand. Tõusis voodis istuli ja ütles rahulikult, kõva häälega, et: “Mina sind ei tülita, ära mind ka tülita. Kui tahad süüa, võta laua pealt, aga ära enam tule.” Ja peale seda pole Enn teda kordagi näinud.

Mina hakkasin nüüd huvi pärast uurima, et kas siin talus on enne olnud sellist eksinud hingekest. Kas sõjapõgenikku või kedagi. Ennul tuli meelde isa jutt. Kui isa August oli poisike (sündinud 1896), siis nende saunas elas hobusevaras. Ta oli vangist tulnud, polnud kuskil elada. Koka Toomas – Ennu vanaisa – oli hea inimene, võttis hädalise kostile. See oli olnud pika halli habemega mees. Lubas, et niikaua kui tema siin elab, siis 5 km raadiuses ei varastata ühtegi hobust. Nii oligi. Aga kaugemalt,

Vörklask, varastas ikka. Tuldi teda kinni võtma. Pandi jälle vangi. Kinnas reetis: oli ühe kinda ära kaotanud, aga teine oli siin tema kasuka taskus. Rohkem ei teatud tema saatusest enam midagi. Pagan seda teab. Hakka või uskuma. Mõtleva paneb küll.

EFA I 171, 5 (3) < Viru-Nigula khk., Koila k. – A. Tõnissoo < Enn Tõnissoo, 73 a. (2014).

Surnu noomib elukommete pärast

Iisakust on juhtumine ligi sada aastat tagasi ja see jutt peab tõsi olema.

Lugu on nii. Iisakus on sel ajal olnud üks kõrtsmik, niikui neid sel ajal sai üitud. Sel mehel on esimine abikaasa ära surnud ja siis võtt teise. Aga see teine on olnud nii ukkas inimene, et joonud ja prassinud ja teind kõiksugu kõlvatumaid tükkisid.

Aga sellel kõrtsipidajal on olnud esimesest abielust üks poeg ja see põdend tiiskust ja kaua põdemise järel on surnud. Siis mintud laudu tooma, et puusärki saab tehtud. Nii arvata teisel päeval, kas peale lõunat on üks inimene ses toas nii toimetamas matuse vastu, aga ühekorraga tõuseb see noormees oma aseme pealt istukille ja öölnud: “Kutsu minu isa ja ka minu võerasema siie,” aga see inimene olnud nii ehmatanud, et ei ole teadnud, mis teha. “Ära karda, mina elan.”

Muidugid teada on ka varjusurnuid, aga tema ei ole varjusurnu olnud, vaid üks iseäralik olevus. Kui isa ja võerasema sisse tulnud, olnud isal hea meel, et poeg elus on. Siis kutsunud võerasema oma aseme juurde, kuhu teda oli pantud, ja öölnud: “Armas

võerasema, paranda ennast, sina ei või arvata, kui irmus paik sinul seal ees on. Jumal on minule seda armu annud, et mina võiksin sinule tulla ütleva. Teie näete, et mina elan üürikeseks ajaks. Kõik, mis ma räägin, need on mulle lubatud, aga mis mind on keelatud, seda mina ei või rääkida.”

Nii siis üks paar tundi oli rääkinud ja maanitsenud võerasema ja see oli kibedaste nutnud (siis oli jätnud see inimene kõik omad tükid maha). Siis, kui tema saand maanitsenud, siis jätt kõikidega jumalaga ja öölnud: “Matke nüid mind maha, mina olin surnd ja olen nüid ka. See oli üks jumala armuand, et võisin teile seda öölda.” Eitnud pikali ja olnud surnud. Siis oli see mees öölnud: “Jumal tänatud, nüid sain jälle oma naise tagasi.”

Seda rääkis üks Marie Pilajev, kes sel ajal seal elanud ja ka selle perekonnaga olnud tuttav. See naisterahvas sai peale 90 aastat vanaks.

RKM II 232, 513/5 < Iisaku khk. – E. Kurg < Marie Pilajev (1930).

Poisike rehes

Kord elanud Pasvere mõisa veski peal üks mölder. Selle veike poeg olnud mõisa välja peal karja hoidmas. Kui ta ükskord karjaga mõisa rehe seina juure läinud, mänginud poisike rehe seina juures ja läinud pärast rehe sisse. Rehest leidnud ta ühe omasuuruse poisi. Poiss ei ole kedagi rääkinud, muudkui aga naernud. Möldri poeg küsinud temalt üht ja teist, aga vastuseks ei ole ühtigi saanud.

Viimaks hakanud möldri poeg teda taga ajama, see jooksnud ühte ja teise nurka, siis ühe sarja alla

ja sarja alt ahju. Möldri poeg võtnud puu kätte ja hakanud teda sinnagi torkima. Nüüd hakanud tagaaetav vasta ja näidanud hambaid, hambad olnud kui rehapulgad. Karjapoiss jooksnud välja ja ei ole mõni aeg sinna läinud. Kui ta aga jälle sinna ahju vaadanud, siis olnud üks punane koer ses ahjus. Pärast seda ei ole ta mitte sinna läinud.

H III 2, 799/800 < Simuna khk., Paasvere v. – H. Aman (1888).

Kõnelev vaim

Rakvere linna lähedal nn. Moonakülas kollitavat juba pikemat aega vaim, keda keegi polevat veel küll näinud, siiski küll aga kuulnud. See kollitavat ainult üht maja ja tegevat selle elanikele elu otse põrguks. Nimelt ei tohtivat selle maja elanikud oma voodit toa idapoolseima akna alla asetada, sest siis ei andvat vaim selles magajale rahu ega laskvat tal uinuda, sest ajavat, kui ta ongi juba vähe uinunud, magaja jälle üles ja küsivat: “Kuule, kuule, kus sa magad?! See on ju vanakuradi rahakast!” Ja keegi ei saavat seal öösel magada, sest niipea, kui ta silmad on vähegi kinni vajunud, äratavat vaim ta jälle, korrates oma ütlust. Kui aga minna magama mujale, polevat vaimust kihku ega kahku kuulda.

Olen kuulnud isegi seda vaimu, sest elutsesin minagi selles korteris ja pidin juba esimesel ööl kolima voodiga selle akna juurest, kuhu olin ta asutanud pahaaimamatult. Tollal ma aga pidasin seda asja enesepetteks, kuid nüüd, kus olen kuulnud teisteltki, kes nimetatud korteris elanud, kõnelusi selle vaimu kohta, hakkab minulegi tunduma,

et seal oli ikka tõepoolest tegemist kõneleva vaimuga.

ERA II 217, 116/7 (68) < Rakvere l. < Kadrina khk., Vohnja v., Kallukse k. – R. Kello < Maali Friedenthal, 60 a. (1939).

Vaimu väljakutsumine

Seda juttu minu tädi rääkis.

Tema oli mõisa virtin ja vanasti oli niisugune mood, et katsuti ümmargust lauda. Kõik panid oma käed sedasi laua peale ja laud siis vastas. Vana Pahle oli enne ja nemad hakanud siis küsima, kas Pahle proua on siin ja kas ta vaim tuleb välja ja nii olid kõiki kutsund.

Ja heakene küll, õhta juba hilja, vaja magama minna. Tädi oli vaatand, et mõisa tagauksed on lahti. Tädi oli julge inimene ja läind siis neid kinni panema, et näe, tagauksed lahti jäänd. Nagu sealt sisse astus ja teise ukse lahti tõmmas, nii oli visatud liiva mööda põrandat, nõnna et sihises. Ja tema oli proovind veel korra, et mis see siis olgu ja oli veel ukse lahti teind, ja siis oli visatud liiva ja kive sega-mini, nii et kolises. Siis tema oli aru saand, et see oli selle proua vaim, kes pani pahaks, et: ärge neid vaimusid enam puutuge.

Seda tädi mulle rääkis, et: “Olen küll julge, aga kolmat korda enam ust ei julgend lahti tõmmata.”

RKM II 336, 529/30 (13) < Väike-Maarja khk., Mõisamaa k. – M. Hiimäe < Helmi Veisberg, 69 a. (1979).

Sagadi kummitus

Mõisniku tütar olla ennast maha lasknud ja sellepärast nähti ikka musta daami mõisas ringi kõndimas. Mõisas paremalt keskelt üles minna, tema tuba oli seal ja sealt trepist alla oli ikka tulnud. Kes nägid, ikka rääkisid.

Üks vanamutt elas seal veel, endine mõisnik, kui juba kool oli mõisamajas. Ja sie vanamutt oli tulnud trepist alla, valge põll ees. Ja kuolilapsed panid juoksu, et must daam tuleb.

RKM II 415, 430 (4) < Haljala khk., Sagadi k. – J. Oras < Liis Eik, snd. 1909 (1989).

Vohnja kummitus

Vohnja mõisas, kus ennemalt elas parun ja tema alamad, olla üksi toas olles südaööl tihti vaimu nähtud.

Üks mõisateenija rääkis mulle, kuidas tema oli vaimu näinud: “Istudes õhtul üksi toas, kuulsin äkki, et üks inimene tuleb trepist üles ülemisele korrale. Tähelepanu äratas see, et inimene, kes tuli, ei teinud uksi lahti, vaid tuli nagu läbi uste ja tal olid nagu ahelad käija jalgades. Avasin hirmuga ukse ja vaata imet: noor naisterahvas oli ülesse tulemas.”

Sirutanud käed tema poole ning kadunud siis jälle ära, endal käed ahelas. “Tõmbasin hirmuga ukse kinni ja hakkasin karjuma, karjusin seni, kuni mõisarahvas tuli mu karjumise peale ülesse. Jututasin oma nägemuse ja mulle öeldi, et ega see ole

esimene kord, siin on ennegi sääraseid nägemusi nähtud.”

ERA II 216, 630/1 (22) < Kadrina khk., Vohnja v., Metsaküla – E. Sinimets < Emilie Aug (1939).

Rägavere lossi vaimud

Ma olen siin lossis nüüd elanud juba kolmas aasta. Seinad on tehtud nii paksud ja osa on seest tühjad, nii et kui on vaikne, kedagi majas ei ole, siis sa võid igasuguseid hääli kuulda.

Siin on üks kapp niisugune. Seda ei saanud lossis pidada, hakkas hääli tegema. Praegu on seal abihoones, mis ta seal teeb, ei tea. Räägitakse, et see on seotud surmajuhtumiga. Seal on igasuguseid asju: ukseid lähevad äkitselt lahti... ja sosistamise-hääled on sees. Siin oli üks kunstnik alguses, see ütles: “Mina siin enam ühtki ööd ei maga, kui seda kappi sealt ära ei viida.”

Pidu oli olnud lossis ja krahvipreili oli pugenud sinna kappi juttu ajama sel ajal – üht noormeest armastanud. Aga vanasti old niisugused asjad väga karmid. Asi tuli avalikuks – kas oli neid leitud sealt või... Ja isa oli range, et: “Sa oled suguvõsa ära häbistanud,” saatis ta minema. Aga tema läks vabasurma.

Sellest on need hääled siis ja kummitused.

RKM II 370, 356/8 (1) < Viru-Jaagupi khk., Rägavere loss < Tallinn – M. Hiimäe < Cornelius Tamm, snd. 1924 (1984).

Kiltsi lossi valge daam ja punane koer

Kiltsi pargi Eedli mäe poolses nurgas asub Koerakivi. Selle kivi kohta räägib tõsilugu nii: mõisapreilil olnud punase karvaga koer, kellega ta oli nagu kokku kasvanud.

Kord jahil olles juhtunud õnnetus: saks lasknud koera rebase pähe maha. Rõõmus tegu saanud kurva lõpu, kui jahimehed preili koera ära tundsid. Preili kurvastanud väga, ei abiellunud ega jätnud päevagi vahele koera haua käimata. Koera hauale asetatud püstise kujuga kivi ja väike kassi haua tähis on seal praegugi. Me panime koolilastega talvisel ajal sinna küünla põlema. Koerakivi juurde viib karusmarjapõõsastega piiratud koeratee praegugi, selle vahega, et see ei ole korrastatud ega liivatatud nagu vanasti.

Kuuvalgetel öödel kõnnib valges riides daam lossitreppidel, punane koer saatjaks. On kuulda trepiastmete nagisemist ja ohkamist. Olen teda ise näinud ja kõhe tunne oli igakord, kui oli vaja pime-das koolimajja minna.

EFA I 171, 46 (2) < Viru-Nigula khk., Kunda l. < Väike-Maarja khk., Kiltsi k. – K. Kasemaa (2014).

Müstilised juhtumid Vinni mõisas

Nagu paljudes vanades ajaloolistes hoonetes, on ka Vinni mõisaga seotud mitmed legendid. Mõnda neist, mida mäletan, püüan meenutada.

Olin ligi kolmeaastane tüdruk, kui meie perekond, kes oli 1949. aastal Siberisse küüditatud, 1956. aasta lõpus Eestisse naases ja Vinni elama

asus. Isast sai Vinni sovhoosi peaaagronoom ja ema asus tööle kino-kassapidajana. Filme näidati mõisa-hoone klubi saalis. Nüüd panen kirja juhtumi, mille jutustas mulle minu vanem vend, minust üle kuue aasta vanem.

Ühel vabal päeval 1957. aastal, kui klubis midagi ei toimunud, küsis vend ema käest klubi võtme, et koos sõbraga seal piljardit mängida. Klubi sissepääs asus kontoriruumidest eraldi. Poisid keerasid alt ukse lahti ja panid välisukse uuesti lukku. Avar trepp viis teisele korrusele, kus asusid klubi ruumid. Piljardilaud oli tõstetud saali lava ette. Lava eesriie oli kinni tõmmatud. Teine poiss (umbes 11–12 aastat) mängis näoga saali poole, minu vend (12-aastane) jäi näoga lava poole. Ma ei tea, kaua nad olid mänginud, kui mu venna pilk langes lavale. Lava eesriie ei ulatanud põrandani. Järsku nägi vend, et keegi sammub aeglaselt ja ühtegi heli tekitamata üle lava. Näha olid kitsalõikeliste triibuliste püksisäärte, mille alumine reväär oli ülespoole keeratud, alumine osa. Jalas olid kummalise välimusega kingad. Selliseid riideid ja kingi 50. aastate lõpus ei kantud (venna kommentaar). Kahjuks teine poiss “vaimu” ei näinud, kuna oli näoga saali poole. Juhtum ehmatas poisse, nad vaatasid koos ruumid üle, kedagi peale nende klubis polnud. Välisuks oli lukus. Poisid jätsid mängu ja ruttasid koju.

1972. aastal olin praktikal Rakvere kultuurimajas. Praktika juhendaja Leida Vaher oli mulle tuttav ajast, kui ta töötas 1962. aastast kuni 1960-ndate lõpuni edukalt Vinni klubi juhatajana ja elas mõisas, korter asus klubiruumide kõrval. L. Vaher meenutas Vinni mõisas elatud ajast kummalisi

õiseid juhtumeid, mida ta koges mitmel korral. Lugu oli selline.

Oli südaöö, tema magas ja ärkas üles lae peal kostvate sammude peale. Selgesti eraldatavad sammud tulid üle lae, kell oli 12 öösel. Ja kella 03.00 kostsid uuesti sammud, nüüd teises suunas (sammuja läks tagasi). Lae peal oli pööning, kus keegi ei elanud. Ükski sovhoosi töötaja, näiteks elektrik, südaööl tööd ei teinud, seda uuris L. Vaher järgmisel päeval sovhoosi juhtide käest järele. Kuid samme, mis tulevad ühelt poolt ja lähevad tagasi öösel kell 03, kuulis ta ka hiljem. Ma ei mäleta täpselt, kuid oli vist ka kummalisi koputusi, mis kostsid läbi seina.

Legend räägib, et mõisa keldri seina on müüritud kaks inimest. Kui olin algklasside õpilane, näitas üks vana naine, kes oli väga kaua Vinnis elanud, tema mõisakeldris asuva kartulikeldri seinal sisseuuristatud risti. Sinna taha olevat elusalt maetud üks naine.

90-ndatel kuulsin ühelt naiselt, kes oli öösel oma hundikoeraga Vinni vahele jalutama läinud, et ta nägi ratsaniku vaimu, kes mõisa võlvide alt läbi ratsutas. Kui ammustel aegadel oli selline ratsutamine võimalik, siis 20. sajandi 90-ndatel olid väravad lukustatud ja ka maapind palju kõrgemal, sest seda kattis asfalt. Ükski hobune ratsanikuga poleks sealt alt läbi mahtunud.

Küllap on neid müstilisi juhtumeid rahva mälus teisigi, kuid mina panin kirja need, mida ise olen kuulnud ja mäletan.

EFA I 171, 37/9 < Viru-Jaagupi khk., Vinni v., Pajusti k. – I. Arula, oma mälestuse järgi < Leida Vaher jt. (2014).

Koolja rüüvib pruudi

Ennevanast elas üks mõisa tuatütrik ja senel tuatütrikul oli ilus kavalier ja tuatütrik armastas väga seda kavalieri. Aga ühikõrra jäi see kavalier haigest ja suri vällä. Tuatütrikul oli küll kole kahju ja nuttas, aga mida see enam aitas.

Ühikõrra läksivad saksad kodunt vällä ja tütrik jäi üksi mõisa. Oli kuuvalge öö kui päiv. Ühikõrraga nägi tütrik, et üks mees kihutas valge hobuse seljas mõisa puale. Tuli mõisa õue ja ajas hobuse seina äärä ja sidus kinni ja, aga säääl kõhas ei öld midagi, kuhu külga hobust öleks saand siduda. Mees astus kõhe julgelt trepist üläs ja kõhe tuppa ja ei koputa ega “tere” ka ei tee. Nüüd nägi tuatütrik, et see mees, kes oli sene hobusega, oli tämä surrud peigmes. No surrud kõhe, et: “Pane nüüd ennast kõik hakkama, et tänä öösä ma su veen siit menema.”

Tütrik, et: “Mina ei saa kudagi muadi tulla,” et “saksu ei öle kodu ja mõisada ei tõhi üksi jättäda.”

Mees aga senest ei hoolind kedagi, muutku aga, et “pane ennast kiirest riide ja tule,” et “ega sinul ei öle enamb pääsu kuhugi”. Tuatütrik on küll vasta ja tiab, et ega enamb elavaiega öle tegemist, et nüüd on vaimud platsis ja mis tont sa nüüd tahad teha. Ega nüüd ikke midagi aita ja nüüd mine veel siit, nindat jaladki ei puudu maha. Räägib jällä, et: “Ei saa kudagi muadi tulla, et mõisa jääb üksi,” aga mees läks juba kõhe kurjast ja vahtis kole kurja näüga pruudile ötsa ja miski ei aitand enamb, mudku pruut pani ennast riide ja läksivad õue.

Surrud peigmes aitas õues tuatütriku hobuse selga ja läks ise ka hobuse selga ja sõit hakkas. Aga

ega see sõit niisikene ei öld, nagu ratsasõit piab ölema, vade see sõit läks nagu lennus ülä majade ja ülä puie latvude. Tee pääl küsis mees mittu kõrda, et: “Armas, kas on hirmus?” ja tuatütrik vastas et “ei öle”. Siis hakkas surrud mees laulma, et: “Kuu see paistab eledast, koolja sõidab toredast!”

Viimast jõudasivad ninda poolkaut lennus keriku juure. Sinne jäi hobune sõisama ja mees, et: “Öle sina õues, ma lähän käin kerikus sees, mul on säääl asja käia.”

Mees läks ja pruut jäi keriku kotta ja peitas ennast pimedä koja ukse taha vällä. Natukese aja pera tuli kavalier kerikust vällä ja nägi, et pruuti ei öle kuskil nähä ja hakkas ötsima igalt pualt. Ötsis küll, aga pruuti ei leidand. Ei aitand enamb mehel muud, kui kargas oma valge hobuse selga ja tuatütrik jooksi siis kojast vahtima, kuda kooljas lähäb, ja nägi, et mehel ölivad taga tulised kannused.

Tuatütrik hakkas nüüd mõisa tagasi menema ja kodu öli kerikust kolme kubermangu kaugusel. Kui tämä viimast tõise päivä öhtast kodu jõudas, öli ninda ehmatand, et suri vällä.

ERA II 183, 81/4 (1) < Jõhvi khk., Kohtla k. < Narva l. – E. Mets < Leena Troon, 71 a., kuulnud emalt, kes omakorda kuulnud oma emalt (1938).

Sõjaülema naise viimine

Üks sõjaülem võtnud noore naise. Varsi peale pulmi tulnud ülemale käsk Ungrija sõtta minna. Mees läinud sõtta ja saanud säääl surma. Naine pole surmast ühtegi teadust saanud, nutnud ikka meest taga.

Ühel öösel tulnud suur tõld naise ukse ette, kaksteistkümme musta hoost olnud tõlla ees. Mees tulnud tõllast välja, läinud tuppa naise juure ja öölnud naisele: “Kole kui kooljas, hirmus kui hallijas, kas sa ikka tahad kaasa tulla?”

“Sa oled armas mul, ma tahan kaasa tulla,” vastas naine.

Mees öölnud uueste: “Kole kui kooljas, hirmus kui hallijas, kas ikka tahad kaasa tulla?”

Naine öölnud uueste: “Oled mul armas, tahan kaasa tulla.”

Mees öölnud kolmat korda: “Kole kui kooljas, hirmus kui hallijas, kas ikka tahad kaasa tulla?”

Naine korranud oma ütelist uueste: “Sa oled mul armas, ma tahan so kaasa tulla.”

Siis käskinud mees naist riitisse pana ja ruttu kaasa tulla. Naine pannud ruttu riitisse ja läinud siis mehega seltsis tõlda. Mehe käso peale hakanud hobused tuhatnelja jooksuma, jooksnud kaua aega, viimaks jäänud hobused ja tõld seisma, mees ja naine tulnud tõllast välja. Selle peale laulnud kirikuaja vahi kukk. Korraga olnud mees, hobused ja tõld kadunud, naine üksi jäänud surnuaudade vahele, olnud säääl homikuni, homiku valges näinud surnuaja vahi maja, läinud senna, rääkinud sellele oma lugu, see öölnud: “See on sõja aja matmise aed, seie saivad selle sõja aegsed surnud maetud, mina olen selle aja vaht, siin ligi ei ela kedagi teisi inimesi.”

See ajavaht on siis naise ühte kirikumõisa juhatanud. Säääl on siis naine teada saanud, et tema mees surnud ja senna aeda maha maetud on. Need on naise sääält kodo saatnud, naise kodo on hoopis kaugel sääält olnud.

Sest ajast saadik ei ole see naine enam oma meest taga nutnud.

E 6801/2 (2) < Haljala khk. – D. Pruhl < M. Jaaksohn (1889).

Kolm Jaani

Kolm Jaani läind kodunt välja ja saand tie pial kõik otsa. Himuliku igatsusega uodand nende naised mehi koju. Aga himulik igatsus old vanapoisi miele järele.

Õhtu ilja tuld kolm Jaani koju ja heit oma naiste juure magama. Kaks heit kambri, üks tuppa. Sie naine, kes tuas magand, saand aru, et võeras mies old ja hirmuga ei ole enam uni tuld. Mihed kambri, kelle naised raskest magama jäänd, hüidnud: “Kas hakkame juo!?”

“On viel vara,” vastand kolmas tuast. Naine, kes tuas üleval oli, kuuld seda ja hakand õue kippuma. Ei mies ole last. Naine üöld: “Kui sa muidu ei lase, siu oma vüö minu kää ümber ja pia ise teine ots oma pühus.” Mies teind nõnna.

Õues old kits. Naine sidund vüö otsa kitse sarvi ja läind ise lakka; võtt kolm nuort kukke pennilt oma juure. Säääl kuuld ta, kuda mies vüöga kitse tuppa rebind ja rääkind: “Mis sa säääl mekutad, tule juo ära.” Aga kits tuetand sõrad vasta. Teised hüidnud kambri: “Hakkame piale!”

Kolmas tõmmand kröbinal kitse oma juure, aga pomisend: “Sarved ja ... karvane ... ja pard suus. Kus ta ise läks?” Selle piale hakand lakka ronima. Kui esimise redelipulga pial old, lauld must kukk. Tema üöld: “Must mu murdja.” Teise pulga piale

jõudes lauld kirju kukk. Tema üöld: “Kirju mu kiusaja.” Ja kolmande pulga pial, kui valge kukk lauld, üöld: “Valge mu vaim.” Ise kukkund seljali maha.

Kui õues valge välja tuld, ronind naine lakast maha ja läind tuppa. Kaks naist old magamise pialt ära süödud, sinised vietilgad old aga asemel.

Vanaviisi jutt Kavastus Ahu talus tüöl olles.

H II 9, 527/8 (1) < Haljala khk., Kavastu v. – V. Klaas < rahvasuust (1889).

Arja otska pruut

Veel mõni aasta tagasi käisivad niisugused kaupmehed külast külasse ja perest peresse, kelle kaup oli talvel kelgu peal, mida ta oma järel vedas, ehk suvel kaherattase vankri peal, keda ta oma ees lükkas. Need müüsid sinikivi ja kübaramusta, juudasitta ja pergelipaska, sõrmkübaraid ja pastlanõelu, lusikaid ja mõndagi kribukrabu kraami, aga nad vahetasid ennem seaharjaste vasta, kui et nad raha eest müüsid, ja kui saada oli, siis ostsivad ka raha eest harjakseid. Neid kutsuti mõnes kohas harjakaks ja harjakaupmeheks, Iisaku kihelkonnas, nimelt Tudulinna ja seal ümberkaudu kutsuti neid “arja otska”.

Üks noor mees arja otska olnud terve aasta oma kaubaga teel ja kui ta aasta pärast oma küla vahelt läbi kodu poole läks, olivad küla noored inimesed vainul koos nalja tegemas, sest see oli jo õhta. Arja otska näab ka teiste hulgas oma pruudi palgivirna otsas istuma, läheb selle juure ja räägivad, nagu

ikka armukesed, kui nad kaua aja järel kokku saavad, õige magusaste ja kaua aega.

Viimaks ütles pruut: “Hakkame nüüd minema ja homme õhtu tuleme jälle seie juttu ajama.”

Teisel õhtul olivad nad jälle seal ka, nii kaua kui pruut ütles: “Hakkame nüüd minema ja homme õhtu tuleme jälle seie.”

Kolmandel õhtul, kui arja otska isa ja emaga õhtulist võttis, ütleb ema: “Kas tead ka, poeg, et sinu pruut ära on surnud?”

“See pole õige,” vastab poeg. “Kui ma kodu tulim, rääkisid külavainul temaga, eile õhtu käisin jälle seal temaga juttu ajamas ja täna õhtu käskis ta jälle mind tulla.”

“Surnud ta küll on,” ütles isa. “See on tema vaim, kes sinuga juttu ajas, aga mitte tema isi,” lisis ema juure, “ja täna õhtu ei pea sa mitte minema.” Poeg jäi ka mõtlema, et ega isa ja ema ometigi talle valemata hakka, ja jäi ka kodu.

Varsi pääle söömise pani ettevaatlik ema sauna ukse seestpoolt pöörale ja istusivad siis veel keik kolmekeste järi peale juttu ajama. Ei olnud ka kaua aega, kui keegi ukse kallal mürama hakkas ja et üks kinni oli, siis käis ta ümber sauna ja tagus vasta seina. Saunas olivad saivad küll aru, kes see müraja oli, sest et poeg kutsu peale vainule ei olnud läinud, siis oli ta pruut senna tulnud ja müras nüüd seina taga nagu pöörane. Õnneks hakkas kukk laulma, ja niipea oli müra ja müraja kadund.

Teisel hommikul ütleb ema pojale: “Meie nüüd muidu läbi ei saa, sina pead nõia juure minema nõu küsima.” Poeg läheb, räägib lugu nõiale. See ütleb: “Kui sul julgust on, siis saad küll temast lahti. Küsi järele, kus tema haud on, siis tee tema risti taha

õlgedest rist, ja õhtu mine selle õleristi taha, tee kääd laiali ja seisa seal vasta seda õleristi nii kui rist. Küll sa siis kuuled, mis ta räägib, ja nenda pead sa kolmel ööl tegema. Aga hoia, et sa ennast ei liiguta.” Noormees läks, tegi õlgedest risti ja pani selle koha peale, kuhu kästud. Õhta läheb ja jääb risti taha seisma, käed laiali nagu rist. Vähe aja pärast kuuleb, kui tüdruk hauas ütleb: “Minge nüüd ja tooge tema seie.” Nagu linnuparv tuli kohinal hauast välja ja lendasivad laiali. Mees ootab kaua aega hirmuga, viimaks kuuleb, kui tagasi tulevad, ja ütlevad: “Meie ei leidnud kuskilt.” Nüüd läks ta kodu.

Teisel õhtul seisab jälle risti taga ja kuuleb, kui tüdruk ütleb: “Minge ja otsige paremast ja tooge ta seie.” Ka nüüd läks nagu linnuparv mühinal hauast välja ja laiali. Viimaks tulivad jälle tagasi ja ütlevad: “Küll otsisime, aga ei leidnud.” Nüüd oli ka vihast pominat hauas kuulda.

Ka kolmandal õhtul oli noormees, käed laiali, risti taga. Kuuleb, kui surnud ütleb: “Minge ja otsige keik kohad läbi ja teie peate ta seie tooma.” See ütlemine aga oli jo vihaga. Jällegi läks nagu linnuparv kohinal hauast välja ja palju suurema kiirusega kui enne. Nüüd oli mehel enam püksis kui kõhus. Hulga aja pärast tulevad jälle tagasi ja ütlevad: “Keik kohad otsisime läbi, aga kuskilt ei leidnud.”

“Siis ei ole teda siin ilma pealgi enam,” ütles surnu pahameelega, pööras ennast natuke puusärgis, kirikumehe kukk laulis ja keik oli vagane kui ikka surnuaial.

Noormees läks kodu ja oli nüüd ka oma pruudi vaimust lahti.

H II 7, 685/7 (9) < Jõhvi khk., Kukruse k. – D. Timotheus (1889).

Kodukäija

Võrreldes teiste surnuvaimudest jutustatud lugudega keskenduvad kodukäijajutud rohkem vaimolendi suhtlusele oma endise kodu ja pereliikmetega.

Kodukäija nimetus on ülekanne saksa keelest (saksa k. *Wiedergänger*, *Heimgänger*). Teooriates (nt. Petzoldt 2010: 111–112) eristatakse ehtsaid ja ebaehtsaid kodukäijaid, kusjuures ebaehtsate hulka on arvatud need, kes endast juba enne matuseid märku annavad. Virumaa kodukäijate puhul on see küll üsna tavaline käitumisviis ning selliseid pole põhjust ebaehtsateks pidada. M. J. Eisen kirjutab: “Mõned surnud hakkavad kohe pärast surma omakseid kodukäimisega vaevama, teised alles pärast matmist. Mõned surnud käivad ainult lühikest aega kodus, teised kuude ehk aastate kaupa.” (Eisen 1995: 27) Piir surnuvaimu ja kodukäija vahel on tinglik, olenedes ka sellest, kuidas loo jutustaja on nimetanud või kuidas tekst on kirja pandud.

Koduskäimise põhjusi on teada õige mitmeid: lahkunut ei maetud tema soovi kohaselt, keegi jäi talle võlgu, jättis lubaduse täitmata jne. Mõned (enamasti kurjad, halvad) inimesed on juba oma

eluajal lubanud pärast surma kodus käima hakata. Kodukäijat võidakse näha sellisena, nagu oleks inimene päriselt elus, või ilmneb mingi eriline tunnus: veider rõivas, surnulina ümber, nagu pole hästi näha, liigub ebatavalisel viisil. Audititiivselt kogetud kodukäija annab endast märku iseloomulike häältega, nagu koputamine, sammud, kolistamine, uste avamine, kuulda on veidraid üminaid ning lausekatkeid. “Rahvapärimuses ilmneb kolmesugune arusaam kodukäija olemusest: 1) elav laip, 2) hing/vaim ja 3) vanapagan/kurat surnu kujul”, seejuures kujutus elavast laibast kuulub vanemasse usundikihistusse (Viluoja 1998: 51). Palju on juttu agressiivsetest kodukäijatest, kes pilluvad asju, lasevad laudas kariloomi lõa otsast lahti, piinavad hobuseid (näiteks mõisahärra). Vähe sellest: nad tulevad maadlema, painama, kipuvad lausa elu kallale. Kodulooma või mingi ebamäärase kogu (näiteks heinasaadu) kujul nähtud kodukäijad üldiselt nii ohtlikud pole, vaid kaovad äkki, nagu poleks neid olnudki.

Kodukäija ilmub enamasti või peaaegu alati öösel. Kuid ei saa öelda, et tema kogemine tooks

tingimata kaasa paanilist hirmu või abitustunnet. Pigem edastatakse jutus ühtlasi sõnum hakkamaaamisest. Õpetati, et surnu jalad tuleb punase lõngaga kinni siduda, kirst välja viia tagauksest, hauale haavateivas lüüa. Vajadusel mindi targa käest nõu küsima. Kui kodukäija ilmus ise või unenäos mõnd eset tahtma, tuli see talle hauda liiva sisse viia. Kodukäija teeles võis tema eksitamiseks linaseemneid puistata, kindlat abi võis loota ristimärgi tegemisest. Kui ta maadlema kippus, tuli hoida end kuu poole, et kuult jõudu saada. Kodukäija kaob, nagu kuratki, kukelaulu peale – see on märguanne vaimude tunni lõpust; samuti kardavad mõlemad pikset. Kodukäijaid hävitavad ka hundid. Virumaal on selliseid nimetatud toone huntideks, nad olevat valkja karvaga, nn. valged hundid.

Vanade vaimujuttude hulka tuleb Virumaa rahvajuturepertuaaris lugeda ka üks Väike-Maarja kandis salapärase koputamistega laialdast huvi äratanud juhtum 20. sajandi algusaastatest. Jutustajaks on 1870. aastal sündinud naine, tema meenutatu pani detailselt kirja 1939. aastal kohamuistendite kogumise konkursil osalenud 14-aastane õpilane. Saare sauna koputusi käis kuulamas ka 1901. aastast Väike-Maarjas elanud kirjanik Jakob Liiv. Siinkohal on huvitav lisada, et 20. sajandi lõpul (1990. aastatel) tundis samalaadse Kunda kummituse vastu huvi linnavalitsus. Meediasõnumites Kunda kummituse kohta on kasutatud uutset nimetust *poltergeist*. Kasutatuna kodukäija kohta esineb see nimetus (saksa k. *kolistajavaim*) juba 16. sajandi Saksamaal Martin Lutheril.

Saare sauna juhtumile võib leida hoiatava kommentaari Kesk-Euroopa deemonite ja vaim-

olendite leksikonist: “Poltergeistide tegevus ei ole üldiselt inimesele ohtlik, vaid meenutab pigem lõbusaid või jämedakoelisi vempe; mõnikord võivad aga selle tagajärjeks olla ka teatud inimeste vigastused ja surm,” kirjutab Leander Petzoldt (2010: 174). Eesti poltergeistikujutelma kohta lisab Reet Hiiemäe, et meil “sai mõiste “poltergeist” laiemalt tuntuks 1980.–1990. aastatel paranähtusi käsitlevate ajakirjade ja muu massimeedia toel”, ja et varem pandi kolistamised süüks pigem kodukäijale ja kuradile (samas: 175).

21. sajandi traditsioonis äratub tähelepanu, et üleloomulik kontakt elavate hulgast lahkunud lähedastega võib kogejale ka turvatunnet sisendada – nii saavad nad kaitseingli rolli.

Kodukäija loobib asju

Meie oma kodus old kodukäija, ajand kaikad ja kõik tarbeasjad ukse ette maha. Kui on tema nime nimedet, siis teind “mh”.

ERA II 28, 597 (12) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda k. – R. Põldmäe < Leena Mikker, 62 a. (1930).

Kodukäija otsib oma risti

Siin on üks sündind lugu Kunda surnuaial. Siin suri üks vanatüdruk ära. Vanatüdruk ostas enne surma risti valmis, lasi nime päale teha, oma nimi oli Kai ja ode oli Mai. Surnuaiavaht rääkis meile, et Kai käib kotu, ika ööse müristab seal lakas laudu, kus ta puusärkisi tegi. Siis ühekorra kolistand häste

kovaste. Siis tämä muristas sää, surnuaiavaht tuld välla. Tema tuld lakast maha, rist old sellas. Vaht ütlen: “Ole hea inimene, kannata natuke aega, siis ma tulen panen sulle risti!” Siis pole kedagi old näha. Ta läind lakka, rist old seal. Aga Kai pole enam kotu käind.

ERA II 28, 640/1 (4) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda k. – R. Põldmäe < Ann Neidorf, 63 a. (1930).

Ebatavaline surnu

Külas elas üks vanamees, keda küla rahvas “kunstnikust” üüdes. See rääkis, et kui ta surema akkab, siis on kõiksugu loomi täma ümber nähe. Ja kui ta suri, siis õligi ka kõiksugu loomi ta ümber väljadel: karusi ja untisi ja kõiksugu pädikuid.

Õhta tulid külerahvas täde ka siis valvama. Võttasid riide täma silmilt äre ja tahtsid täde vahtida. Aga mis imet? Surne nauras neile vasta kui elus inimene. Pühepää omiku veedi surne keriku, aga obused ei taha ega jaksu tõist vedada. Siis õpetas üks vanamoor, et tehka tuluke maha ja kandaga surne kolm korda tulest läbi. Tehti. Surne jäi kõrge kergemast, ja obused jõudsid ka kõrge vedada. Maeti siis maha; matjad akkasid surneajalt äre tulema, – näevad, et üks obusevars jookseb kui tuul neile järele, kuni selle pere õuve, kust surne veedi. Äkitse kadus ta äre.

H II 7, 889 (8) < Jõhvi khk., Edise v., Vasavere k. – A. Tõnurist (1889).

Surnu enne matuselisi kodus

Naabriperenaine surnd ära. Olnud parajasti matused, kõik inimesed peale kokkade surnuaial. Kokad akanud silmi pesema. Surnu ahju otsas üüdnud: “Mõsege aga mõsege, matjad jo tulevad!”

Ei mina seda usu, et keegi pärast surma veel kodu käia saab. See muidu lora jutt.

RKM II 331, 173 (28) < Simuna khk., Avanduse v., Kissa k. – A. Korb < Elise Mühlhausen, 77 a. (1978).

See on tõelikult olnud

Minu isa oli noor ja ameti poolest rätsep ja temal oli üks selliks. See oli Pudivere või Uniküla kandist. Ja seal ühes peres tütar lasi isa maha ja see hakkas kodu käima. Päeva ajal kohe istus pliita ääres punane koer ja kadus jälle ära. Tütar oli praadind liha ja pann oli kerkind üles, nagu oleks valand liha ära – panni pealt kadund liha ära, aga midagi kätt näha pole. Veeämbriid kalland vahest tühjaks ja rangisid loopind ja uksi paugutand.

Ja üks poond surnu olnud kuskil seal. Siis sel ajal tema (jutustaja isa) oli läind, kuuvalge öö ja lumi kandis peal ja hakand temaga kaasas käima niisugune lumepall. Ta näitas ka, missugune: mitte nii veike. Tema läind tasem – pall läind tasem, aga jälge pole jäänd. Ta püünd peale hüpata jalgadega, aga läind eest ära ja katki pole teda saand. Nii oli tema seda taga ajand: läks kiiremini – pall ka

kiiremini. Aga jõund sinna maja juurde, kus surnut puusärki pandud, siis sealt keerand ära.

RKM II 336, 548/9 (16–17) < Väike-Maarja khk., Möisamaa k. – M. Hiimäe < Therese Nömmann, snd. 1906 (1979).

Haud viltu seatud

Räägivad seda, et kui hauakünka üles teevad ja haua vähe viltu panevad, siis on ta sul kodu klõksti. Ei tohi rist viltu olla, peab olema täpselt õigesti. Seda tänapäevani vaatavad.

Nüüd on surnud see naisterahvas. Sõja ajal suri mees tal ära ja matsime Jaagupi. Mina olin ka noorem mees, ei vaadand seda asja, matsime maha ja korras. Aga mutt oli öösel näind, et Värdis oli kodus ja ütles: “Mispärast te mul nii viltu haua panite!” No kurtis, et mis nüüd saab. No ma ütlesin: “Mis seal siis on, lähme teeme korda.” Rihtisin ära ja enam teine öö ei tuld.

Ja teine juhus oli täpselt niisama. Jälle oli haud viltu ja jälle hakkas kodu käima ja jälle mutt läks ja rihtis selle vaikselt ära ja jälle asi korras!

RKM II 370, 197/8 (45) < Viru-Jaagupi khk., Roela v., Anguse k. – M. Hiimäe < Herbert Lepasaar, snd. 1917 (1984).

Enesetapja käib kodus

Mina usun, et kodukäijad on olemas. Kui mina olin Lasinurme mõisas teenijaks, siis vana parun laskis end maha, tegi palju kurja. Mõisapreili, paruni

tütar, hakkas aednikupoissi armastama. [---] Tegime seal heina, kus parun end maha laskis jahipüssist. Mina magasin verandal. Rääkisin seal mäel teistele, et parun laskis siin end maha. Sel ööl käis parun kodukäijaks. Uksed käisid ikka lika-laka. Tuli peale, tahtis ära lämmatada ja kiusas terve öö.

Üks naine rääkis ka, et Sassa (parun) käib siin. Lähen katsun, ukсед lukus, lähen voodi, hakkavad kohe ukсед kõlisema. Siis tuli vanaema jutt meelde, et vaim kardab koera. Tõin koera ja siis enam ei tulnud. Vaim kusi magamistoa täis, ei koer oleks nii palju jõudnud, kusetasin ta just enne veel õues äragi.

RKM II 331, 44/7 (6–7) < Simuna khk., Lasinurme k. – A. Tael < Lilli Kull, snd. 1908 (1978).

Nõid kodukäijaks

See lugu sündis Riiamaal Kadaka külas. Kusagil ligidal suri inimene ära. Tema nimi oli olnud Mari Susi. Mari oli tige nõid. Mehega alati riinud. Mari maeti ilusasti maha ja mehel olnud hea meel, et naisest lahti sai. Joodud ja tantsitud, et põrand põrunud.

Õhtu läinud teised koju. Mihkel heitnud magama. Südaööl kõik aknad ja ukсед lõõdud lahti ja mees näinud selgesti oma silmaga, et Mari tulnud tuppa, ja mehe kallale teda kägistama. Ise ütelnud: “Sul oli hea meel, et minust lahti said, aga vaata, mis ma võin sulle veel teha.” Mihkel ei ole saanud sõnagi suust. Peale kuke laulu läinud Mari ära.

Teine õhtu kutsunud Mihkel naabri seltsiks. Mees arvanud, et ega vanaeit nüüd tohi tulla.

Toodud kirveski voodisse. Ööse jälle naine tulnud, olnud puruvihane, et teda tahetakse kirvega surmata. Naabrimehe visanud ta nurka. Ta teinud Mihklile uut ja vana, Mari öelnud: "Nii kaua käin sind piinamas, kui sa minu majast ära lähed!"

Teine õhtu läind Mihkel naabrile ööseks, aga naise lapitud püksid jätnud ta jalga. Jälle tulnud

eit teda kägistama. Siis öelnud naine: "Niikaua ma sind piinan, kui minu näpujälgi ei ole sinu riietel."

Eit on käinud veel mitmel öösel. Mees laenanud naabrilt raha ja ostnud endale uued riided. Paari päeva pärast surnud vana Mihkelgi ära.

ERA II 218, 656/8 (12) < Viru-Jaagupi khk., Küti v. –
A. Källo < vanaemalt, Juuli Källo, pärit Riiaaalt (Eesti Liivimaa kubermangust) (1939).

Kodukäija läheb
Mihklit kiusama.

Tige peremees

Vetikus, Rakverest umbes viis kilomeetrit lõunasse piki Mõdriku teed elanud kord veskiomanik – vanapoiss. See mees olnud osav puutöömees, teinud peent puusepatööd ja sepitsenud oma osavuses praegusele veskile puu-sisseseadegi. Iseloomult olnud see vanapoiss aga tige, ihnur, kättemaksumihuline ja hoolimatu. Kuigi olnud küllalt rikas, polevat hästi raatsinud sulastki palgata, sest püüdnud raha hoida nagu oma silmatera. Suurema osa elust jännanud nagu tont üksinda oma veskis ja alles vanemas põlves, kui vanaduse väsimus hakanud teda juba piinama, palganud ta sulase. Sellele sulasele avaldanud ta aga oma tigiduses ja ihnuses, et kui hakkab surema, laseb veski ja eluhoone õhku ega jäta enese varandusest teistele midagi.

Vanapoiss aga surnud järsku ja seepärast polevat ta suutnud oma inetut tegu teostada ning kuni tänapäevani seisavad veski ja eluhoone tervetena. Et aga vanapoissil jäänud kavatsus teostamata, hakanud tal sellest peale surma kahju, et teised kasutavad tema loodud varasid, ja seepärast hakanud ta käima kodukäijana neid inimesi, kes elanud selles veskis, kimbutamas ja häirimas. Üsna sageli kuulnud siis öösiti kodukäija kolistamist põõningul, veskis, mis elutoaga ühe katuse all, ja akna taga, ning koputusi uksele ja aknale. Ja vanamehe igatsus täitunud, sest veski seisnud tihti kauemat aega tühi – inimesed pagenud sealt majast kodukäija tõttu, kes kolistanud otse kohutavalt tihti ja järelejätmata.

Viimasel ajal aga tulnud veskile jälle elanikud ja vanapoisi vaim asunud, nagu tavaliselt, jälle

Vetiku veski, kus kodukäija kollitamas käis.

peaaegu iga õhtu koduskäimisele. Isegi praegu käivat veel kodukäija kolistamas ja kollitamas. Kord, kui sadanud värsket lund, rutanud veski-elanikud ukse tagant koputust kuuldes välja, kuid ukse taga polevat olnud kedagi. Isegi värskel lumel, mis sadanud, polevat olnud ühtegi jälge, kuid koputaja siiski olnud – kõik kuulnud seda selgesti, sest olevat koputatud üsna kõvasti. Ja seepärast on vaesed veskielanikud praegugi hirmul kodukäija ees ega tea vahendit, mis neid selle kollitustest päästaks.

ERA II 217, 72/3 (34) < Rakvere l. – R. Kello < emalt, Adeele Kello, 47 a. (1939).

Kodukäija nõudmised

Siis ma olin veel nooruke. Ikka noores eas. Minu emaema suri (meil oli vanaema siis *eit*). Tema tegi lõngatööd, kindaid. Sel ajal tehti enam-vähem villased riided ja kui maeti, siis pandi kindad ka kätte. Sõrmkindad, ja rätt ka pähe naisterahval. Sel ajal oli mood niisugune. Ja minul tuli jutust, et ei pane neid sõrmkindaid, raske ajada kätte ka ja... Ja oli nii, et ei pannud neid kindaid. Villased sukad küll said. – Kuda keski tahtis.

Ja tuli uksest. Meil nii hea meel. Unes. Ristinimi on minul Eliise, aga Liisist hüütakse. Tuli ja hõõrus sedasi käsi ja ütles: “Liisi, miks sa ei pand mulle kindaid kätte, minu käed külmetavad.” Nagu oleks otsind ja vaatand ringi.

Hiljem oli üks veel. Panin surnu riide kõik, ja täma tahtis, et pane tämale tanu pähe. Tanu oli must ja pikad siidist linnid taga. Aga tütar ütles, et

ei pane, see on nagu pütt peas. Pani musta siidirätiku. Ja kolmel ööl käis ikka rääkimas. Öösel näed unes, et tuleb ja vaatab tuas ringi. Meie ütleme: “Mis sul vaja on?” Tema ütleb: “Mul ei ole peas seda, mis ma tahtsin.” (Ma ei tea, mis selle tanu nimi veel oli.)

Isa ütles mulle: “Sa mine käi ja tee...” (siis olid puuristid, ega niisugust plaati ei olnud siis), isa ütles, et: “Pane sinna mulla sisse see.”

RKM II 463, 453/5 < Viru-Nigula khk. ja al. – M. Hiimäe < Eliise Rajangu, 86 a. (1994).

Kuidas kodukäijast rahu saadi

Porkuni vallas on Naraka küla. Seal külas surnd korra üks vanainimene ära. Teda hüütud Sorgu Malleks. Olnud eluajal ka üks viristi-viristi ja seda-viisi. Hakand pärast surma kodu käima. Hakand ja käind ja käindki. Käind mitu aega kodu. Külarahvas teab temast palju veidraid lugusi rääkida.

Vahest käind öösiti külas ja lasknud loomad laudas lahti. Pererahvas lähvad homikul õue – ei loomi enam laudas ühti, loomad ui-ai välja mööda laiali. Kes tegi? – Kes muud kui va Sorgu Mall!

Mõnikord hulkund ööseti mööda küla peresid ja hooneid; vahest määgind lamba moodi, vahest mekitand kitse moodi, vahest laulnd kuke moodi ja teind sada imet. Pole mindud enam vaatamagi, eks seda tea, kes neesukesti tempusi teeb – kes muud kui Sorgu Mall!

Sedasi tembutand ikka jah, hulka aega. Aga mehikese päevad saand ka korra loetud: hundid pist teise pintsliisse.

See olnud sedasi. – Mall olnud jälle külas oma tempusid tegemas. Ena, va kriimsilma-isandad saanuvad korra teise jälile. Hakand Malle taga ajama. Ei Mallel enam kaht nalja: teind putked, kuda aga jäksand! Mall ikka ees tuhatnelja, hundid järele. Saand metsa, jätt va Mall suure ehmuga kõiksed puu otsa maha. Mall joost ühe männi juure ja tahand sinna otsa huntide eest varjule ronida, no pole mehike jõund: hundid olnd just kannul, kiskund teise männi all lõhki, enne kui veel rönima saand hakata. Männi alla jäänd nagu paja põhi Malle märgiks maha. Hundid läind oma teed.

Sest ajast saadik pole keegi enam Malle näind ega kuulnd. Need kõiksed aga, mis Mall suure ehmuga puu otsa jättis, need seist seal mitu aastat. Keegi pole julend neisse puutuda, igaüks teand, et need Malle kõiksed on, kartnuvad, et ei tea, mis siis veel tuleb, kui Malle käikseid hakka puutuma. Ei tea, kuhu nad viimaks sealt saand.

E 40794 < Väike-Maarja khk., Naraka (Männisalu) k. – A. C. Kivi < Püssi Toomas (1900).

Kodukäija juhatab varanduse asukoha

Mees maganud heinamaal küünis. Äkitselt jooksnud kodukäija küüni, sest libahundid ajanud teda karjaga taga. Kodukäija palunud: “Aitta mind nüüd – ma juhatan sulle kaks raha-auku.” Ja juhatanudki. Mees ütelnud: “Ma ei või sind muud moodi aidata, kui mine küüni kattuksele.” Kodukäija läind. Hundid asunud küüni ümber. Kodukäija tantsinud heal meelel küüni kattuksel ja laulnud:

“Limpa keelt ja lampa keelt – ei saa kumpa katsudagi!” Hundid aga hulunud küüni ümber edasi.

Mees liigutanud ennast küünis. Heinad kahisenud. Kodukäija ütelnud mehele: “Kahi, kahi heinu – ehk tule küüni, käge äla!” Mees vastanud südametäiega: “Sooh, või sina kägistad õige nüüd minu ära. Küll ma tahan sulle näidata!” Võtnud heinangu, õrritanud kodukäijat läbi katukse. Kodukäija käinud kolinal maha ja hundid kiskunud ta silmapilk lõhki. Mees aga saanud õige rikkaks.

E 24344 < Narva – J. Sirdnak (1896).

Abi kodukäija vastu

Kodukävija. Teised kartasid, tehti ka. Siin külas Antsul käind. Peremehe ode on ära surnd, siis on käind kodukäijas. Enne surma juba käis. Nemas on kraasinud villa, villatalgud old, kümme inimest old koos. Üks teind nalja: “Kui keski ära sureb, siis meie oleme jälle siin keik koos.” Tuld üks valge käsi, vana kinnas käes, liputand sormi ukse vahelt. Keik hakand kilkama, et kodukävija. Peremehe ode ehmatas ninda, et suri kohe. Nemas pelutasid, üks kelmuse pärast vist tehend.

Üks Ojaküla mees surd ära, old paha mees, kardetud, et hakkab kodu käima. Seotud puusärk köisidega ümbert kinni, et ei pääse välja. Ragistand puusärkis. Punased villased longad seotud ümber sorme. Kui puusärgiga mendu, siis külvatu see maa linaseemni täis, et kui hakkab koju tulema, siis ei pääse enne koju, kui loeb linaseemned keik ükshaaval ära.

Ei ühti ole koju tuld, kardetud küll, et hakkab käima.

ERA II 28, 658/60 (14–15) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda as. – R. Põldmäe < Mai Tisler, 70 a. (1930).

Õine puuraiuja

Rakveres on levinenud jutt, et Pika ja Palvemaja tänava nurgal (maja nr. 1 Palvemaja tänavas) külastavat nimetatud tänava nurgal asuvat maja igal aastal jaanuarikuus kodukäija, kes tegevat säärast müra, nagu lõhutaks puid. See müra algavat alati kella kaheteistkümne paiku ja kestvat isegi kuni veerand tundi. Olen isegi kuulnud seda müra ja mulle tundus nii, nagu oleks tööpoolest lõhutud suuri halupuid. Elanikud ise kahtlevad kodukäija külastustes, linnas aga usutakse seda siiski, sest

selleks mõjub kaaluvalt kaasa see asjaolu, et Palvemaja tänavalt on leitud tänava prügitamisel inimese luukere.

ERA II 217, 77 (36) < Rakvere l. – R. Kello < emalt, Adeele Kello, 47 a. (1939).

Kodukäija tembud ja tõrje

Amast Jürirahva eit hakkas kodu käima, matukse ajal oli eit enne kodu kui matuselised. Ja istus siaküna peal ja sundis sigu sööma: “Sööge, seakesed, minu oma põssakesed!” Ja need sukad, mis eidele jalga said pandud, oli eit viind rukkisalve. Kui poeg läks rukkid võtma, vaatas, et: “Näe, ema sukad siin, mis emale sai jalga pandud.”

Muidu ei saand poeg vanaeide kodukäimisest lahti, kui viis linaseemneid pool setverikku haua

Pika tänava vaimust.
ERA II 217, 47 (94)
< Rakvere l. – R. Kello
< Evald Nõmmisto,
32 a. (1939).

Olnud tõesti tõudne vaadata, kuidas vaheüksed tubades arvane-
nud ja sulgunud, ilma et keegi inimesist oleks neile näppugi kül-
ge pannud või et keegi inimestest oleks astunud uksest sisse või välja.
Olnud juba vaadata, kuidas ümmed raime käega testetuna, kül-
junud läbi toa ja kuidas klaasasjad purunevad põrandale rai-
mu hoolimatusest... Praegu polevat enam tunda raime kuulda,
kuid usutakse, et ta rääkimine on siiski selles majas käinud tööpoolest
kõllitamas. Seda usku kinnitab veel see, et nimetatud maja juu-
rest leiti hiljuti kanaliseerimisnõudel paar luukeret.

peale. Ja vajutas pahema jala kannaga kolm korda risti, et enne ei tohi koju tulla, kui need linaseemned on loetud. Siis enamvähem ei tulnud koju.

ERA II 216, 392/3 (53) < Haljala khk., Vihula v., Koigi k. – H. Kangru < isalt, Johannes Kangru, snd. 1881 (1939).

Kodukäija õuel talitamas

Praeguses Paasküla Otsatenikse talus surd ühekorra vanapere-mehe ära. Noh, tehtud siis ikke

“Vanamees tantsind kesk õuet.”

maduksed ja kutsutud sugulased-sõprad kokku ja maetud vanamees maha.

Paar päeva pärast seda teine vend käskind poega, et mene ja pane aida uks kinni. Poiss läind ja tuld kohe tagasi, vanamees küsind siis, et miks poiss ei läind. – Ei lähe. Mingu vanamees ise ja pangu aida uks aaki. Isa läind ja tuld varsti tagasi ja ütles, et ei tema lähe, et kurjad vaimud on õues.

Mendud siis õite vaatama, et kes see siis on. Vanamees tantsind kesk õuet, linaseemnepunt mehe pääs. Ja kui mehed läind õhta hobuseid söötma, siis sülitanud vastu nägu ja kui läind naised, siis kust kaela. Ja kui mendud sigu söötma, siis sugend sigu, nii et vits vingund ja sead kerind, aga vanameest ennast pole kusil näha old. Aga ööse käind oma peret kiusamas ja näpistamas.

Akatud siis plaani pidama, et kuda kodukäijast lahti saab. Tuld siis sinna kaks Tõnu, räägitud siis nendele ja mehed kohe nõus, et küll saab. Võetud siis õhtu kolm juuksekarva, ühele üks, teisele kaks. Üks pigistas ühest, teine kahest otsast ja viimast saadud tont kätte ja ninda kaua pigistetud, kui hakkand paluma. Siis vast lastud lahti, aga pärast seda enam pole tuld.

ERA II 216, 155/6 (1) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda-Aru k. – R. Urb < emalt, Liisa Urb, 40 a. (1939).

Maadlemine kodukäijaga

Mees sõitnud hobusega Tallinna poole. Aegviidu lähedal metsa vahel kuulnud kabinat: metsast tulnud mees välja ja see on see kodukäija olnud – mis ta õige on, ega mina tea, aga inimesed räägivad – ja tahtnud hakata mehega maadlema. Mees ütelnud: “Oota natuke aega!” Aga siis ikka hakanud nad maadlema kahekesi. Mees hoidnud ennast kuu poole ja teda põhja poole ja ajand edasi mööda teed. Siis see vanapagan ütelnud: “Ah sa hoiad ennast kuu poole!” ja ajanud vastu.

Aga mees ikka hoidnud kuu poole – olnud üks tugev mees ka ja ajand ta kõrtsi ette välja, sääl kahmand ta pääst mütsi ära ja läind

kõrtsi. Siis see karjund kõrtsi ukse taga: “Anna mu müts siia!”

Viimaks kõrtsmik ütelnud: “Anna ta müts kätte, mis sa tühjast hoiad.” Mees visand mütsi üle ukse õue. Siis läind minema see kodukäija.

ERA II 12, 363/4 (1) < Simuna khk., Salla k. – R. Viidebaum < Anete Vindberg, 47 a. (1929).

Kui surija soov jääb täitmata

Ühes külas elas üks vanamoor oma pojaga. Tāme õli juba vana ja kui ta surema akkas, siis kutsus ta poja ja ütles surmavoodi pääl: “Tappa, kuule poig, see minu vana all lammast matuse ajaks äre, ja soola tündri all on kolm rubla raha, miiga minu matta võid!” Vanamoor suri äre, aga poig ei raatsinud alli lammast äre tappa, vaid tappis ühe tõise selle asemele.

Vanamoor maeti maha. Aga tõisel öösel tuli tāme kodu ja akkas oma poiga peksama paksu vöörihmaga selle perast, et miks poig tāme alli lammast äre ei tapnud.

Ükskõrd läks poig kolist ovust tooma. Vilistas tõine, et obune tuleks tāme juure – ja põõsa taga irnuski obune. Aga see ei õld obune, vaid vanamoor. Poig arvas jälle obuse õlema; läks kinni võttama, aga vanamoor kargas põõsa tagant välle ninda kui tāde õli auda pandud. Jalad punase lõngaga paaris, üppes ta pojale vasta, murdis ühe ea jämeda toomikase kaika ja poiga peksama, ninda et ihu sinine õli. Viimast lasi ta poja lahti, see läks suure kisaga ja karjumisega kodu. No nüüd tee mis

tahad! Ei saa enam kudagi vanamooriga lahti. Jo lasi tõist püssiga, ei aita midagi.

Ühekõrra tea-kes siis viimast õppetas: “Lase õige tõist püssiga ja pane rukkid sisse!” Poig tegi ninda, kuida õppetadi ja lasi siis tõist püssiga, kuhu sisse rukkid pani. See mõjus: vanamooriga pistis suure oiutamise metsa.

Ühel soojal kevadisel päivel seivad lapsed ukse ees piimapudi, kui vanamooriga lakasuu päält ütles: “Lapsed, andaga ämmele ka piimapudi!” Poig kuulis ja sähmes vanamooriga rukkidega, aga maja akkas põlema ja põles äre. Sest saadik kadus vanamooriga välle.

H II 7, 870 (1) < Jõhvi khk., Edise v., Vasavere k. – A. Tõnurist (1889).

Õpetaja ajas kodukäija hauda

Vana Simuna õpetaja tulnud loetamast. Kui ta surnuaia juurest sõitnud, üks surnu tulnud hauast välja ja jäänud surnuaia värava juure seisma. Siis õpetaja ütelnud kutsarile: “Ära sa ära mine, oota!” Ajand siis selle surnu hauda tagasi. Aga tagurpäri see läind kuni haua juure. Säälgend matmise sõnad ära. Siis surnu mõmisend hauast vastu. Õpetaja lugend oma lugemisi kole kõvasti. Siis vajatand kolm korda vasaku jala kannaga haua pääle ja ütelnud: “Eks ma ole sind niisama matnud kui teisi, miks sa välja tuled!”

Kutsarilt õpetaja küsind, et kas tema ka näind midagi. Kuid kutsar pole näind. Õpetaja keeland siis kutsarit, et ärgu ta sellest juhtumisest kelle-

legi kõnelgu, aga kutsar ikka rääkind pärast välja. Õpetaja ise olnud selle järele kolm nädalat haige.

Kord jälle sama õpetaja näind, kui vana Võivere Pagu, vana Simuna õpetaja ja Võivere Pagu lits kolmandaks – olnud Simuna kiriku käärkambris kaarte mängimas. Ei, see olnud ikka sandikojas, mitte käärkambris. Õpetajal olnud kirikuriided seljas, läind lükand nende kaardilaua ümber ja ajand nad säält minema. Siis nad öelnud õpetajale: “Põleks sul neid lipsusid kaelas ega neid riideid, siis me oleks näidand sulle!” Aga pole siis tohtind ikka õpetajale teha midagi.

Pärast seda õpetaja olnud jälle haige. (See väljaajamine olnud 1896. aastal, nagu jutustaja teab kinnitada.)

ERA II 12, 528/30 (45–46) < Simuna khk., Salla k.
< R. Viidebaum < Mai Vindberg, snd. 1841 (1929).

Surnuvalvaja hädas surnuga

Vanasti valvati surnuid teatud päevade arv. Nõnda valvatud ka üht vana nõida, kes ära oli surnud. Enne kui tema ära surnud, rääkinud ta oma kolmele tütrele: “Esimese öö valvab mind vanem tütar, keskmise öö keskmine ja viimase – kõige noorem.” Pärast oma jutu lõppu läinud vanaeide hing kehast välja. Tütred pesnud ta puhtaks ja läinud mõisast vanemat õde selleks ööks tööst vabaks küsima.

Nemad tegid öösiti ka teatud aegadel tööd. Härra lubanud. Surnu juurde olid viidud kangasteljed, ta pidi ise kangast kuduma, muidu oleks ta magama

uinunud. Vanem tütar ei ole sugugi kartnud ja pole ka midagi kuulnud ega näinud.

Kaks ööd, mis tuli keskmisel ja nooremal õel valvata, ei olnud mõisas neil öödel tööd. Keskmine õde, samuti kui vanem õde, tema pole ka midagi näinud. Kolmandal ööl tuli kord noorema õe kätte. Tema kartnud minna valvama. Läinud aga siiski. Kesköö ajal hakanud temal hirmus hirm. Kell lõonud korraga kaksteist, temale olnud need löögid nii pikad kui tema eluaeg. Tema hakanud veel hirmsamini kartma. Korraga nägisenud surnu puusärgi kaas; tema tahtnud ära jooksta, aga ei ole saanud ennast liigutada. Ta kuulnud, et puusärgi kaas ikka rohkem ja rohkem nigises; tõusnud temal hirm. Ta ütelnud, nagu tema alati ütelnud: “Lõng läks katki, koolijani!” Puusärgist vastatud: “Seo kinni, neitsikene!” Tüdruk hüüdnud uuesti: “Süstik kukkus maha, koolijani!” Puusärgist vastatud: “Võta ära, neitsikene!” Puusärgi kaas kukkunud siis ka kolinal maha. Tüdruk ehmatanud ja jooksnud kiiresti õue. Ise aga hüüdnud: “Lõng läks õue, koolijani!” Hääl hüüdnud: “Too ära, neitsikene, aga üks ots minu pihku!” Tüdruk võtnud voki, sidunud ühe otsa voki külge, teise visanud puusärgi juurde, ise aga jooksnud tuppa. Toas võtnud kerise suu päält soojad sukad ja pistnud jalga.

Teised kõik maganud rahulikult ega kuulnud ka, millal tüdruk tuppa tuli. Tema pugunud ka teki alla. Korraga läinud uks lahti, üks kogu tulnud sisse. Ise lausunud: “Üks jalg soe, teine külm, kes õuest tulnud, sel ikka külm!” Nii ütelnud ta igaühe jalgade juures. Kord tulnud nüüd noorema õe juurde, temal jalad olnud ka soojad, nii et ei leidnud ta otsitavat.

Hommikul läinud noorem õde vaatama, mis oli sündinud. Vokk oli ära purustatud, ainult vokihambad olid järgi jäänud. Mis ta selle tüdrukuga oleks teinud, on teadmata. Tüdruk pole ka enne teistele rääkinud, kui vanaeit juba mulla all puhanud. Peale seda pole ta enam ennast tütardele näidanud. Miks ta noorema tütre vastu niisugune oli, ei tea.

E 61108/12 < Väike-Maarja khk. – V. Alttoa < M. Vetik, 40 a. (1927).

Saare pere kummitus

Virumaal Vao vallas Metsu külas elas ühes saunas Saare perekond. Mees oli elukutselt ehitustöölaine ja laualõikaja, käis ümbruskonnas tööl. Eelnimetatud Saare saunas elas tema naine, kaks last ja mehe ema.

Kord suvel oli tema meil katust löömas. Töö juures toppis tema kõrvadesse ja ninasse puuvilla topid. Küsimuse peale, miks tema sarnaselt palaval ajal talitab, ütles tema: “Üks porikärbes kiusab mind ja kipub minul ninast ja kõrvadest sisse.”

Päev hiljem lahkus nimetatud töömees meie talust ja läks Rakvere juurde Undlasse tööle. Sama aasta sügisel algas Saare saunas järjekindlalt igal öhtul kell 7 koputamine. Sarnast salapärast koputamist pidas Saare naine esialgu saladuses. Hiljem, kui koputamine kloppimiseks muutus, tuli tema meile ja usaldas nimetatud saladuse minu mehele. Et asi meid huvitas, läksid minu mees ja minu onupoeg, Põltsamaa vallakirjutaja Jaan Tõnishof samal öhtul seda salapärast koputamist kuulama.

Umbes kella seitsme paiku öhtul kostis tasast koputamist, mille pääle nimetatud isikud välja läksid, kuid kedagi ei näinud. Kuna koputamist enam ei kordunud, tulid nemad koju.

Järgmisel hommikul tuli Saare naine meile ja kõneles, et peale meeste äraminekut alanud koputamine tunduvalt kõvemini, sarnaselt, et keegi neist magada ei saanud. Kuna saun oli vana ja õled soojuse tarvis ümber pandud, siis tekkis minu mehel kartus, et rotid müra teevad ning nad võtsid samal päeval sauna ümbert õled ära. Kuid koputamine ei vaikinud, vaid suurenes üha.

Kuna ümbruskonna rahva hulgas Saare sauna jutt levis, siis kogunes ka palju uudishimulikke kuulama. Ühel öhtul läksin mina paari tuttava kuulama. Samal öhtul juhtus ka Jakob Liiv ja maaler Eilmann sääl olema. Rahvast oli palju ja kõik ootasid vaimu ilmumist. Vähe aega enne kella seitset algas kloppimine. Kellalöökide ajal läks kloppimine tugevamaks, et andis jalge all tunda. Kuna nüüd mehed kloppimise peale välja läksid kloppijaid kinni võtma, vaikis kloppimine. Ja mehed tulid tagasi, nägemata kedagi. Meeste toas olles algas kloppimine uuesti ja kostis väga tugevalt, kui oleks löödud tõrre põhjale. Jakob Liiv oli kuulnud väga imestunud ja ütles: “Teeme proovi, kas on tegemist kurjavaimuga. Kui on kurivaim, siis ta üle seitsme ei löö.” Seepeale lõi Jakob Liiv vastu kapi ust ühe löögi, millele väljast vastati ühega.

Nüüd algas koputamine Jakob Liivi ja vaimu vahel kordamööda kuni üheksani, mispeale Jakob Liiv naerdes tähendas: “Ei ole siin kurjavaimuga tegemist – ta luges üle seitsme.” Seepeale maaler Eilmann esitas vaimule küsimusi: “Ütle, mitu

padrunit mul taskus on?” Väljast kostis kolm lööki. Kontrollides selgus Eilmannile, et temal on täpselt kolm padrunit. Hiljem esitati vaimule mitmesuguseid küsimusi, millele vaim koputamiseiga öieti vastas, näiteks vanus, tee pikkus verstades jne.

Et rahvast väga kaugelt ja palju Saare sauna tontid tulid kuulama, pandi valve valla poolt välja, kes uudishimulikke tagasi saatsid. Ühel õhtul läksin mina jällegi paari tuttava seltsis Saare sauna kuulama. Saatsime Saare naise kahe tütrega magama ja jäime ise valvele. Kuni hommiku kella neljani ei kuulnud ühtki kloppimist ja nüüd tulime ära. Pääle meie äratulekut on alanud jällegi kõva kloppimine.

Läksin jällegi ühel õhtul kloppimist kuulama. Inimesi oli kümne kuni kahekümne ümber kuulamas. Seekord olime suitsutoas, kus elas Saare ema – vana kaardinöid. Tema jutustas: koputaja ei anna neilegi rahu, kustutab lambi, tõmbab akna eesriide ära, liigutab kerisekive ja torgib vara vahelt savi maha. Pääle selle – kõigi meie imestuseks – kustus lamp ära. Lampi uuesti põlema pannes, tõmmati akna eesriide väga järsku ära. Pääle akna eesriiete äratõmbamist algas vara vahelt savi lükkamine. See oli meile kõigile juba päris õudne. Pääle seda algas kloppimine, mis kostis kord siit, kord sealt. Nüüd tulid mina ära.

Kodusest asjast kuulda saades, tuli Saar oma töö juurest koju. Samal päeval saatis tema oma naise kahe tütrega paar kilomeetrit eemal olevasse Kännukülla oma sugulase sauna. Mees oma emaga jäi oma sauna, et nimetatud koputamist eksitamatult kuulata, aga tema ei kuulnud sel ööl midagi. Seevastu algas koputamine Kännukülas

Saare sugulase saunas, kus asusid tema naine ja tütred. Kloppimine muutus seal niivõrd tugevaks, et sisemine akna ruut katki põrus. Nüüd läks Saar Kännukülasse kuulama.

Oli pühapäeva hommik. Saar luges laua taga piiblit. Koputati väravale. Sauna perenaine läks avama: koputajat ei olnud. Hiljem koputati uuesti ja nüüd läks Saar, piibel kaenlas, ust avama, kuid rehetoa laelt visati prahti temale silma. Seepääle pööras Saar tuppa tagasi. Kloppimine muutus sääli niivõrd tugevaks, et sugulased saatsid Saare perekonna jälle oma sauna tagasi.

Kloppimine algas Saare saunas jälle edasi. Mina enam isiklikult kuulamas ei käinud. Saare tütar käis leeris ja pidi leerist lahti saama. Palmipuudepüha laupäeval läks isa kodust ära teadmata kuhu, ja et ta esmaspäevaks koju ei ilmunud, teatas naine juhtumist vallavalitsusele. Alati mehe tagaotsimist vallavalitsuse poolt. Otsimise pääle leiti Saar Väike-Maarja lähedalt Kännuküla metsast kõrge männi otsast oksa peal istumas, selg vastu tüve, rihmaga kinni seotult, surnult.

Pääle tema surma lõppes kloppimine, nagu teatas ta naine.

ERA II 219, 151/64 (1) < Väike-Maarja khk., Vao v., Ärina k. – K. Paju < Leena Lutter, snd. 1870 (1939).

Kunda kummitus

Kunda kummitusi mõned küll uskusid. Ühel oli linnavalitsuses ema töö ja olid käinud seal vaatamas, kui oli kartul vastu pead käinud. Keskkonna-minister Tarand ei annud raha anomaalsete

nähtuste uurimiseks, muidu oleks veel kaua nalja saanud. Ma ei usu ilma peal, et seal on midagi.

Rändav kummitus oli. Inimesed viidi teise kohta sealt ja kummitus tuli kaasa. Nüüd on ta ära väsind, see jutt, keski enam ei räägi sellest.

RKM II 463, 59 (22) < Viru-Nigula khk., Koila k. – M. Hiimäe < Tambet Tõnissoo, 18 a. (1994).

Laps ootab isa vaimu

Selle jutu kuulsin oma ämma käest. Pauline Arm oli tema nimi. Tema rääkis väga palju igasuguseid asju, oma elust ja mis külas oli olnud. Nende perekonnanimi oli Pappa.

Neil külas oli räägitud, et peale inimese surma tuleb selle hing kodu vaatama. Tema oli olnud siis 13-aastane, ja siis oli surnud neil see isa, see vana Pappa, aga tema oli isaga alati hästi läbi saanud, ja tema oli siis mõelnud, et saaks veel oma isa näha. Oli läinud siis sauna ja üksi ootas seal, et isa vaim tuleb ja ta saab temaga seal kokku. Aga ootas hommikuni ja ei tulnud kedagi. Sellest sai tema siis niimoodi aru, et mingit vaimu ei tule ja sest ajast peale tema seda enam ei uskunud. Julge laps oli, ise oli alles 13-aastane. Ja hiljem ka oli tema omas elus niisugune julge ja hakkaja inimene.

EFA I 171, 91/2 (1) < Iisaku khk. ja al. < Vaivara khk., Kudruküla – M. Hiimäe < V. Arm < Pauline Arm, snd. 1896 (2014).

Ma ei karda neid

Olen kaotanud palju minule kalleid inimesi. Tunnetan, kuidas nad toas liiguvad ja tuuleõhk liigub. Vahel räägin nendega, et minge nüüd ilusti puhkama ja laske emal-vanaemal ka puhata. Ja siis jääb toas vaikseks. Ma ei karda neid, sest tean, et need on minu kullakesed, kes mind valvavad.

Minu kallis vanaema ütles ikka, et ära karda surnuid – need ei tee liiga. Karda elavaid – need teevad haiget.

EFA I 171, 56 (7) < Kadrina khk., Kihlevere k. – E. Nölve (2014).

Vanakuri

Pole kahtlust, et kurat on üleloomulike vaimolendite seas rahvusvaheliselt kõige tuntum tegelane. Nii on olnud ka Eestis ja üksiti Virumaal. Olemuslikult ristiusu juurde kuuluvana on kuradikujutelm saanud rohket tuge piiblist, kirikukirjandusest ja usuõpetusest, keskaegsetest nõiaprotsessidest, kujutavast kunstist. “Kurat muutus alles ristiusu ajal õrnemate erkudega isikule hirmuvärinaid peale ajavaks kolliks, keda ööl ja päeval tuleb karta,” kirjutab M. J. Eisen (1995: 92).

Kuradikujutelm on aegade jooksul sulatanud endasse motiive juttudest teiste vaimolendite kohta ning “aidanud” neid demoniseeruda, nimetagem näiteks metshaldjat, sauna- ja rehehaldjat, näkki, kodukäijat, koerakoonlast. Ülo Valk kirjutab oma monograafias kuradi ilmumiskujudest selle nähtuse iseloomustuseks: “Kurat on tõusnud eesti rahvausundi dominantkujuks teisi mütoloogilisi kujusid välja tõrjudes ja nende arvel laiutades. On kümnekond olendit, kel on eesti pärimuses nii olulisi kokkupuutepunkte kuradiga, et see on

viinud nende piiride ähmastumisele ja osalisele või täielikule ühtesulamisele.” (Valk 1998: 18)

Kuradi kohta on rikkalikult peitenimesid, et tema õige nime nimetamine ei põhjustaks ta kohaleilmumist. Virumaal on üks kuradi populaarsemaid nimekujusid *vanakuri*, ristiusu-kuradi kui üldnimetuse “pehmem” vorm. Tondiks on Virumaal nimetatud kuradit, kratti, surnuvaimu ja mis tahes ebamääraseid kummitajaid, ka veel hernehirmutist.

Üleloomulike olendite seas kuulub vanakuri kardetavate hulka. Ta viib ristimata lapse endaga kaasa ning jätab asemele oma ebardi, ahvatleb kuriteole ja enesetapule, sõlmib lepinguid lootuses pärida inimese hinge. Kurat võib ilmuda tavalise inimesena, kuid esinemiskujusid on tal palju. Antropomorfse ilmumiskujuga (mees, saks) on tegemist enam kui pooltes muistendites, koduloomadest on eriti sagedane koer, metsloomadest jännes, eritunnuste seas on sarved, saba, kabjad (Valk 1998: 229–232). Kodukäija-kujutelmaga põimunud muistendis võivad ootamatult lesknaiste juurde ilmuda nende endised mehed, ilma et naised

neid karta oskaksid, eesmärgiga nad tappa – ära õgida. Veel matmata surnu juurde ilmuvad nad mitmekesi, nülivad laibalt naha ning passitavad seda kordamööda oma selga.

Ohtlikkusest hoolimata jääb vanakuri rahvajuttudes üsna sageli inimesele alla. Ta kavalus nähakse läbi, ta tuntakse mingi välistunnuse või käitumisviisi järgi ära, kolme tilga inimvere asemel pakutakse talle lepingu sõlmimisel midagi ohutut. Vanakurja saab tõrjuda kõigega, mis jumalaga seotud: ristimärgiga, palve lugemisega, jumala nimetamisega. Vanakuri kardab kukelaulu, pikset, hunti nagu mitmed teisedki vaimolendid. Otsekui vastukaaluks kiriku sisendatud kuvandile põrgust ja kuradist põrgu peremehena on 20. sajandi rahvapärimuslikel lugudel mõnigikord humoristlik alatoon – hoiatusmuistenditest on saanud põnevust pakkuvad meelelahutusmuistendid.

Vanakurja välimus

Vanakurja keha pidi olema vanarahva jutu järele kaetud sammetilise karvaga ja saba kui siidivillaga. Jalgade otsas lehma sõrad, peas kaks kitse sarve. Pead katab inimjuus, saba pikk kui köis, mis uus. Julge mees muidu kui lõvi, aga pikripoiste eest poeks kas või kivi sisse. Arem kui argpüks jännes.

RKM II 204, 217/8 (10) < Kadrina khk., Kõrveküla – J. Valdur (1965).

Kes see vanapagan on?

Vanapagan ikke vanapagan. Või mina teda näind olen. Must on. Sarved ja sõrad ka. Eks ta ole nagu Jumal. – Teine on hea vaim, teine kuri vaim. Üks ja seesama kõik. Kurat on ikka justkui riides, kui inimesele näitab – nagu must mees. Ja kabjad.

(Kust on vanapagan tulnud?)

Eks ta ole alati old, egas tema ära ei kau, kuhu ta kaub!

(Kes teda on näind?)

Kes teda on näind? – Kesse Jumalat on näind? Eks ta kusagil suures metsas ehk ela. Ööse, siis vahest hirmutab kedagi. Ütlevad, et on nähtud. Mõni on näind pimedas miski musta asja ja arvavad vanapagana olema. Kukelaulu ja jumalasõna, seda tema kardab. Ja välku. Vanad jutud räägivad: kes tema käest raha saab, see on kõik ovosesõnnikust tehtud. Mõni, kes kange viinamees on, siis öeldakse, et nagu kuri kiusab, ei saa moodi maha jätta.

RKM II 106, 592/3 (1) < Iisaku khk., Lõpe k. – M. Proodel < Eduard Proodel, snd. 1902 (1960).

Ingel Miikael

Kurat on endine püha ingel Miikael (Mihkel, kihkel, kitsehabe). Jumala volita tal akkamist ei ole. Elukoht: põrgu. Ammet: ingesid omale karpi korjada, inimesi ukutada inge kuradile jätma. Kontraht: 3 tilka nimetussõrme verd. Laenab inimestele tähtaja pääle inge vasta tuliändasid.

Tööaeg: pääva veerust kukelauluni.

Tuttavad: reievahid, möldrid, kõrtsmikud (ühine tööpõld).

Elajad: nahkiir, öökull, kärnkonn, uss, sisalik, parakonn.

Abimehed: kaapjalad, kummitused, tondid, tuliännad.

Kuju: must, kitseabe, punased mokad, kongis nina, saba taga, sarved peas, kapjad.

Vaenlased: pikne, kodu-undid, undid, kukk.

Aru: kasinaste – suur tööjõud oskamiseta.

ERA II 198, 214 (305) < Haljala khk. – H. Länts (1938).

Põrgu

Vanapagana ehk pahareti eluase on põrgu, see peab asuma maa südames. Mõtleb järjest uusi rahva petmise viisid ja sõdasid, et inimsugu maa pealt hävitada, kes saavad Jumala tarkust, et tema eluaset hakata päevavalgele tooma. Peale tema enda elavad seal veel tema naine (kes esineb valge märana, inimestele aga räägib inimkeelel) ja peale nende veel mitukümmend tuhat paharetipoissi, kes langesid Jumalast ära ja visati vana paharetiga koos taevast alla.

Vanal ajal on olnud põrgul suured ja rasked raudväravad, mida paharetipoisid kisa ja kära saatel alati vana pahareti käsul avasivad, kui mõni inimese hing värava taha tuli. Väravad suleti, kui eksinud hing oli väravatest sisse jõudnud.

Põrgut ei ehitanud mitte Vanapagan, vaid see ehitus teostus juba maailma loomisel.

Vanapaganad ei kakle mitte elukoha pärast, sest paharetid, kuigi nad on ka vanapaganad ehk kuradid ja on küllalt kurjad, on ikkagi alluvad vana paharetile ja kuulavad hea meelega tema käsklusi.

Vanapagan jättis oma elukoha maha sellepärast, et inimeste kavalus on suurem kui temal. Nad suitsetasivad ta põrgust välja tule ja väävliga ja tahtsid temale kohe otsa peale teha, aga oma väledate kitsejalgadega ta pääses nende kiskjate käest, kes pidid olema inimesed.

RKM II 133, 161/3 (5–11) < Kadrina khk., Kõrveküla – J. Valdur (1961).

Vanatont tuleb sõitma

Minu isa isa jutustas kord isale. Tema tulnud üks mihkklipäev Rakvere laadalt koju. Tal oli õhtul tarvis kolmes teeäärses kõrtsis sees käia külma vastu rohtu võtmas. Nõnda tulles arvas ta tähtede järgi, et südaöö on juba käes. Nõnda mõeldes jõudis ta Ristvälja väravani. Vankril tukkudes märkas ta, et hobune seisab. Hobuse hirmutamisel selgus, et hobune ei jaksanud vankrit vedada. Vanaisa ehmatanud kohe enese selgeks. Siis nägi ta, et suur hall kogu nagu heinakuhi hoidis vankrist kinni. Küll olnud vanaisal ametit, enne kui tondist lahti saanud. Ta lugenud issameiet tagurpidi ja liigutanud pahema jala suurt varvast, ja siis lauliski kukk. Nii pääsenud vanaisa seekord tondi küüsisist.

ERA II 216, 78/9 (1a) < Viru-Jaagupi khk., Pada v., Sonda al. < Rägavere v., Kõrma k. – L. Org < isalt, Juhan Org, 54 a. (1939).

Vanapaganad kivi otsas

Võsu maantee ääres Matsala talu heinamaal on suur kivi. Seal peal käinud ennevanast kolm Vanapaganat söömas. Vanapaganatel olnud suured hargid käes, millega nad söönud. Ühel õhtul näinud üks mees seda. Teisel päeval õhtupoolel läinud mees juba varakult vaatama, mis temp see siin kivi otsas igal öösel on. Läinud ja istunud kivi otsa ja jäänud ootama. Kesköö ajal tulnud jällegi kolm Vanapaganat üksteise järgi reas, kõigil käes suured kolmehaaruklased sõnnikuhargid. Vanapaganad karjuma:

“Mis sa meie kivi otsas kükitad, me sööme su ära!”
Mees aga vastand: “Eks tehke proov!”

Vanapaganad mehele kallale. Aga samal silmapilgul laulnud Matsala talu kukk. Vanapaganad kadunud üksteise järele ära kivi sisse, ainult auk jäänud järele. Seda auku võib igal ajal ja alati näha ja seda auku olen ma ka näinud seal Võsu maantee ääres Matsala talu heinamaal.

ERA II 218, 361/2 (2) < Rakvere l. – E. Albrecht < Hindrik Albrecht, 45 a. (1939).

Vanapaganad tule ääres

Lohusuu vallas Raadna külas elas mees, kes kandis rahva pandud nime Kotu Jüri. Tema rännanud mööda Virumaad talusulasena ühest paigast teise. Et ta seda ametit põlgas ja raskeks pidas, hakkas ta uut kohta otsima.

Noh, ta saigi koha Ninase postijaama kutsariks. Von Siiberg tahtis Iisaku postijaama sõita ja maini-

tud Kotu Jüri tuligi kutsariks. Raadna metsa vahel Jüri näeb, et mehed istuvad tule ümber ja räägivad. Ligemale jõudes nägi Jüri, et need on hoopis võhivõõrad, ainult oma surnud isa tundis ta ära, kes tõmbas piibus vene mahorkat. Eemal tegi üks mees teravat teivast, teritas kui suurt nuga. Viimaks sai teivas teravaks ja mees torkas selle Jüri isale rindu.

Jüri seda ei tahtnud näha, andis kutsarile piitsa ja sõitis edasi. Teel enne Iisakut ärkab härra üles ja Jüri jutustab oma kurba lugu. Härra ütleb: “See polnud muu, kui vanapaganad liigutasid kulda, sa peaksid piibu peale tuld küsima.”

ERA II 216, 476/7 (12) < Iisaku khk. ja v., Alliku k. – H. Karus ja A. Veski < Johannes Karlep, 63 a. (1939).

Vanakuri koera kujul

Elli rääkis mõned aastad tagasi: “Ennemuiste oli haige mees lavatsil. Üks võõras koer ilmus rehetuppa, pererahvas hakkas teist välja ajama. Koer puges leivaahju. Hakati siis teibaga utjama, öeldes: “Polla, mine välja!” Koer öelnud inimese häälega: “Ma ei ole Polla, tulin selle haige hinge järele.” Järgmisel päeval mees suri.”

Sarnast juttu kuulsin ka oma vanaema käest.

Elli ema Pauline: “Kord tuli suur karvane koer uksest sisse. Hakati välja ajama, koer jooksis toas ringi, lõpuks puges kaljaastja alla. Keegi hüüdis: “Nüüd, kurat, läheb kaljaastja!” Selle peale koer jooksis välja. Teisel päeval tuli ta uuesti vanaisa

voodi juurde ja ütles: “Miks te mind taga ajasite? Ega mina pole Miska.” Kes oli Miska, ei tea.

EFA I 171, 14 (4) < Viru-Nigula khk., Kuura k. – H. Tarjan < Elfriede Pärnaste, snd. 1915, ja tema ema Pauline Kivimurm (2014).

Vanakurja võlglane

Kord võtnud mies vanapagana käest, kellega ta sõbruses elanud, hia teu raha “laenuks”. Pagan küsinud, kui raha annud: “Milla tagasi maksad?” – “Kui lehed puust ära lähevad, siis tule taga ajama,” teinud mies otsuseks. Tulnud sügise kätte, puulehed kolletavad ning langevad maha. Vanapagan olnud rõõmus, et nüid saab oma raha jälle kätte ning läinud mihe juure, pärinud raha tagasi, tähendates, et puulehed olla juba maas jne.

Mies seletanud asja sarvikule ära, et puulehed ei olla veel mitte maas, kuused, männid jne. olla kõik alles lehtes. “Kui enam kellegil lehte pole näha, siis vast lubasin ma võla ära maksta, oli kaup, ja kaup on ommetigi vanem kui meie, sellepärast ei või teda mitte rikkuda!” ütelnud mies lõppeks. Nüid läinud sarviktaat metsa, hakkanud sial puid raputama, nii et kõik mets aina kohisenud ja mühisunud käes, aga lehed pole siiski puudest langend.

Sellepärast pole ka pagan enam mihelt võlga käind taga pärimas.

H II 9, 269 (12) < Haljala khk., Kavastu < J. A. Reepärg < isalt (1889).

Kurat kardab Jumala nime

Mu ema läks ühe naisterahvaga mööda teed. See oli ikka seal Edruma pool, kus just, seda ma ei tea ütelda, aga ikka seal Simunas.

Jõudsid ühe tee äärde ühe pere õue juure. Sealt õuest jooksis koer välja ja kukub aukuma üksnes selle naisterahva peale, kes oli mu emaga kaasas. Augub kohe, mis kole, jookseb ümber naisterahva ringiratast, tahaks nagu kallale karata. Naine hoidis mu ema seljataha ja muutis selle järele, nagu koer jooksis. Ei aidand keelamine ega riidlemine, koer kui ull naisterahva peale. Viimati mu ema käind kolm korda naese ümber vasta päeva ja ütelnud igavest Jumala nime. Siis koer kadus kui tuul ja änam ei tulnd.

Ja siis mu ema ütles naisterahvale, et see põlndki päris koer, see oli kurat ise, kes tahtis sind ära neelata. Jumala nimi ajas ta minema. Vaat sihuke lugu oli.

RKM II 379, 170/1 (31) < Viru-Jaagupi khk., Voore k. – M. Oviir < Eliise Roosileht, 80 a. (1984).

Makei lugu kuraditega

Tema oli Makejev Valentin, aga meie ütlesime teda Makei. Agusalus ta elas ja sealt käis tööle. Ta rääkis iga kord, kui kokku saime, ikka iga kord rääkis seda lugu, kuda tema põrgus käis ja sisse ei saanud. Et tema läks metsa tööle ja kuradid tulid vastu. Päise päeva ajal. Tema tahtis hoopis Peetruse juure minna, sest tal oli pattu kah. Eks ta võtnud viina

kah. Ta tahtis Peetruse käest küsida, kas teda taeva võetakse, kui tal pattu on. Ja kuradid tulevad vastu!

Kuidas see patt siis juhtus tal. – See oli olnud tal nii, et ta käis ühe baaba juures ja jõid palgaraha maha. Ta naine oli Liisa, ja siis Liisa ei saanud muidu, kui noh, Liisal oli vaja saada see palgaraha oma kätte, aga ei saa, Makei läheb sinna baaba juure. Ja siis Liisa viskas ennast tee peale pikali ja teised mehed vaatavad, et sul naine on haige, me ei saa sinna minna. Aga Makei ütleb, et: “Ta teeb vigurit!” Panid auto käima ja näevad, et Liisa tõstab pead seal – ei ole viga midagi. Ta ei tahtnud, et Makei läheb.

No siis Makeil oli ikka see patt hinge peal ja mõtles, et vaja Peetruse juure minna küsima, kas annab patu andeks. Hakkas siis minema ja sarvikud olid aga teel vastas ja kutsusid kaasa, ütlesid: “Tule aga tule! Tule aga tule!”

Aga põrgus olid paljad naised, Makei kiitis, et: “Küll neil olid ilusad tissid, ma läheks kohe sinna!” Aga põrgu väravas põles tuli. Katel veega seal ja... “Küll seal olid ikka ilusad naised!” ja “Küll seal olid ikka ilusad naised!” See käis tal mitu korda, et küll olid ilusad.

Edasi läks niimoodi: “Aga põrgusse ma ei saandki minna. Ärkasin puuriida peal üles ja eetri-pudel oli kõrval tühi.” Ja jälle rääkis uuesti selle loo, ja jälle otsast peale. Tema rääkis seda juttu kaine peaga ka, ega ta nii väga viinavõtja olnudki, aga no eetriga, siis on kuradid kohe. Niisugune huvitav mees oli Makei oma jutuga.

EFA I 171, 88/9 (1) < Iisaku khk., Remniku k. < Agusalu k. – M. Hiimäe < Ellu Elken, snd. 1941 (2014).

Joodiku kohtumine kuradiga

Noormees nimega Karlep oli Narvas Krenholmi vabrikus turbiini juures ja direktor jutustas talle järgmise naljaka loo.

“Ma ölin vanast ikke, ike kõva joodik, siis ühel korral sõitsin ma ikke, ike selle Eeduga ja Antsuga sinna Kõva Kõrtsi. Noh, olid ninakesed ikke, ike täis, jätsivad nemad mind maha. Äkitse näen, et mina ikke, ike seisan seal trepi peal, mees takuga sõidab ikke, ike minu juurde, kutsub, et: “Ma viin su heasse kõrtsi.” Mina ikke, ike läksin, seal pakub mulle head veini, mina säuh! rist ette, siis seisan ikke, ike tühjas küünis, tuletukk suus.”

ERA II 215, 481 (15) < Iisaku khk. ja v., Kasevälja k. < Narva – H. Karus ja A. Veski < Johannes Karlep, 63 a. (1939).

Kuradi võimuses

Mina elasin Kundas. Üks noormees oli moisas teomehest. Ta tuli üle nõmme (ta ema rääkis). Kui sai juba kodu ligi, siis kuked ja kanad hakkasid kirisema aseme all. Nad kuulutasid surma ette. Poiss pooski enese üles.

Ta sai poodud, siis üks poiss läks sealt ligidalt läbi, nägi. Tema ei mend juure. Tuli kodu, et Juhan on poond. Ööse jälle näitas unes end selle poisile, ütles: “Miks sa este kohe ei tulid, miks sa siis alles tulid?” Siis ikka oli vist veel eluohku sees.

Tema sai surd ja maha maetud. Kui ta elas, siis rääkis, et kui mul pulmad on, siis on mul suur saaja või pulmaväki. Tema pooski enese, siis see oligi tema pulmad, kuda teda maeti.

Kui oli jo surd, siis näitas unes emale, et Aansalu pajas temale pandi rauad alla, et ta oli siis soidu-hobune. Kahekesi pidid olema mustad soidutäkid soiduriista ees. Eks nad siis vana ilusa voi vana täpilise soidutäkid olidki.

Üle vana ilusa jälgede peab minema, siis peab eksima. Siis kui oled eksik, siis astu kolm sammu tagurperi tagasi, siis klaarib ära jälle.

Mina olin korra eksik. Läksin üle lageda soo Jõhvis, võtsin pohlasi. Aga keerasin ümber, sain sinna tagasi, kus enne olin. Läksin uuesti jälle, sain samasse kohta. Kolm korda sain, siis nägin soitu, selle järele sain raudtee peale.

Mis see siis eksitas minu? Võib-olla vana ilus oli ehk sealt läbi läind.

ERA II 28, 438/40 (2) ja 446/7 (6) < Viru-Nigula khk., Kalvi v., Lahe k. < Unukse k. – R. Põldmäe < Kristjan Neimann, 79 a. (1930).

Vanakuri abiliseks

Joodik sepp siin Simunas olnd, trööband raha maha. Tahtnud siis ennast üles puua. Sõber tuleb vastu: “Kuhu lähed?”

Sepp: “Poon end üles.”

Sõber: “Ei tohi! Mina abistan sind. Pane oma kodu ukse peale silt “Tohter tark”. Varsti hakkavad inimesed sinu poole käima. Sina pead ütlema, kas aige saab terveks või ei.”

Sepp: “Kust mina seda tean!”

Sõber: “Sina vaata mind. Kui ma istun aige jalguotsa, saab ta terveks, kui peaotsa – ei saa.”

Sepp teinud sõbra õpetust mööda. Pannud majale sildi peale ja oodanud. Naine arvanud, et mees on päris segaseks läinud. Varsti toodud aige sisse. Võõras öelnud: “Raha on siin. Kas saab terveks või sureb?” Sõber istunud jalguotsa ja sepp vastand: “Saab terveks.”

Sepp saand juba rikkaks meheks. Ükskord istund sõber peaotsa, kuid sepp tahtnud raha saada ja ütelnud: “Saab terveks.”

Õhtul tulnud sõber sepa juure ja kutsub sepa ühes. Lähevad sinna, kus sepp end algul tappa tahtis, seal suur maja, majas põlevad küünlad. Sõber ütleb, et: “Need on inimeste inged. Sinu oma on ka siin.” Sepa küünal on väike jupp. Sepp kaupleb sõpra: “Pane uus.” Sõber: “Ei saa!” Küünal lõpeb ja ka mees ei tulnud enam koju.

RKM II 331, 82/3 (6) < Simuna khk. ja as. – A. Korb < Johannes Liliental, snd. 1896 (1978).

Vanakuri viib kaasa

Vana Sibriku Juhan magas Raudi jõe ääres. Vist oli Kuremäepäeval. Tea-kes tuli, et: “Kus Juhan on?” Mina veel juhataasin, et menga sinne. Ei kedagi, Juhan veedud tea-kuhu Vaivara mägede. Mitu päeva õli ikke veedud teist, ei saand puua. Üks tuttav mees õli vedand ikke.

Viimast sai jälle inimeste. Kes siis muud, kui vanapaganad viisid.

ERA II 125, 170/1 (9) < Iisaku khk., Illuka v., Lähtepea k. – M. Tarum < Ann Porkol, 78 a. (1936).

Mõisnik kirstus

Eland mõisnik Tõnu. Tõnu surnd ära ja pandud kirstu. Ööseti kuulnud Tõnu kirstust krabinat. Keegi põle julgend vaadata. Tõnu vana sulane läind üese vaatama. Piilund teine kirstu prau vahelt sisse. Kirstus mölland puha sarvikud. Kuorind Tõnul naha maha. Üks pugend sisse ja küsind teistelt: “Kas olen ikke Tõnu nägu?” Naerd teised ja tassind kuoritud kere ära. Sulane läind sepale ja käskind sepal arkadra otsa punaseks ajada. Läinud kirstu juurde ja lüend adra otsa Tõnu keresse. Vanakurat karjatand ja pand minema kõige nahaga. Tõnust ei jäänud midagi järele.

RKM II 349, 297/8 (10) < Simuna khk., Avanduse vanadekodu – H. Joonuks < Juhan Rääk (1947).

Kits kurati ratsahobu

Seisnud kurat Puhmuküla haaru teel ja kratsind kukalt, sest tema täkk polnud kiire, sest olnud Puhmus pulmad, Varankul varrud, Liigvallas liiad joodud, ja igalpool oli vaja käia.

Siis aga leidnud küla vainult vana soku, kalpsand selle selga ja nii jõudnud igal pool ära käia. Pikevere, Varangu, Puhmu ja Liigvalla on kõik reas ja asuvad Väike-Maarja rajal.

Sarnane ennustus on meie pool. Kord lamand kurat Pikevere magasiada mäel päikesepaistel, olnud varane kevadilm. Säält möödunud mõisa moonakate voor. Üks nende hulgast näind surnd kitse lähedal võsas. Mees hõisand teistele: “Näe, kui kurat kihutand kitse surnuks, ei tea, mis temal nii kiire oli.” Seda kuuldes lausund kurat: “No on aga

Surnu asemele puusärki pugenud vanakuri põgeneb, kui talle läbi augu tulist pigi peale kallatakse. ERA II 216, 160 < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kunda-Aru k. – Rudolf Urb (1939).

need moonamehed sõgedad, kõik ajavad minu süüks. Minu hingki ei tea sellest kitsest.”

RKM II 136, 269/70 (1–2) < Simuna khk., Salla v. – V. Viirmann (1960).

Vanakurat rehes

Roela vallas Saare külas külastanud vanakurat sageli üht talu, milles pole selle vanakuradi kollituste tõttu püsinud ükski peremees kuigi kaua. Maja käinud peremehelt peremehele ja ostjaks olnud see, kes polnud veel teadlik olnud vanakuradi kollitusist. Kuid niipea, kui ta nendega tutvus ja kui ta pidi nende tõttu unetuid öid kannatama, püüdnud ta kohe majast lahti saada ja lahkuda. Nii olnud iga perega.

Vanakurat polevat peremeeste vahetusest hoolinud, vaid käinud nagu harjunud kombe järgi igal õhtul nimetatud talus. Tuppa ta kunagi polevat tunginud, armastanud vaid kooserdada eluhoonega ühe katuse all olevas rehetoas. Seal teinud ta igal õhtul rehetoa ahju tule ja hakanud tule kohal küpsetama kaasatoodud lehma- või

lambakintsu, mida siis pärast närinud, nii et habemetutt ja sarvejupid värisenud. Kuigi vanakurat polnud küll kedagi tülitanud, tundunud ta külastused majaelanikele siiski õudsetena ja seepärast tahetud temast lahti saada, milleks aga pole teatud kasulikku vahendit.

Siis aga tulnud sinna talusse keegi julge naisterahvas, kellele pererahvas kurtanud oma õnnetust. See naisterahvas on teadnud, et kui visata vanakuradile pael ristiga kaela, siis vajuvat ta maa alla ega kollitavat enam kunagi. Too julge naine otsustanudki seda teadmist kasutada. Ta valmistanud puust risti, sidunud sellele külge küllalt suure paelasilmuse, mis ulatuks vabalt vanakuradile kaela minema ja jäänud ootama õhtut.

Õhtul, kui vanakurat tulnud, nagu tavaliselt, nimetatud talu rehetaahu loomakintsu küpsetama, võtnud naine risti paelaga kaasa ja tahtnud minna oma kavatsust teostama. Niipea aga, kui ta rehetoa ukse lahti lükanud ja näinud rehetoa ahju paistel kükitavat vanakuradit, langenud ta süda saapasäärde ja ta kiljatanud valjusti, hirmust peaaegu

Vanakuri küpsetab rehetaahjus loomakintsu.

ümber kukkumas: “Oh sa armas Issand Jeesus!”
Saanud seda vaevalt ütelda, kostnud rehetoad
hirmus mürin, sädemed tuisanud mööda rehetuba
ja vanakurat olnudki kadunud. Ainult kohalt, kus
ta kükitanud, keerelnud rehetoad pörandast üles
sinakat suitsu.

Sellest õhtust peale polevat seal majas aga enam
kunagi nähtud vanakuradi rehetoad ahju ees tulel
loomakintsu küpsetamas ja seega oli too julge naine
siiski pererahva vanakuradi külastusist vabastanud.

ERA II 217, 137/8 (85) < Rakvere l. < Viru-Nigula khk.,
Kalvi v., Lahe k. – R. Kello < Mihkel Nordmann, 74 a.
(1939).

Vanatondi ots

Kriimsilmad olid vanajätsi päris vaenlased, nad
kippusivad alati tema naha peale, kui nad juhtusi-
vad teda nägema.

Kord kõndis rehepapp mööda metsa vanaduse-
päevade kergituseks. Juba kaugelt kuulis rehepapp
huntide ulgumist. Ta võttis nõuks ligemale vaatama
minna, mis sääl viga peaks olema. Aga mis ta nägi?
– Vanapoiss istub suure kahara männa otsas ja
kaks hunti istuvad all ja ulguvad: “Huuu” ja “huuu”.
Rehepapp astub ligemale, et vaadata, mis see
moonutus seal siis õige tähendab. Vanapoiss hüüab
aga täiest kõrist: “Kuule, va sulane, ma olen sind
igas tükis aidanud, aita sa nüid ka mind ja tee minu
käsku. Mine nüid seie tee ääres olevasse talusse,
kus pulmad on ja seal ütle: “Tõmmu lehma tõmma-
takse Häliste soo peal, Pikasti mäe peal suure pika
männa otsas.””

Rehepapp teadis nüid küll, kuidas vanapä-
sil püksid tuhka sõelusivad. Ta läks vanapoisist
juhatatud talusse, seal anti temale viina ja õlut ja
kutsuti ka ühes teistega sööma. Rehepapi ei tulnud
vanajätsi aga esiteks meelde. Kui ta oli küllalt
õlut ja viina pruukinud ja laulud päale hakkasivad
pakkuma, hüidis ta: “Tõmmu lehma tõmmatakse
Häliste soo peal, Pikasti mäe peal suure pika
männa otsas.”

Vanatondi jüngrisi oli aga kaks tükki parsil, seal
võtsivad nad pulmasöökidest tulu ära ning täitnud
endid sääl tubliste. Kui need aga rehepapi hüidmist
kuulnud, karganud nad parsilt maha, teine tõmma-
nud parre ja teine ukseposti ja jooksnud nimetatud
paigale huntidele valu andma. Parremees tõstnud
parre ja tahtnud hundil teed näitada, löönud aga
vasta maad ja pars läinud katki. Hundid seda nähes
joosnud tema kallale ja kiskunud ta lõhki ning
söönud ära. Teine jünger kupatanud aga ukse-
postiga veel üksinda huntide vastu. Vanajäts seda
nähes tulnud männa otsast maha, et oma jüngrile
abiks olla, aga hundid kiskunud ka teda lõhki.

Nõnda saanud siis vanapagan otsa, aga see
jünger, kes uksepostiga huntide vastu sõdinud, olla
veel ära pääsenud ja pidada praegu mööda ilma
ümber hulkuma, ka ei pea ta ennast enam kellegile
näitama.

E 15231/2 < Narva – J. Karukohv (1895).

Mõisahärra põrgus

Toapoiss valvanud iga ööse härra ukse taga. Ühel öösel jäänud ta magama ja näinud unes, et härra olnud põrgus kuradite käes. Kuradid öelnud härrale: “Sa lasksid maa peal end ikke kalli õlidega võida ja pasunat puhkuda – las meie ka sind võiaime,” ise kallanuvad tuld ja tõrva selga ja puhunud tuult peale.

Hommiku ärgates näinud toapoiss, et härra kambris surnud.

E, StK 31, 91 (3) < Viru-Jaagupi khk., Palasi k. – B. Sööt < Anna Nõmberg, 78 a. (1925).

Kurat sandi näol

Viru mees läks linna. Obone väsis välja. Üks sant tellib tee ääres pääle.

“Ma jäin (viina)voorist maha, obone väsind, kuhu ma sinu võtan, kui obone väsind!”

“Võta-võta.”

Mees võttas pääle. Sant istus pääle ja õligi mauh tõistest mööda. Sai viinakoorma maha ja tulevad tagasi. Ütleb kurat – eks see sant õldki kurat, tõmmas ammastest tuld, andas mehele sigari – ütleb mehele: “Lähme vahetame obose. Sina võtta obone ja mina varastan lapse.”

Perenaisel õli laps. Mehel õli kahju, et varastab lapse. Kukkusid riidu, akkasid söimama. Kurat ütles mehele: “Oit koit, obusevaras!” Mees vasta: “Laekott, lapsevaras!” Siis pererahvas kuuli, mis sõnad need niisugused on. Võttasivad raamatu kätte, akkasivad lugema ja kurat ütles mehele:

“Lähme menema.” Ei saand obost ega last varastada.

Lähvad teed mööda. Vanamees kiidab, et tema ei suregi. – “Aga kuidas te siis otsa saate?” küsib mees.

“Kui keegi selle killu aia küllest, mis viriseb, teadmata võttab ja minu kaelusesse paneb, siis olen ma surnd.”

Mees võttab vargsi killu ja paneb – ei kedagi tee. Siis jälle akkab pääle ajama: “Kuda siis saab tappada, kui see ei tee midagi?” Siis akkab vanamees naerama: “Kas see nüüd tappab!” Siis kiidab: “Kui kerikust tuua joodava viina pudel ja sellega mulle pähe lüüa, siis ma olen valmis.” Seda ka mees tegi ja tappas maha.

Sellela lõppes üks kõige kangem kurat ilmast, kes rahvaga alati sõitas. Täni on see kuradi sõit lõppend.

ERA II 37, 502/5 (22) < Jõhvi khk., Voka v., Konju k. – R. Põldmäe < Anton Roht, 81 a. (1931).

Nihuke asi juhtund

Mehe vennanaisel oli nihuke asi juhtund, seal Roelas, kui Jüri varrul käis. Enne varrusid, sel ööl tahtnud kurat neil last vahetada. Kui naine ärgand üles, siis istund ahju otsal see vanasarvik ja ütelnud naisele: “No kes sinu säält üles ajas!”

Ühel olnud sihuke kuradi vahetet laps. Olnud juba suur, aga ikka kiikund veel kiigus. Kui perenaine pannud supipaja keema ja käind ise toast ära, siis alati liha söödud pajast ära.

Kord perenaine pannud surnud kassi patta, et näha, kas selle ka ära sööb, siis passind ja vaadand

läbi augu. Siis kerind suureks pikaks see kuradi laps, liigutand ja kergitand kassi pajas, kuid ära pole võtnud. Ütelnud kassi vahtides: “Mulgul silmad, mulgul kõrvad, mulgul tululullukas taga ka!” Siis saadud aru, mis laps see olnud, kuid ei tea, kas õige laps saadi kätte või mitte.

Ristimata lapse juures pidi alati valvama ja tuli pidi põlema, et muidu kurat tuleb vahetab lapse ära.

ERA II 12, 533/4 (49–51) < Simuna khk., Salla k. – R. Viidebaum < Mari Vindberg, snd. 1841 (1929).

Vahetatud laps

Rannus oli, Rätsepa Antsul oli üks niisugune vahestatud laps. Oli kole, juuksed olid justkui hobusejohvid, silmad olid ka nagu hobusel.

Minu mehe ema ütles: “Oleks pannud leivalabida pääle, äritand ahju panna, siis oleks kurivaim tuld ja oma lapse tagasi toond.”

See sei hobusesitta ja kiskus koerakarvu. Hirnus nagu hobune. Kaheksateist-aastane oli, kui sures. Maarja oli nimi, aga ei old tal rindu ega kedagi. Esteks old ilus laps, korraga läind enne ristimist nagu suur kott üle ema, laps old seina pool. Tema hakkas hommiku vahtima, ei ole old tema laps, oli teistmoodi keik old, imeliku häälega ja.

ERA II 28, 580/2 (27) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kutsala k. – R. Põldmäe < Ann Ärtsen, 76 a. (1930).

Kaks eksinud inimest

Eksimine ja eksitamine on igapäevased asjad. Vaevalt võib seda inimest leida, kes ise ei eksiks ja teist ei eksitaks. Ka siin juttus räägitakse ühest eksinud inimesest järgmist.

Ta olnud naine. Asjatallituse pärast olnud tal tarvis kuhugi mena. Tee viinud teda suurest metsalaanest läbi ja senna eksinud ta ära. Ehk küll ristati ja põigiti, pikuti ja lajuti kuuganud ja teed otsinud, aga siiski jäänud ta metsa. Nõnda reiskades näeb ta, et üks meesterahva mooduline inimene tema juure longerdab. See on valmis naist metsast välja viima, kui aga tasumiseks naiselt seda omale saab, mis temale kodu kõige enne vastu tuleb. Naine, kellele ta koer alati vastu tulnud, mõelnud, et ehk nüidki tuleb ja mis siis koerast lugu on, teda võib ka hea mehele palgaks anda. Lubanud siis. Tehtud veel maha, et võeras mees palka 10–12 aasta pärast võib kätte saada ja ise tema järele tulla.

Niipea, kui naine lubanud oli, oligi ta metsast väljas ja kodu poole samumas. Koju jõudes näeb ta, et amm talle pisikese pojukesega vastu tuleb ja sellest ehmatab naine... Aastad lähvad mööda, naine ja tema poeg elavad tasakeste, iseäranis kasvab pojuke jõudsaste ja on väga rõõmus ning lustilik. Sellevastu näikse aga ema päev päevalt ikke kurvemaks jääma ja ära lõppema ihu kui vaimu poolest. Poeg ei tea ema kurbtuse põhjust, aga ema ei või kauem vaikida, ta räägib ühel päeval pojale silmaveega, kuda ta metsas ära eksinud ja enam välja pole osanud tulla, kuda üks mees teda välja juhatanud ja palgaks seda tahtnud, kes kõige enne vastu tuleb minu kojusaamisel. “Ja et sina, minu

poeg, mulle ammega vastu tulid, pead nüid võera mehele tasumiseks saama, kes varsti juba võib sinu järele tulla, see teeb mind nii väga kurvaks!”

Mõni päev pärast jutustatud sündmust olnud poeg kaevul vett toomas. Sääl tuleb üks vana hall mehike tema juure ning hakkab poisiga lahkesti kõnelema. Viimaks kõneleb vanamees poisile ka seda, kuda ta (poiss) vanasarvikule peab oma ema metsalaanest päästmise palgaks menema. Sääl õpetanud vanamees poissi järgmiselt: “Kui vana pagan sind ära viima tuleb, paneb ta sulle mõned küsimised ette, mida sa vastama pead. Ei saa sa küsimisi vastatud, oledki tema oma, kui aga küsimised ära vastad, pääsed sa vabaks. Küsimised, mida ta sulle annab ja mis sa nende pääle pead vastama, on järgmised: 1) Mis on kõvem kui kivi? Vastus: Ema süda. 2) Mis on pehmem kui padi? Vastus: Ema põlved. 3) Mis on meest magusam? Vastus: Ema piim. Ja 4) Milla sünnib sõelaga vett kanda? Vastus: Siis, kui sõel jääs on.” Seda üteldes olnud vanamees kadund.

Pole enam läinudki palju aega mööda, kui juba võlga või palka tulnud taga ajama. Sarvik küsinud ka tõeste nii, kuda vanamees enne poisile kõnele- nud ja poiss ka vastanud nii, kuda vanamees õpetanud. Sääl saanud sarvik vihaseks ja käristanud koleda häälega: “Kasi menema, sina oled targem minust!” Seega pääsenud poiss.

Teine eksinud inimene. Ka siin juttus räägitakse eksinud inimest. Ta on hakatusest esimise sarnane, lahkub aga lõpu poole. Siin eksinud ka keegi küla- naine metsa ära ja pole enam osanud välja tulla. Kauase kuukamise järele tulnud ka tema juure vana sarvik inimese kujus ja lubanud naist metsast

välja juhatada, kui see aga temale tasumiseks seda tõutab, mis talle kõige enne koju mennes vastu tuleb. Naine mõelnud oma koera pääle, et see on ikka mul alati esimine vastas, ehk tuleb nüidki ja lubanud anda, mis nõutud. Võõras mees võis oma palka mõne hea aasta pärast tulla taga ajama. Seega saanud naine metsast välja ja hakkanud koju poole kargama, aga kuda ehmatas tema, kui nägi, et tema veikene poeg talle vastu tuleb. Aga mis enam aitab.

Ema süda olnud alati kurvastust täis, kuna poiss, kes veel kurbtusest midagi ei teadnud, rõõmus ja lustilik olnud. Nii saanud poiss juba pea 10-aasta- seks. Ühel päeval jutustab talle ema, kes enam kauem ei suuda vaikida, oma eksimise ja imeliku võõra mehe läbi päästmise loo ära. Kui poiss kuulnud, et tema peab palgaks saama antud, pole ta mitte meelt ära heitnud, vaid talle tulnud hea nõu pähe: ta lähend kirikuõpetaja juure ja rääki- nud sellele oma loo ära, lootes, ehk tema-mees võib kudagimoodi aidata. Emal kui ka poisil olnud teada, milla sarvik tuleb ja annud seda ka õpetajale teada. See võtnud poisi seks ööks oma juure. Kui juba öö tulnud, viinud ta poisi kirikusse, pannud altari ette, laua juure istuma ja teinud siis talle kahe terase mõegaga kolm piiret ümber. Laua pääle, poisi ette pannud ta karika viinaga ja ütelnud ära mennes: “Ära mene mitte kellelegi, kes täna ööse sind tulevad tahtma, kui keegi ei saa üle kõige kolme piire ja ei võtta siit karikast rüübata; aga kes üle kolme piire saab ja siit karikast rüütab, sellele mene julgeste.”

Õpetaja läinud ja poiss jäänud üksi. Küll tulnud kesköö ajal kirikusse inimesi: aina poisi isa näulisi ja ema näulisi, küll vendade näulisi, küll õdede

näulisi, küll ka õpetaja näulisi ja palju teiste tutvate näulisi. Küll püütud ka üle piiride saada ja karikast rüübata, aga kõik asjata, üle kolmandama piire pole keegi saanud. Ja kui siis hommikust ööd va kukeisand natukese laulu hakkanud jorutama, olnud vierad kirikust kadund. Hommikuvalges tulnud õpetaja kirikusse, astunud üle kolme piire, rüübanud karikast ja kutsunud poissi. Poiss olnud aga nagu uimane ja pole ka tahtnud õpetajagagi ära menna. Suure vaevaga läinud õpetajal viimaks korda poissi kirikust ära viia ja vanemate juure saata. Nõnda pääsenud ka see poiss vabaks.

H II 9, 314/8 (1–2) < Haljala khk., Kavastu – J. A. Reepärg < Anu Tamberg (1890).

Vinnis juhtunud lugu

Vilbu kõrts, mis ei ole mitte kaugel Vinni mõisast, kord käinud üks Vinni mees ses kõrtsis, kes olnud sel ajal ka üks viiulimängija, nii kui neid mitmel pool Eestis enne oli. Kas oli laupäeva või pühapäeva õhtu, aiva hiljapoole.

Kui hakkanud kodu poole minema, tulnud talle vastu uhke tõld, neli ilusat hobust olnud ees ja pidand tema kohal kinni, et olge head ja tulge meile mängima. Tema vastu rääkima: “Kuda mina, vana prostoi mees, tulen uhke sakste tõlda, ega mina heaste ei oska mängida, mõned prostoi tantsutükid.” – “Käib küll,” öeldud sakste poolt. “Meil on täna pidu ja mängijat ei ole.” Võetud vägise käest kinni ja tõlda ja sõidetud edasi, kui korraga peetud suure uhke mõisa ees kinni. Saksad ees, viiulimängija järel. Suur saal on olnud saksu täis, küll noori

ja vanu, kõik on olnud piduehtes. Viiulimängijale antud iste, kästud mängi peale hakata.

Mees mängis, mis mõistis. Kui juba väsimus peale tuli viiuli saagimisest, löönd korraga silmad sakste poole, kes tantsinud. Ei olnud enam need saksad: olnud inimese kehad, aga kõigil hobuse pead otsas. Kui muusekant seda näinud, on ehmatanud ära, jätt mängu katki ja öölnud: “Issand jumal, halasta!”, on tuled kõik ära kustunud ja saksad kadunud ja tema jäänud pimedasse majasse. Ühest kohast paistnud natukene valgust sisse, hakanud selle poole minema ja leidnud, et on reie värav ja saand selle seestpoolt lahti. Kui saand õue, siis näind, et on Vinni tondirei.

Et seal on ennemgi niisuguseid viirastusi nähtud, siis hakanud kodu poole minema. Esimine kivi, mis vastu tulnud või ees olnud, löönd viiuli puruks ja jätt kõrtsiskäimise ära.

Seda rääkis üks Vinni mees, Ants Ots nimi, kes selle mängijaga ligistikku elanud ja head sõbrad olnud.

RKM II 232, 477/9 < Viru-Jaagupi khk., Vinni – E. Kurg < Ants Ots (1930).

Võõras öömajaline sulaseks

Vanal ajal tuli ühāl õhta hilja ühtä talu üks isandamoodi nuarmees ja palus, et kas saaks üömajale. Pererahvas, et “no miks ei saa”, et “kui auväärt saksal kõlbab niisikeses viletsas talus magada”. Erra, et “ei senest õle kedagi”, et “kui aga pererahvas lubab”, et “siis ma jäen siie puhkama”, et

“pikk tie on käidud ja jalad kangest väsinud, nindat enam ei tahaks kuhugi menna”.

Pererahvas kutsus siis võõra tuppa ja lauda, et erral ehk pikast käimisest kõhtki tühi, et “tule võta kehakinnitust, et siis tuleb uni paremast”. Erra istuski lauda ja akkas ahnelt süüa ja pererahvas peritama, et kaugelgi siis isand tuleb ja kuhu tahab menna. Isand seletama, et säält-säältkki tulen ja käisin oma sugulasi vahtimas ja nüüd tahin menna kodu tagasi, aga üä jõudes enne kättä. Kui erra sai süänd, juhatas peremes tõise tuppa magama.

Hommiku erra rääkima, et kas peremel ka sulast on tarvis, et “ma võiksin sulasest ka tulla, kui tahad”. Peremel õligi parajast sulast kibedast vaja ja ütäl, et “no sulast vaja küll, aga kuida siis niisikesel isandal kõlbab talutööd teha”. Isand lei kääga, et ei senest õle midagi ja tehtigi sulasekaubad maha ja perenane andas errale ühäd vanad riided selga ja läksivad tüöle. Ega peremees uskund, et tämäst nüüd tüätegi on, aga ei õld äda kedagi: tegi tüöd nagu karu ja ühtki tüöd ei põlgand. Ninda saivad siis juba päividest nädäläd, nädälätest kuud ja kuudest aastadki ja isand teenis oma peremeest ausast.

No sie sulaspoiss õli ka kangest keva mies nagu muna ja eks tütrik (peretütär) hakand sene kallal libitsema. No poiss ka plikaga ninda nõus ja kamandasivad kahekeste estest ikke salamiste, aga pera ikke juba julgemalt ja viimast isand peremele, et “kuule, kulla peremes, et kuida siis õige on, kui annad tüträ mulle naisest”. Peremes estest senega küll sugugi nõus ei õld, et mene tia, mis isand niisikene on, et kie tiab, kus sa saad müödä

ilma ulkuma, et nuar ka ja eks sul aiga õle mehele menna, et ega sul raha puudu õle ega süüä.

Aga kus nüüd tütrik, mutku isat paluma, et meie ike tahame töinetöist ja mis sääll ikke. No pika vaanamise päälä peremes siis leppis senega, et poiss jäi talu koduväimästä. Tütrik läks siis poisile naisest ja kõik läks jällä vana viisi edesi ja poiss tegi talus jällä tüöd kui karu. Läksivad sedamuodi jällä mõned aastad müödä ja tüträlä sündis laps. Nuorpaar nagu ikke õli lapse sündimise pera õnnelik ja et siis lasevad lapse ristida ka kõhe vällä.

Jõudiski siis sie päiv kättä, milla pidivad menema lapsega keriku juure, et siis õpetaja õles ristind lapse vällä. Mies pani hobuse vankri ette ja naine istus lapsega päälä ja läksivad kolmekeste keriku puole. Sinne kerikuni õli kole pali maad, nindat hakkasivad kaunis vara menema, et siis ehk jõuavad lõunast keriku juure. Läksivad ja tiepääl tuli neile surnuaid vasta ja mies pidas hobuse kinni, et “luba, ma lähän käin kabelis”, et “mul on sääll üks sugulane surrud”, et “vahin, kas on juba maetud maha”. Pruut kielas küll, et eks ukseid õle lukus, et ega sa sisse ei pääsi, aga peikmes, et “küll ma kudagi ikke sisse ka pääsin”. Pruut jäi vagase lapsega uatama ja mies läks kabeli puole.

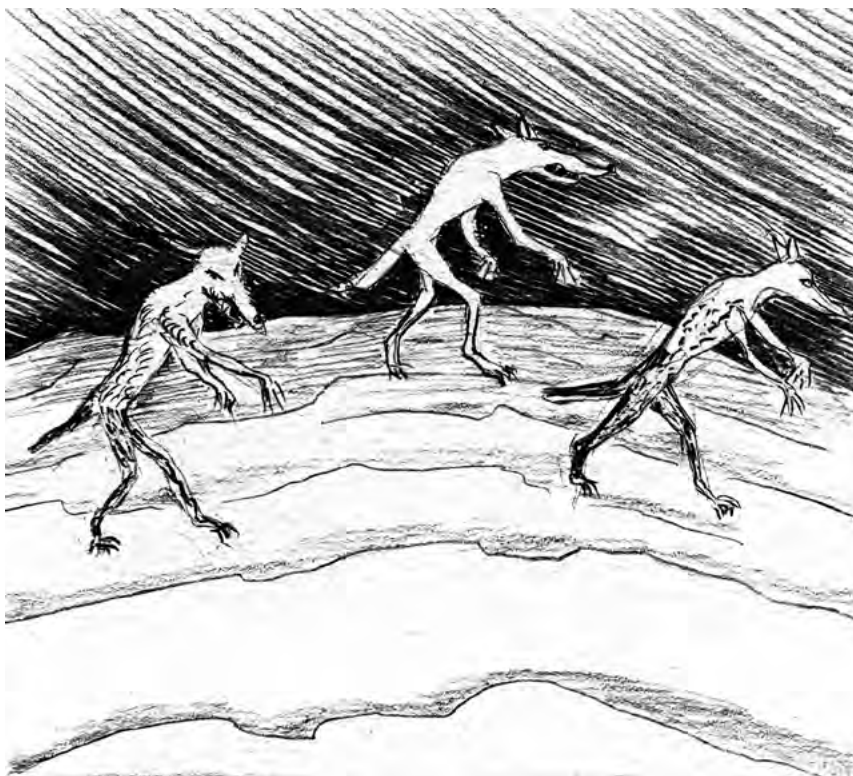
Naine uatas juba tükk aiga, viimast, et tia kuhu mies ninda kauast jäi, et pea nüüd on senest tund aiga, kui läks. Uatas viel natuke aiga, aga kui miest viel ei tuld, siis kolis vankrist lapsega maha ja läks kabeli juure, et vahib, mis ta sääll tieb. Katsus ust lahti teha, aga sie õli lukus. Viisus siis läbi ukseprau ja nägi, et kabelis surnud ja neli miest parajast seivad seda surrud, ja tämä mies ka sääll neie hulka. Kui naine pani juaksuga hobuse juure ja sie

ringi ja kodu tagasi, ninda kui hobusel vähä jalad võtivad.

Kui sai juba kaugele, siis nägi, et suur kari surne riides inimesi kihutas tämälä tulistvalu järälä. Naine lisas küll kiirust, aga kooljad õlivad kiiremad ja vahemaa mutku vähänäs. Viimast üks surrud jõudas vankrist kinni ja suure kontise kääga kahmas naise süülist sene ristimata lapse ja siis õli kadund, kohin ja ähkimine ja jalamüdin ja tie surnuaiast saate õli kõik lage. Kodu tütar rääkis pererahvale, mis asi juhtus ja nüid üaldi, et vanapagana naine õlid sina, muud midagi. Peikmest (abikaasat) aga enam naine kuskil ei juhtund nägäma.

ERA II 268, 415/20 (4) < Jõhvi khk., Kohtla v. ja k. –
E. Mets < Marie Vihmann, 80 a., kuuldud vanematelt
(1939).

Koerakoonlased

Rahvajutud koerakoonlastest – koera-pealistest ja -näolistest, õudust ning hirmutunnet sisendavatest koletistest kannavad endas sõdade ning sellega kaasnevate röövretkede, katku- ja näljaaegade, kaose ja kindluseta oleku mõjustusi. Eesti folkooris on need valdavalt seotud Vene-Türgi sõdadega, millest Tsaari-Venemaa alamatena tuli osa võtta paljudel Eesti meestel. Sõjast koju saabununa jutustati nii türklastest, ägedatest lahingutest Bulgaarias kui ka kõigest, mida koerakoonlaste kohta kuulnud oldi. Tsaaririigi ajalehtedes ilmusid järjepanu kirjeldused türgi sõdalaste metsikustest, vangide ja tsiviilkodanike loomalikust piinamisest ning armutust tapmisest. Ühtlasi rõhutati vastaspoole õilsat rahvavabastuslikku rolli ristimata türkide hävitamisel ristsõdades (vt. Hiimäe 2008: 101–106; 113–123).

Nende programmiliste hoiakute mõju on tuntav ka rahvapärimuses. Koerakoonlasi on kujutatud erilise metsiku rahvatõuna mingis kauges maailma nurgas või kõrgete mägede taga, nende agressiooni ja väljapääsemist hoiavad Vene väed vapralt tagasi.

Pilt koerakoonlastest pole siiski üheilmeline, vaid vastupidi: muistendites leidub erinevate piirkondade rahvakultuuri ning eri ajastute peegeldusi, mis ühtäkki oluliseks osutununa omavahel põimuvad ning traditsioonile rohkesti värve lisavad. Miks antiikaja kujutelm mütoloogilistest koerapealistest inimestest – künokefaalidest – aeg-ajalt folkooris aktualiseerub, selle üle on korduvalt arutletud. Kõige varasema aja – nimelt ristirüütlike vallutuseaja koerakoonlaste-kuvandit on regilaulude uurimisel tutvustanud keele- ja rahvaluuleteadlane Juhan Peegel: “On põhjust oletada, et *koerakoon* on eestigi keeles kasutusel keskaegse raudturvises sõdalase nimetusena, sest niiviisi on kutsutud omaaegset etteulatuva visiiriga rüütlikiivrit, mis väliselt tõepoolest tuletas meelde koera pead” (Peegel 1968: 481). Välisilme poolest võib sarnasust koera peaga aduda ka katku- ja kooleraepideemiade aegu tegutsenud katkusanitaride näomaskidel. Kui mõnel näokattel veel suur klaassilm ees oli, rõhutas see seost Kreeka mütoloogiast teada ühesilmse hiidkoletise – kükloobiga.

Kindlasti on kujutus koerapealistest inimestest hoogu saanud pikaagsetes territooriumitülides ja rüüsteretkedes Venemaa ning Aasia ida- ja kagu-poolsete rahvaste vahel. Sellest annavad tunnistust paralleelnimetused koerakoonlaste kohta: kirgiisid (*kirgese*), tatarlased (*tataarid*), kalmõkid (*kalmu-kad*), baškiirid (*paskiritsa*). Põhja-Eestis on eriti rannikualadel kasutatud, nagu Soomeski, nime-tust *suur turk* (*iso turkki*). Fr. R. Kreutzwald (1837: 135) toob esile koerakoonlaste agressiivse loomuse ja haistmismeele, mistõttu neid rahvajuttudes on kasutatud sõjapakku läinute ülesotsimisel ja surma-misel, kuid tatarlaste ja kalmõkkide tegelikku vereimejakalduvust need ei tõestavat.

Nimetamata ei saa jätta seoseid rahvajuttudega toonastest sõjaröövlitest – sissidest ja pardiajaja-test. Kohtumine talusse tunginud sõjaröövlitega lõpeb majaaniku pääsemisega. Oluline erinevus on selles, et koerakoonud ei tunne huvi varanduse röövimise vastu, vaid ihaldavad inimliha.

Ootuspäraselt liitub teemaga motiive ja terveid süžeesid teistestki õudolenditest: kodukäijast, inim-sööjakalduvusega vanakurjast, muinasjutunõiast ning kurjast võõrasemast. Virumaalt on taolisi lugusid saadetistes M. J. Eisenile Danel Pruhli (Haljala) ja Friedrich Feldbachi (Vaivara) sulest. Pruhl on kasutanud Virumaal levinud nimetusi: koerakoonukas, koerakoonuke, suur turk. Feld-bachi kirjapanekuid iseloomustab lisamotiivide rohkus (näiteks Hansu ja Gretekese muinasjutust); selgub ka, et Vaivara kihelkonda on Maarja-Magdaleena pärimust edasijutustajana vahendanud koguja isa.

19. sajandi lõpul jõudis rahva lugemislauale ka eraldi raamat koerakoonlastest (vt. Eisen 1899). Ometi taandus Vene-Türgi 1877–1878. aastate sõjaga väga aktuaalseks saanud koerakoonlaste-teema peagi suulisest traditsioonist, sobimata II maailmasõja ja sellega kaasneva okupatsiooniaja õuduste konteksti. Uute hirmude ja kaosega kaas-nesid juba uued jutud inimesi püüdvatest verevõtja-test ning inimliha kasutamisest vorstivabrikutes.

Koerakoonukad

Ennevanast käinud meie maal koerakoonukad riisumas. Neil olnud inimese keha ja koera pea. Need on naisterahvaid ja lapsi riisunud, neid on nemad söönud ja kodo oma naistele süüa viinud.

Nende elukohad olnud taga Maa sõrvas mägede sees. Neil olnud niisugused hobused, kes äkisest määst ratsamehega üles sõitnud nii kui tasase maa peal. Vene sõjamehed peavad nüüd alati seal mää ääres vahti pidama, et koerakoonukad seie ei pääse.

E 9575 < Haljala khk., Metsiku k. – D. Pruhl (1894).

Konulased

Konulased peavad ühel maal elama, kõhe mitu tuhat ühes perekonnas mää all, peavad sealt välja kippuma.

Inimesed peavad vasta tõrjuma ja palke määst alla neile vasta laskma. Palgid peavad jälle jõge mööda tagasi tulema, nii et neist ilmaski puudu ei tule.

Siis, kui nemad sealt välla tulevad, siis peab tulema Maaailma ots.

H II 11, 127/8 (1) < Rakvere khk., Kohala k. – V. Pender (1889).

Koerakoonlastest

Juhan Limberg, Metsiku mees, sündinud Simuna kihelkonnas, üle 70 aastane, rääkis koerakoonlastest, et need on ühel maal elanud ja suur turk on alati nende vastas olnud, et ei saa välja tulla.

Mõned on rääkinud, et iga riik on nende vasta ühe jäu väge pidanud, et välja ei saaks tulla. Aga siiski on nad ükskord välja peasnud ja seie maale tulnud, aga siis on üht suurt terava otsaga rahet sadama hakanud, see on nad siit jälle ära ajanud.

E 19434 (19) < Haljala khk., Metsiku k. – D. Pruhl < Juhan Limberg, üle 70 a. (1895).

Koerakoonlastest

Joosep Viitmann ütles, et tema ema on rääkinud, et koerakoonlased on ühe silmaga. Suure mää taga peavad elama. Vene vägi peab mää peal vahis olema, et üles ei tule. Kui peavad jo poole mäge tulema, siis peab mää pealt palk alla lastama, see peab neid alla tagasi viima. Nad peavad poolde mäge röömama, sealt peavad nõõri vene soldati kaela viskama ja sellega alla vedama ja siis ära sööma.

E 21232 < Kadrina khk., Palmse – D. Pruhl < Joosep Viitmann, 50 a. (1895).

Koerakoonlastest

Koerakoonukad peavad lahjad ja vaesed olema, et nad midagi suuremat ei jaksa. Enne, kui üks lahi ehk vaevane inimene olnud, siis ööldud: “See on kui koerakoonukas.” Aga tema ütles, et enne on ühe silmaga inimesed siin maal käinud, need on inimesi söönud. Neil olnud üks silm kesk otsaes kui trehtel. Need on kaugemale näinud kui muud inimesed. Ja on ka inimese jälgi mööda metsa järele läinud.

E 19435 < Haljala khk., Metsiku k. – D. Pruhl (1895).

Koerakoonukad

Koerakoonukad on ühe silmaga inimesed. Nad peavad noori inimesi ja lapsi püüdma, siis rõõsa piima ja pähkliuamadega nuumama ja siis ära sööma. Kus maal nad elavad, ei tea mina.

Koerakoonukestest rääkis veel Jüri Tramberg.

Nad peavad valge verega inimesi püüdma. Musta verega inimesi ei pea nemad tahtma. Neil peavad pikkast laudadest ajad olema, kus nad inimesed kinni peavad ja nuumavad, keda nad kätte saavad.

Koerakoonukad peavad ühe suure maa taga ühes orus elama. Vene vägi peab neil alati vastas olema, et välja ei pease. Need peavad neile sinna mäe veeru püsti palkidest aeda ette tegema, et nad välja ei pääse. Kui nad välja pääseksid, siis teeksid kõik lagedaks.

E 21214 ja 21216 < Haljala khk., Metsiku k. – D. Pruhl < oma mälestuse järgi ja Jüri Trambergilt (1895).

16/5 99. F. Feldbach Sammakoff

58720

Kaerakoonlaseol

II

ring fõn a Rene Luupainajõdest ja
Roda Kärjõdest.

Sammakoffis,
15. Mai Kuup.
1899.

Rijutsunool
Mr. Feldbach.

Inimese moodi murdjad

Kui ma veike poisike olin, siis räägiti palju koerakoonlastest, aga olen unustanud. Nii palju on meeles, et nad inimesi söönud. Koera pead, karvased näud, kehad on inimese moodi olnud. Neid on venelased kaugelt mägede tagant toonud, kus riideid ei peeta – soojalt maalt; ja kõik on nemad keetmata toorelt söönud. Venelased, kes türklastega sõda pidanud, siis on neid kaugelt mägede tagant toonud, ahelate otsas, raudpuuride sees eneste kaasas vedanud ja siis türklaste kallale saatnud. Neid õpetatud niikui jahikoeri ja siis on nemad igäühe kallale läinud, kus aga juhatatud, ja murdnud kõik maha, mis ette juhtunud. Türklased on neid kartnud kui tuld.

E 19428 < Haljala khk., Metsiku k. – D. Pruhl (1895).

Põhjasõja ajal

Põhjasõja ajal meie maja oli salvuses (ehitusel olev hoone). Inimesed põgenesid kõik metsa ja sohu, aga sääl oli nurganaene ja see ei saand kuhugi mena. Siis tuli sinna maja rootsi ohvitser ja see lõi seina vaskpeaga mõega (üks selline Põhjasõja-aegne mõök on seal tõesti olnud, mille paari aasta eest ostis Haridusministeerium) ja pani selle külge lehvima punase rätiku selle märgiks, et sinna majasse ei töhi keegi minna seda nurganaist tülitama.

Esileht Friedrich Feldbachi saadetest vastuseks M. J. Eiseni üleskutsele. E 38720 < Vaivara khk. (1899).

Siis tulid sinna koerakoonukad ja üks tundis inimese haisu ja läks maja ja ise ütles: “Siit on läinud sirgu jäljed, üle paju pardi jäljed.” Naine küttas ahju ja kui koerakoonuke tahi naist ja last murda, võttis naine vestu (kiim) ja lõi tal pea maha.

Kogu maa tehti siis lagedaks, et Narva ja Tallinna vahel ei olnd kukelaulu ega koera haukumist kuulda. Laps õli poiglaps ja see kasvis suurest, tõi omale naese Saarest (mõeldud Suur-Tütarsaart) ja nende sugust kasvaski Eesti.

ERA II 217, 257/8 (112) < Rakvere l. < Lügänuše khk., Kestla-Oidu k. – E. Tarve < Miina Eero, 79 a. (1939).

Ühe silmaga inimesed

Ühesilmalistest ehk ühe silmaga inimestest on siin vanarahva seas juttusid. Mõni ütles, et see on suur türk olnud. Need, kellega mina olen rääkinud, ütlevad, et on ära unustanud. On enne küll niisugusi inimesi olnud.

Kord on üks soldat ühte majasse läinud. Seal on suur türk – üks suur mees seljali voodis lamanud. Üks silm kui kauss on otsaes olnud. Leiva-ahi on küdenud. Soldat teinud ahjus raudkangi tuliseks, pannud selle magaja suure türki silma. Siis saanud see otsa.

E 27975 < Haljala khk., Metsiku k. – D. Pruhl (1896).

Toominga varjus

Koerakoonlased olivad kanged võerad sõjamehed. Neil oli terav kolmenurgeline koerasarnane nägu, sellest ka nimi.

Nemad otsisivad igal pool, kuhu inimesed ennast peitsid, neid nagu koerad haisu järele ülesse. Võttis aga keegi inime tominga oksa kätte ja peitis end, siis tuli koerakoonlane küll tema ligidalle, ei leidnud aga teda mitte.

Ükskord oli peitend üks mees ennast Koonu-kõrve silla alla toominga oksaga ära. Koerakoonlane läks üle silla ja põmises – ta ei võind õieti rääkida: “Ini hais, tomi hais, ini hais, tomi hais,” läks mööda ja inime oligi päästetud.

Üks naine peitis ennast koopa. Koerakoonlased sõitsivad mööda, keegi ei tulnd tema kallale, sest et tal toomingad ligi olid.

Üks teine naine peitis ennast tomingatega maa alla. Koerakoonlased sõitsivad üle, üks hobune astus talle just kae peale, et naine aga häält ei teind, ei voadand koa keegi järele.

H II 12, 175/6 (49) < Väike-Maarja khk. – K. V. Lurich (1890).

Koerakoonlane, kes ennast lõhki jõi

Kord saanud koerakoonlane ühe mehe jäljed kätte ja ajanud teda taga. Mees saanud sest aru ja põgenenud eest ära. Korraga tulnud aga jõgi vastu ja mees pole kudagi viisi üle pääsenud. Suure hädaga saanud mees viimaks puu otsa ronida, mis jõe kaldal olnud.

Tulnud ka varsti koerakoonlane jõe kaldale, näinud mehe varju veest ja mõttelnud meest jões olema. Puu otsast pole ta märganud vaadata. Et nüüd meest jõest kätte saada, mõttelnud jõe kuivaks juua. Hakkanud jooma ja joonud-joonud, kuni lõhki plahvatanud. Mees aga pääsnud seda-viisi eluga ära.

E 38724 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach (1899).

Kes olid koerakoonlased?

Koerakoonlased olid kurjad vaimud, kes omale inimese ihu võtsid ja sel viisil maailmas ümber hulkusid, kord tropikaupa, kord paariviisi. See ihu, mis nad enesele võtsid, ei olnud aga mitte just inimese ihu sarnane, vaid must, kole ja karvane, nii et inimesed neid juba kaugelt ära tundsid ja neid kartsid.

Inimestel oli ka asja neid karta, teades, et koerakoonlased nende liha järele niisama maiad olid kui kassid hiire liha järele.

Neil oli hea nägemine ja haisutundmine, nii et inimene, kelle jälgede peale nad juhtusid, enam nende käest ei peasenud, vaid nad ajasid inimest nii kaua jälgede mööda taga, kuni kätte saivad ja ära sõivad. Tahtis inimene nende käest ära peaseda, siis pidi ta vette astuma ja vett mööda edasi minema ning vees jäljed ära kautama, sest vees ei tunnud koerakoonlane inimese jälje haisu.

Olid koerakoonlased inimese ära söönud, siis votsid nad tema naha, panid oma selga ja tegid sel kombel inimese näul kurja. Koerakoonlased ei

olnud just mitte ühtepuhku rändamas ega kurja tegemas, vaid ainult suurte sõdade järel. Muul ajal oli neid vähe näha, sest neid peeti oma ülema poolt kinni. Igal kroonul oli neid hea hulk olemas. Kui nüüd sõda tuli, siis lasti nad lahti, et nad vaendlase maad inimestest tühjaks pidid tegema neid ära süües. Arvati juba küll saama, siis kutsuti nad jälle tagasi.

Et nad kurjad vaimud olid, võib ka sellest arvata, et nad oma kurjasünnituse tööd ikka enne keskööd tegid ja kukkelauluga oma ammeti maha jätsid. Nagu eestulevad juttustused näitavad, kartnud nad kukkelaulu väga – jätnud oma kurja tööd maha ja põgenenud ära.

Ka olnud nad mõne karske ja viisaka tüttarlapse vastu armulised, aga laisa söönud kohe ära.

E 38707/9 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach
< K. Feldbach ja Juhan Välja (1899).

Koerakoonukene

Kord rääkis mulle üks vanaeit järgmise jutu koerakoonukesest.

Enne, katkuaegade järel on käinud ka koerakoonukesed inimesi ja luomi süömas. Katk on käinud üksi külades inimesi tapmas, aga koerakoonukesed otsinud ka nied inimesed ülesse, kes metsa peitu juoksnud.

Seda reakis minu vanaisa suure-ema emaema.

Kui tema veel nuor on olnud, siis jäenud pärast katku Palmpse ja Sagadi raja peal elavatest üksi tema järele. Viel on kolm teist sealt sõrva inimest katkust järele jäenud, aga tema ei ole teanud, kas

nad koerakoonukeste käest peasivad vai ei. Nied on olnud Laavike vana suur Madis, kes olnud vana-poiss, Lemmuselja Juhan ja veel üks naesterahvas.

Minu ema olnud sellel aal Ligedamal tüdrukuks. Inimesed on igal pool ära surnud ja temal ei ole olnud kedagi seltsi. Tema tulnud siis kodunt ära ja tahtnud Laavikelle vaatama minna, kus inimesed kõige viimaks surivad. Kui ta Mäekõrtsi mäest alla on tulnud, vaadanud ta tagasi ja nähnud, et koerakoonukene temale jälgi müöda järele tulnud. Koerakoonukene ei ole küll teda silmanud, vaid nuuskinud, nina maas, haisu. Temal tulnud hirm peale ja ta pannud lehkides juoksu. Ta juoksnud niikaua kunni Laavikelle. Seal ei ole enam ühtki inimest järele olnud, vaid surnukehad aga olnud muas. Tema võtnud riided seljast ära ja lähnud koerakoonukese iest Laavike järve. Kui koerakoonuke tema järele järve kaldale tulnud, siis lasnud ta ennast sügavas kohas seljakille vie alla ja jätnud üksi nina ja silmad viest välja. Küll kuri on vahtind järve kaldal, nuuskinud riidid ja tõmmanud haisu, aga järve järele ei ole tulnud.

Seal minu ema nähnud ilusaste, mis moodi koerakoonukene olnud. Koerakoonukene kõndind kahe jala peal kui inimene, aga pikk justkui lehma saba juoksnud järele. Käed on olnud kui inimese käed, aga pikemad; sõrmed on olnud pikad ja küinud justkui koeral, aga teravad. Pea on olnud koguni koera pea muodi, nina old pikk ja hästi pikad ninakarvad (nurrugarvad). Üks silm olnud keskel nina kohal, aga sie old suur ja põlend kui kassil üösel. Kõrvad olnud suured ja ka veiked sarved old kõrvade taga. Kui suu lahti tehnu, siis paistnud sealt pikad hambad ja mitme vaksa

pikkune kiel välja; kiel on rippund tal alate suunurgast välja. Koerakoonukene olnud üleüldse karvane ja tõmmut karva.

Kui koerakoonukene viimaks ära lähnud, siis tuld minu ema viest välja ja mõetnud tema jälgi. Nied olnud nii suured kui minu ema väljasirutatud sõrmedega pühu. Sammud olnud piaaegu süllapikused.

Laavikelt lähnud koerakoonukene Võsu puole ja süönud sial veel viimsed inimesed ja luomad ära.

Need pered (talud), mis siin tähendatud, on praegu järele ja on Kadrina ja Haljala kihelkonna piiri peal.

H III 23, 181/4 (6) < Riia < Kadrina khk. – J. Söster (1896).

Koerakoonlased ja emaku ja ema tüttar

Kord elanud ennemuiste vanamees ja vanamoor. Vanamehel olnud aga juba teine naene, kellega tal üks tüttar oli. Esimesest naesest oli vanamehel ka veel üks tüttar järel, keda emak väga taga kiusas ja piinas, nii et vaesekesel elu üsna kibe oli nagu vaesel-lapsel kunagi. Vaenelaps oli aga piltilus, vanamoori tüttar aga kortsunud musta näuga. Vaenelaps pidi keik tööd majas toimetama, kus aga vanamoori inetu tüttar laiskust pidas ja muud ei teinud, kui vaestlast söimas ja taga sundis.

Nii pidi siis vaenelaps hommikust õhtuni töötama ega saanud lauba õhtu teistega ühes sauna minna, vaid alles hilja ööse peale teiste ennast saunas pesema.

Aga heakene küll! Kord juhtus jälle, et ühel laupäavasel öösel vaenelaps ennast saunas ükski-

päinis vihtles, kui ka koerakoonlased senna sauna vihtlema tulivad. Tüttarlast üksipäinis saunas nähes küsis üks: “Lapsukene, lapsukene, anna vihta!”

Kohe võttis vaenelaps viha ja andis läbi ukse nende kätte. Teine küsis: “Lapsukene, lapsukene, anna seepi!”

Kohe andis tüttarlaps neile seebi. Kohe selle peale tulid koerakoonlased sauna ja käskisivad endid vihelda ja pesta. Et tüttarlaps virk ja viisakas oli, siis vihtles ja pesis need puhtaks. Tüttarlaps teadis küll, kes need olivad ja kartis ka, aga ei võinud midagi parata. Seebiga neid hõerudes leidis ta, et pesetavad üleüldse karvased olivad.

Olivad koerakoonlased keik puhtaks pestud, tänasivad nad tüttarlast pesemise ja vihtlemise eest ning kinkisivad temale keiksugu varandust ja rikkust, nagu riideid ja raha, uue ilusa voodi keige riietega jne.

Vaenelaps viis need asjad keik oma kuuri, kus ta magas, pani ennast ilusast riidesse ja heitis siiditekki sisse sulepatjusse magama. Koerakoonlased läksid oma teed ära. Hommiku tuleb võerasema vaestlast vaatama ja mis ta näab? – Vaenelaps magab siiditekkis ja sulepatjus. Kohe küsimine: “Kust sa selle keik oled saanud?” Tüttarlaps ei olnud valelik ja rääkis asjalou tõelikult üles.

Vanamoor soovis oma laisa tütrele ka niisamasugust hääd ja see pidi teisel laupäava õhtul üsna muidu peale teiste sauna vihtlema minema. Kohe peale selle tulid ka koerakoonlased senna ja üks küsib ukse tagast: “Tüttarlaps, tüttarlaps, anna vihta!”

Tüdruk vastab: “Kui vihta tahad, siis tule võtta!”

Teine küsib: "Tüttarlaps, anna seepi!"

Tüdruk vastab saunast: "Kui tahad seepi, siis tule võtta!"

Kohe tulid koerakoonlased sauna ja käskisivad tüdrukut endid riidest lahti teha, aga tüdruk ei teinud midagi, vaid käskis keik neil endil teha. Seal võtsid koerakoonlased tüttarlapse kinni ja sõid teda ära ega jätnud muud järele, kui mõned verised kondid, mis lava peale panid.

Hommiku vara oli vanamoor juba jalul, et tüttart suure varandusega üles otsida. Aga kui ta oma tüttart kuskiltki ei leidnud, läks tema sauna vaatama ja leidis sealt tema verised luud lava peal hunnikus olevat. Nuttes luid vaadates kuulis ta keresselt häält: "Vaata, nii käib laisa käsi! Kirsti luud on lava pääl, Kirsti hambad akna pääl!"

Emal olnud tütre küll kahju, aga mis see enam aitas. Vaenelaps saanud mehele ja olnud õnnelik oma elu otsani.

Tähendus: sellel jutul on sugu sarnadust selle saksa rahva ennemuistse jutuga, mis C. R. Jakobsoni kooli lugemise raamatus nime all "Lume memm" leida on.

E 38709/12 < Vaivara khk., Samokrassi k. < Maarja-Magdaleena khk. – F. Feldbach < K. Feldbach (1899).

Koerakoonlane kodukäijana

Kord surnud ühes peres tädi ära ja pandud puusärki. Sel ajal ei valvatud veel surnuid ja seepärast läinud ka keik pere pääval tööle, vana tädi puusärgiga tuppa jättes. Surnu juure ei jäänud muud, kui veike kümneaastane tüttarlaps. Nagu

teada, hulkus sel ajal palju koerakoonlasi ümber, kes näljas olid ja igalt poolt toitu otsisid. Juhtusid siis ka senna tulema, kus vana tädi puusärgis oli.

Tüttarlaps nägi koerakoonlasi tulema, läks ja peitis ennast ära ahjunurka peergude sekka, mis püsti olid pandud, kust koerakoonlased inimest üles ei leia ja jäi neid ootama. Koerakoonlaste esimene töö tuppa tulles oli kohe: puusärgi kaas pealt ära ja tädi keha sööma. Sööma ajal aevastas üks ja ütles: "Inemise hais!" Teised aga ütlesivad: "See on tädi hais," ja krompsutasid edasi. Oli tädi ära söödud, hakkasivad nad tädi nahka mõetma, et kelle selga ta passib. Ühele oli see suur, teisele veike, aga Piritale piriparas:

Kaiele oli kaelast saadik,
Maiele oli maanist saadik,
Piritale piriparas.

Niisiis teised koerakoonlased läksid minema, aga Piritä tädi naha sees heitis puusärki tädi asemele pikali.

Kui teised kodu tulivad, rääkis tüttarlaps lugu ülesse, kuda tädi keha ära söödud ja Piritä naha sees puusärgis puhkada. Teised vaatasid asja järele, aga ei saanud asjast ühtegi aru, sest puusärgis ei olnud muu keegi kui tädi. Nad pidasid lapsukese juttu tühiseks ja matsid teisel pääval tädi maha.

Kui aga mattuselised õhta parajaste söömalaua istusid, kuulsid nad kojas pisikest kröbinat, äkiste aga plaugatas tua uks lahti ja keset tuba oma koha peal seisis puusärk, mille sees tädi oli. Keik mattuselised ehmatasid seda kuuldes ära, aga mis võis senna parata: mis kodu see kodu.

Teisel päeval mis siis muud, kui jälle tädit hauda viima, aga õhta seesama lugu – tädi keige puusärgiga kui vana sõber jälle kodu. Oli aga mattuseliste hulgas ka üks nuppumees, kes midagi teadis. Ta oli tüttarlapse juttu tädi söömisest ja naha mõetamisest kuulnud ja mõtles: “Heakene küll, kui tädi ära söödi, siis ei või puusärgis mitte enam tädi olla, vaid keegi teine, keda haud kinni ei pea. Ma tahan õnne katsuda.”

Tädi puusärk oli keset tuba. Mees võttis oherdi ja laskis kirstukaanele augu sisse. Peale seda pani ta tina sulama ja kui see sulaks oli saanud, valas seda sealt august puusärki. Oh sa kullake, mis nüid sündis! Suure raginaga tuli puusärgi kaas pealt ära ja koerakoonlane pani suure kisaga minema. Nenda sai see pererahvas temast lahti, sest kes teab, mis ta viimaks veel oleks teinud, kui ta kauem oleks kodu käinud. Tühi tädi puusärk viidi teisel päeval hauda ja see jäigi nüid senna.

E 38712/5 < Vaivara khk., Samokrassi k. < Maarja-Magdaleena khk. < F. Feldbach < K. Feldbach (1899).

Kuidas kukkelaul naese koerakoonlase käest peastis

Ennevanast, kui koerakoonlased veel maa peal hulkusid ja inimesi sõid, keda aga kätte said, läks üks mees metsa puid raiuma. Koerakoonlane saanud aga tema jäljed kätte, läinud tema juure ja söönud teda ära. Olnud mees ära söödud, võtnud ta tema naha, pannud oma selga. Kuid kukla tagast olnud nahk kitsas ning sealt jäänud plats koerakoonlase oma karvase nahaga paljaks. Koera-

koonlane võtnud ka mehe riided, pannud need oma selga ning tulnud õhtu kodu kui naese mees kunagi.

Naene vaadanud meest ja näinud, et muidu kõik oma mehe moodu, kuid hirmus pikkad verised hambad paistnud suust välja, mis naese üsna kartma pannud. Ka häälnud kare ja hirmutav. Aga hääkene küll, naesel olnud ka suppi keedetud, mida naene lauale tõstnud, et sööma hakata. Mees, kes alati uasupi armastaja oli, ei söönud suppi sugugi, vaid käskinud naest supiga oma pead pesta. Et naene mehe hirmsa käskimise peale vastu ei tohtinud panna, on muidugi mõista. Mehe pead uasupiga pestes leidis naene, et mehe kaelapealine karvane oli, mis teda veel enam kartma pani, et asi kogunisti enam õige ei ole.

Sai pea puhtaks pestud, heitsivad magama. Seal võttis koerakoonlane hammastega naese nisa oma suhu ja hammustas ühe ropsuga selle ära. Selle järele hakkas koerakoonlane teisest nisast kinni ja hammustas ka selle ära. Nähes, et elu ots praegu kätte tulemas, hakkas naene paluma, et teda õue laseks, olla ära unustanud õhtul õues käimata. Mees ei luba. Naene palub ikka edasi, kuni mees ütleb: “Noh, hea küll, ma lasen sind õue, aga sa pead omale kõie ümber keha siduma, mille otsast mina kinni hoian, muidu sa põgened ära.”

Naene sidus omale kõie ümber keha, mille otsast koerakoonlane kinni hoidis ja läks rehe alla, kus uhmer seisis. Naene sidus kõie uhmri ümber ja läks ise redelit mööda rehe lakka, kus kukk kanadega pennil magas. Koerakoonlasel läks ootamine igavaks, ta läks kõit mööda rehe alla kuni uhmri juure, mõtles selle naese olema ja neelas selle ühe

korraga alla. Siis aga tundis, et see naene ei olnud ja hakkas ka redelit mööda lakka ronima. Naene teda nähes hakkas kukke paluma, et see aitaks, lubas temale kamalutäie kaerateri, napatäis nisuteri iga pääv süüa anda. Kukk kuulis ka perenaise palvet, ja kui koerakoonlane parajaste lakka pidi astuma, laulis kukk keigest jõust. Koerakoonlane ehmatas, kukkus tagurpidi lakkast maha, nii et muud temast järele ei jäänud kui sinine suits, mida tuul pärast laiali ajas.

Perenaene ja kukk jäid elama ja kui nad ära pole surnud, siis elavad veel praegugi.

E 38716/9 < Vaivara khk., Samokrassi k. < Maarja-Magdaleena khk. – F. Feldbach < K. Feldbach (1899).

Koerakoonlased

Esimeses jaos kirjeldasin koerakoonlasi oma isa juttustuste järele, kes aga Tartu kreisist Maarja-Magdaleenast neid kuulnud ja meeles pidanud. Nende juttustuste järel on koerakoonlased inimese kehaga kurjad vaimud, kes aga siis omale ihu võtsid, kui inimesi läksid sööma. Muul ajal olid nad ilma ihuta vaimud, kes aga häält võisid avaldada ja rääkida, nagu eelminev juttustus näitas. Sääl olid koerakoonlased laisa tüttarlapse ära söönud ja kui hommikul ema sauna vaatama läks, leidis tüttarlapse luud lava pealt ning kuulis healt kereselt: “Kirsti luud on lava peal, Kirsti hambad akna peal.”

Hoopis teine arvamine on Vaivaras koerakoonlaste kohta. Küsimise peale: “Kes olid koerakoonlased?” olen ma järgmise vastuse saanud.

Koerakoonlased olid ühed loodud loomad koera pia ja inimese jalgadega. Keha oli neil karvane, käed suurte küüntega ehitud. Et neil suur jõud oli, siis võisid nad inimestele, kelle kallale nad läksivad ehk keda nad kätte saivad, suurt kahju teha, neid oma küüntega puruks tehes ja ära süies. Ka võisivad nad inimeste viisil rääkida, kuid nende rääkimine oli vahetevahel iseäralikum.

Ennevanast oli neid igas riigis arvamata palju ja pidas neid iga kuningas omale ainult sõa tarvis. Nende elukoht oli ühes sügavas augus, kust nad välja ei peasenud tulema. Seal augus siginesivad nad ikka juure nagu muudki loomad, pidivad aga ilma söömata elama. Nende söömiseks said aga need inimesed senna auku visatud, kes kurja olid teinud ja selle läbi kuninga otsust mööda koerakoonlaste auku pidid visatud saama.

Et aga koerakoonlased näljas olid, siis kippusid nad keigest jõust sealt august välja tulema. Et nad august välja ei pääseks, olid kuninga poolt augu ääre vahid seatud, kes järel vaatasid, et koerakoonlased välja ei tule. Juhtus nüüd, et koerakoonlased augu serva ligi ronisid, siis lasksid vahid jämeda palgi augu servast alla, kes keik koerakoonlased augu põhja tagasi viis. Uue ilmumise korral sai jälle uus palk alla lastud jne.

Tuli nüüd kuningal kellegiga sõda, siis laskis ta keik koerakoonlased august lahti, et nad võerast väge pidid murdma ja sööma. Et nad näljas olid, siis on muidugi mõista, et võeral väel armu ei olnud, vaid keik said lõhki kistud ja ära söödud. Pärast sõda korjatud jälle keik koerakoonlased kokku ja visatud nad senna auku tagasi, kus nad esite välja lastud. Kõiki ei võidud aga enam kätte saada, vaid

mõned põgenenud ära ja asutanud omale metsadesse majad, kus nad elanud, inimesi püüdnud ja neid söönud.

Kuidas nende sugu nüüd otsa on lõppenud, pole teada, võib-olla et inimeste kavalus neile otsa on valmistanud. Seda aga lisab rahvasuu juurde, et nende hirmsa kiskumise pärast on kuningatele ära keelatud neid pidamast. Keelajad olnud teised kuningad, kes nende vastu sõdimas käinud.

Et nad loomad olivad, siis ei olnud neil mõistust ja laskisid endid petta, mislābi inimene nende käest peasis, nagu järgmine jutt näitab.

E 38720/3 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach < K. Feldbach (1899).

Tütarlaps koerakoonlaste majas

Kord saanud koerakoonlased ühe tütarlapse kätte ja viinud teda metsa oma majasse, et teda seal ära süüa. Pandud siis tütarlaps ühte kambri kinni, kuni paras aeg tuleb, millal teda ära süüa. Korra läinud koerakoonlased keik kodust ära, ainult vanaema jäänud kodu, kes tütarlapse pidi ära praadima.

Kui ahi täiesti küdenud, teinud vanaema kambri ukse lahti ja kutsunud tütarlapse tuppa, kus ta teda lahkest käsikinud panni peale istuda, millel rattad all olnud. Tütarlaps vabandanud, et ta ei mõista, kuida senna peale tarvis istuda, näidaku vanaema esite proovi. Vanaema istunud ka panni peale, aga tütarlaps lükanud koerakoonlaste vanaema panniga tulise ahju ja pannud ahju suu eest kinni.

Tütarlaps läinud seepale teiste vangide juure ja lasknud need keik lahti ning põgenenud nendega üheskoos ära.

Kui koerakoonlased kodu tulnud, tunnud nad tuas kärsahaisu ja üks ütelnud: “Vennad, kärsahais! Kärsahais!” Teised aga pidanud seda inimese-küpsise haisuks ning võtnud panni ahjust välja ja pannud küpsise nahka. Pärast söömist hakanud emat taga otsima, aga pole teda kuskiltki leidnud. Ka leidsid nad vangid keik lahti lastud ja ära põgenenud olevat. Sellest keigest said nad aru, et vanaema ahjus oli küpsnud ja nemad mitte inimese, vaid vanaema küpsist olid söönud. Sellest tuli neil nii kange südamepööritus, et nad nii kaua oksendasid, kuni keikidel tossud välja tulid.

Pärast tulid inimesed ja hakkasid nende majade sees elama.

E 38724/6 < Vaivara khk., Samokrassi k. – F. Feldbach (1899).

Katk

Rahvauskuulub katkuvaim küll üleloomulike olendite hulka, kuid kujutlus sellest inimestele ja kari-loomadelegi surma ning hävingut toovast mütoloogilisest tegelasest toetub ajaloofaktidele.

Katkuhaigusest kui laastavast epideemiast on teateid juba Vanas Testamendis. Jehoova ähvardab sõnakuulmatut Iisraeli rahvast nuhelda ning nimetab Taavetile kolm karistust: “Kas peab sulle su maale seitse aastat nälg tulema? või tahad sa kolm kuud oma vaenlaste eest põgeneda, et nemad sind taga ajavad? ehk kas peab katk kolm päeva su maal olema?” (2. Samueli 24. 13)

Kirjakohast selgub, et karistus sai osaks katku läbi suurel maa-alal: “Ja Jehowa saatis katku Israeli sekka hommikust seatud ajani, et rahva seast, Tannist Peersebast saadik, seitsekümmend tuhat meest ära surid.” (2. Samueli 24. 15) Neid Piiblis kirjeldatud sündmusi arvatakse ajaloo kajastuseks esimesest aastatuhandest enne Kristuse sündi.

Katkupuhanguid on aastasadu peetud Jumala viha väljenduseks. Kuid mitte ainult. Sõdade ja

näljaaegadega kaasnenud ja ägenenud epideemiad kandusid riigist riiki ning rahvalt rahvale. Musta Surma jõudmist Eestimaa pinnale kirjeldab Henriku Liivimaa kroonika (1992: 126–127) seoses 1223. aasta sõjategevusega rubriigis “De pestilencia. – Katk”: “Ja puhkes suur katk üle kogu Liivimaa ja inimesed hakkasid haigestuma ja surema ja suri väga suur osa rahvast...” Ajavahemikus 16.–18. sajandini oli Eestis mitu katku, viimaseks jäi Põhja-sõja ajal puhkenud eriti laastav katk.

Katku hävitustöö polnud kogu maal ühetaheline. Maa lääneosas langes epideemia ohvriks ligikaudu ¾ kogu rahvastikust, Põhja-Eestis levis taud suuremate liiklusteede ümbruses, Virumaa ja Alutaguse metsade alal enam tihedalt asustatud paikades. Eesti Rahvaluule Arhiivi on kõige enam katkujutte laekunud Kadrina, Haljala, Lüganuse ja Viru-Nigula kihelkonnast, tekstide koguhulgalt tulevad esile ka linnad – Rakvere ja Narva. Simuna oma Katkuküla (Avanduse) ja Katkusambaga (nii on rahvasuus nimetatud siinset Struwe geodeetilist märki) tõuseb 21. sajandisse ulatava katkupärimusega kogu Virumaal hästi esile.

1712. aasta revisjoni andmetel suri Virumaal katku 73,6% elanikkonnast, vastavalt protsentides järgmiselt: Viru-Jaagupist 82,2%, Rakvere kihelkonnast ja linnast 80,9%, Haljalast 77,5%. Lüganuselt 74%, Väike-Maarjast 69,1%, Simunast 66,9%, Viru-Nigulast 63,3%, Jõhvist ja Vaivarast 63,1%, Kadrinast 57,3% (Oja 1996: 236–237).

Millisena 18. sajandi ja varasemate ajaloosündmuste kaja katkupärimuse näol 20. sajandisse jõudis, selgub katkuteemaliste rahvajuttude sisust. Suulises mälus säilivad kohanimed, mis aitavad traditsioonis püsida kohapärimusel (näiteks katkuga seotud paigad), teisalt on paljudel juhtudel tegemist suguvõsa liinis kanduva pärimusega, mida jutustavad katkust pääsenute järgnevad põlvkonnad. Õige sageli ongi katkujutud esitatud tagasivaatena minevikus olnule. 19. sajandi lõpul aitasid jututraditsiooni mälus püsida ka trükised. Tagasivaadete kõrval sisaldab katkurepertuaar siiski küllaltki palju lugusid lausalistest kohtumistest katkuvaimuga. Põhjaliku ülevaate katkust ja püüetest seda tõrjuda Euroopa rahvaste seas on võrdlevalt eesti traditsiooniga andnud Reet Hiie-mäe (1997: 47–87).

Mõndagi on rahvausus leida katkuhaiguse bioloogilis-meditiinilisest olemusest. Haiguse ootamatu ilmumine, kiire levik, erinevad vormid, suur suremus on kõne all samuti katkujuttudes. Katkubakter *Yersinia pestis* levib puute- ja piisknakkusega inimeselt inimesele, suremus eri vormidesse on kopsukatku puhul 100%, muhkkatku puhul u. 80%. Siit johtub arusaam, et teatud tingimustel on võimalik surmast pääseda. Tegelikult võib surm järgneda pärast nakatumist mitme päeva

pärast, rahvasuus aga võib katkuvaimu käes oleva kepikese puudutusele järgneda silmapilkne surm.

Väljanägemise poolest on katkuhaldjas enamasti ilma eritunnusteta – tavalise inimese sarnane, kuid ta võib ilmuda ka koera, kassi, kitse või mingi eseme kujul. Kaupmeestelinnast Narvast on kirja pandud Viljandimaale omane jutuvariant kitsena peresse ilmuvast katkust. Ainult põhjarannikult, Haljala ning Kuusalu mailt on teada Soome traditsioonist meile levinud lugu kukena ilmuvast külahaldjast, kes külla tulnud katkule vastu hakkab ja ta minema kihutab. Nii saab nime Altja (Haldja) küla.

Must surm

Must surm vodas jalapääld inimese maha. Reo Toomase vanavanaisa lähänd pikki teed kärigo poole. Pada Vanaküla juures tuld tämlä must surm vastu. Kūsind vanamiheld: “Kuhu sa lähäd?” Vanamees: “Mida see sinulä korda lähäb!” Saand vaid sanad rääki, lähänd silmnäost mustast, kukkund maha ja oldki valminna.

RKM II 8, 16/7 < Viru-Nigula khk., Pada v. – A. Krikmann < Sagosi taat (jutustanud 1883. a.) (1947).

Katk tüdrukute kallal

Rakvere lähiduses on Mõdriki mõis. See olnud sõja järele, kui Mõdriki mõisa kedrajad tüdrukud päevase töö lõpetanud ja hulgana põrandale magama heitnud. Minu emaema ema olnud ka nende hulgas kedrajaks, aga tema pole sel õhtul

magama heitnud. Nagu vaimust oleks sunnitud, et jää täna ööseks üles.

Teised maganud ju, aga tema kedranud veel. Jäänud voki taga tukastama. Korraga kuuleb – ühed tulevad kojas ukse taha ja tahavad sisse tulla. Üks ütelnud ukse taga, enne kui ust lahtigi teinud, et: “Üks on üleval.”

Selle peale läinud üks lahti ja sisse astunud kaks meest, hirmust meest. Kolmekandilised mütsid olnud peas, iga kant läind teravaks, üks kant olnud ees nagu suur linnu nökk, teised kaks olnud teine teiselpool pead kõrvade kohal, mütside pealaed olnud laiad. Riided pole niisugused olnud kui teistel inimestel – igatepidi näha, et ühed koledad elukad.

Astunud sisse, ühel olnd latern käes, teisel kepp. Niipea kui sisse astunud, kustunud tuli laternas iseenesest ära.

Minu emaema ema olnud selle üle üsna ehmatanud, istunud voki taga ega ole julgenud otsekohe ülesse vaadata, piilunud aga altkulmu, mis mehed on ja mis mehed teevad.

Mehed hakanud nüüd ühe magaja juurest teise juure ringi käima. Pistnud oma kepiga magajale külge, kuhu juhtunud – mõnele kae külge, mõnele jala külge, mõnele külle külge, mõnele öla külge ja kuhu aga juhtunud. Noh, saanud ühe külge puudutanud, kohe see oiganud läbi une, et: “Oohohohoh!” Puudutanud teist kepiga, see jälle: “Oohohohoh!” Kolmas niisama: “Oohohohoh!” Neljas niisama, ja niiviisi ikka edasi. Saanud kõikide magajate külge puudutanud, siis läinud välja, ülevaloleja jätnud aga puutumata.

Noh, teisel päeval ärkanud tüdrukud üles – kõik karjuvad valu käes, kel valutab külg, kel käsi, kel jalg, kel öla, kuhu kepi ots kellelegi juhtus. Nüüd rääkinud minu emaema ema veel öösise juhtumise ära. Asi selge: katk käis tüdrukute kallal. Kõigil kasvanud haigesse kohta paistetus nagu suur muna. Kõik surnud ära, aga minu emaema ema jäänud ja jäänudki järele.

Sedasi hukanud katk veel suurema jäo inimesi kõik ära, mis veel sõjast oli üle jäänud.

E 41215/7 (1) < Rakvere l. < Viru-Jaagupi khk., Rägavere v., Vaeküla k. – A. C. Kivi < Kaarel Remmert, üle 60 a. (1901).

Niisugune jutt

Katkust oli ka niisugune jutt, et ta oli terve küla ära tapnud. Järgi oli jäänud üks vana mees ja kaks tütreohtu plikat. Vanamees oli siis neid katku-surnuid koristanud, pannud liiva alla. Ühes peres olnud ema ja kolm tütart nii ilusad, et kahju olnud ära matta. Pandud kuuseoksad alla ja liiv peale.

Minu vanaema seda teadis, ja tema isegi teadis, kus kohas see oli. 1947. aastal või millal see kaevati, mingid arheoloogid seal kaevasid. All olid kuuseoksad ja peal oli mingit materjali. See oli siin Jõugal kuskil ja siis oli arvamine, et võib-olla olidki need, kes katku surid ja kuuseoksad alla pandi.

No see oli ükskord. Aga üks teine kord oli ka. Kaks vanameest oli seal katkust ainult järele jäänud. Ja vanasti, kui inimene oli surnud, siis oli pandud saunaviht pea alla ja lavatsile. Need vana-mehed olid siis enda puhtaks pesnud ja pannud

viha omale pea alla ja lebavad seal, et surmast pääsu ei ole. Ja kuulevad, et koer niutsub.

Üks ütleb teisele: “Ole vagane.”

Olid vagasest. Natukese aja pärast uks läheb lahti ja must mees tuleb sisse ja ütleb: “Juba korras!”

Need vanamehed jäid ellu seekord.

EFA I 171, 81/2 (41) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – M. Hiimäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Roheline katk

Alaliste sõdade järele tuli ka tihti kurje katkusi meie maale. Kõige kurjem olnud roheline katk, keda roheline poisi näul ümber käima nähtud. Käes olnud tal roheline kepp, millega ta inimesi torkanud. Keda ta suisa oma kepiga puutunud, see olnud ka varsi surnud. Katk läinud nii kangeks, et inimesed õhtul magama heites enam hommikul eluga üles tõusta ei lootnud ning pannud sellepärast suririided selga valmis.

Ühes peres heitnud inimesed õhtul põrandale õlgede peale puhkama, kuna üks vanamees hädise tervise pärast parsile ronis ja seal soojas puhkama heitis. Kõik olla juba magama jäänud, seal näinud vanamees parsilt, kes veel ärkvel olnud, et roheline riietega ja roheline kepiga poiss uksest sisse tuli. Tuas torkanud ta oma kepiga igale magajale, ise ütelnud sealjuures: “Küps!” ja “Küps!”, kuna igäüks, keda torgatud, läbi une tasakeste karjatanud.

Vanameest parsil silmates torkanud ta sellele kepiga jalasääre sisse, ise ütelnud sealjuures: “Toores!” Selle peale läinud ta jälle välja.

Hommikul olnud kõik inimesed peres surnud, ainult vanamees olnud veel elus, aga jalasääre sisse jäi talle must auk järele, just nagu pardi noka-ase, mis roheline poiss oma kepiga torkanud oli.

E 4265/6 < Narva l. – K. Hanso (1893).

Kroonumehe abi

Ühes külas tappand katkusurm iga ööse mittu peret inimesi. Kes veel elos õlled, need panned ka iga õhta omale surmasärgi selgä ja ootaned väri-sedes surma. Kui inimesed üleval õlled, kas päiväl ehk öösel, siis ei õle katk neid tappand, aga kui kõik perekond magama uinund, kõhe langened naad katku ohvriks.

Noh, kauva siis va pattune inime suudab valvada, ükskõrd ikke unerammitus uinutab.

See küla inimesed õlled enamast kõik jo katko kätte koolend, kas kaks vai kolm peret õld vaid veel elos.

Ühe niisuguse peresse tuld üks õhta üks vana soldat, see palund ööseks. Pererahvas ütleb taale: “Meie võttaksime üva meelega sind, vaest kroonomeest, omale öösest, aga meie külas raadab (murrab) katk iga ööse inimesi maha, siis võib see kergeste johtoda, et ka sina ööse katkule saagiks langed, kui meile öösest jääd. Mene paremb tõise külasse, kus katkusurma karta ei õle.”

Soldat õld aga julge mees. Jääb öösest sinne peresse, eitand ahju pääle magama, võttand oma õbealja ja vesiterävä mõõga ka enese juure ahju pääle. Pererahvas uinuned kõik magama, a soldat valvand üleval.

Enne poolt ööd tulnud üks vana inetu koer toa uksest sisse, tulesüsi ambas. Sel ajal, kui see koer toas ümbär ulkund, surred kõik pererahvas vällä.

Viimaks mend koer nuuskides ahju äärde, kabund ahju nõjale püsti. Kui soldat sedä nähnd, löönd ta mõõgaga koera pää otsast vällä. Kui nüüd soldat põrandale vahtind, ei õle ta koera enämb nähnd, vaid selle asemel öld üks inimese verine käsi põrandal maas.

Ommiku kutsund ta külast inimesed seda kätt katsuma, mida koera asemel põrandale maha jäi. Kui inimesed seda kätt nähned, tundened naad kõhe, et see nende mõisaprouva käsi öli, kes iljaaigu vast surnud öli. Nüüd said inimesed ka kõhe aru, et mõisaprouva, kes maa pääl elädes kuri inimine öli öld, ka pärast surma hauda ei maldand jäädä, vaid oma valla inimestele katkuna kaala pääle tuli. Sest saata kadond katkutöbi säält külast vällä.

H II 8, 644/6 (7) < Jõhvi khk., Päite k. – P. Paurmann (1891).

Vanast katkust

Vanal ajal, kui sõda meie maad küllalt oli laastanud, tuli suur katk. Tema käis külast külasse ja majast majasse ning surmas inimesi oma kavala kõnedega, ka asunud ta tee peal sõitjate vankritesse ja regede peale ja hakanud seal nendega rääkima.

Kord sõitnud mees linnast, kodutee peal ilmund üks herra tema vankrisse ja hakanud temaga rääkima, mees aga olnud kaval ja kostnud kõik tema küsimised ilusti ära. Aga kui nad juba kodu õuevärava juure saanud, kadund tundmata herra

nii kui tina tuhka. Mees läks nüid kodu, rääkis kodus kõik ära ja suri selle peale kohe.

Katk aga läinud nüid teise talusse ja muutnud ennast kitseks. Inimesed maganud parajaste rehetares, katk aga ütelnud: “Ime küll, et sead salleris magavad.”

Inimesed aga pole midagi mõistnud kosta ja surnud kõik ära.

Sealt läinud tema aga jälle teise talusse, seal maganud inimesed niisamuti. Katk ütelnud aga jälle: “Ime küll! Sead sallereis magavad.”

Inimesed aga ütelnud kõik kui ühest suust ühe korraga: “Ime küll, et kits keeli kõneleb!”

Need inimesed jäänud aga kõik elusse ja katk läinud ära.

Kaunis tükk aega läinud mööda, kui ta jälle tulnud ja läind ühe kambri ukse peale, laulnud kuke viisil ja näidanud ka ennast kuke näol. Inimesed söönud aga parajaste laua ääres ja supikausid auranud ees. Katk aga ütelnud: “Ime küll, inimesed tuld söövad ja kirge joovad.”

Inimesed aga vastanud: “Isegi ime, et kukk keeli kõneleb.”

Selle peale läinud ta sealt ära, ulkunud mööda ilma ümber ja suretanud inimesi iga päev, üksnes aga neid, kes temale pole mõistnud vastata.

Üks mees oli ometigi tal otsa peale teinud. See lugu oli nii. Sõda oli maa kõik juba lagedaks teinud ning katk ka oma lõikust pidanud, nii et mõnes vallas ainult aga kaks kuni kolm hinge oli. See mees oli talu peremees P. vallas. Tema olevat mitu korda katku küisist juba ära peasenud, aga teisi ei olevat P. vallas enam olnud muud, kui tema oma sulasega ja perega.

Katk aga tulnud teda ükskord õige kurjaste kiusama, ta näitanud temale ennast mitmet moodu, küll kuke, küll kitse näol, aga mees pole ennast lasknud eksitada. Temal olnud ka mõök juures, ta tõmmanud mõõga ja löönud kuke pea otsast ära, nii et üsna kaugele lendanud, viimaks tõmbanud ta veel sipleva kukele kolm risti peale ja kukk oli kadunud. Sestsaadik ei olla katku keegi enam näinud ümber käima.

See peremees oli aga Rulli Juhan olnud, temast saadik olla juba neljas põlv möödas kuni minu vanaemani, kes seda lugu mulle jutustas ja mina teda ülesse kirjutasin. Tema sulane aga oli üks Aadam olnud, tema oli sõaaeg venelaste käest raha saanud varastada ja elanud õige jõukaste.

E 15221/2 < Narva – J. Karukohv < vanaemalt (1895).

Katk ei pääse üle jõe

Ühekõrra katk uigutand, mend üle jõe, ise lauland. Läind ühest külast tõise, nuttand ja uigutand: “Pada ojas palju vetta, Pada külas palju lapsi” – ei pääsend üle jõe. Kes tema ikka tasku pani ja veend üle jõe, ei mäleta enam.

ERA II 37, 270 (34) < Jõhvi khk., Voka v., Toila-Männiku k. – R. Põldmäe < Mari Aruvald, 78 a. (1931).

Katkust

Ennevanast, kui katk maad laastamas käind, tahand ta ka Pada külä menna, aga ei õle kudagi üle Palu õja saand. Küll ta muutnud ennast õja

kaldal mõneks ja mõneks asjaks: küll nõõbiks, küll niulaks ja ka rahaks, et inimesed teda ühes võttaks ja ta nindaviisi üle oja saaks. Inimesed aga olla ninda kavalad öld (õlla ka kantsli päält kirikus inimestele teeda antud, et keegi maast niisugesi asju üles ei võttaks) ja keegi ei õle teda üles võttand. Nähes, et kõik kavalus ei aita, hakkand laulma:

Ei pääse Pada külaje,
Pada hirsu hirmuteleb,
Pada kaivu karguteleb,
Palu õja hoiab vastu.

H III 27, 10/1 (1) < Lüganuse khk., Püssi v. – J. Thomson (1897).

Katku talu nimest

Vanasti, kui must surm ehk katk maal möllas, siis ei pääsenud ta igalt poolt veeojadest üle, sest kõik purded olivad ära lõhutud, et takistada katku teise külasse minekut.

Korra oli teda nähtud musta kassina ringi jooksvat, ükskord oli ta lihtsa kasevitsana seisnud ukse ees ja ootanud, et keegi majakondsetest toast välja tuleks, et siis inimeste jalgu jääda, kus ta tuppa visatakse, sest tema enda jõud oli uste tõukamiseks liiga kasin.

Teine kord oli ta Mareta soone taga haledalt palunud heldeid inimesi, kes aitaks teda üle veesoone, et tema kui vaeslaps ja paljasjalgne ei saa ise sellega hakkama, kuid veel koidu ajal oli katku kisa kuulda.

Veel üks teine kord nähti teda Metsanurga küla poole liikuvat, kuni ta jällegi pörkas veesoonega kokku, kust tema kisa kuuldi veel teise päeva õhtul. Kuid kolmandama päeva hommikul ei häälitsenud ta enam, külm oli ta ära võtnud.

Sellest ajast peale kadus katk meie maalt ära. Kohal, kus katk halises, asutati hilisemal ajal talu, mida nimetatakse tänapäevani Katku taluks.

Mareta veesoonik on veel käesoleval ajastul olemas Vohnja vallas ja on suure ja väikese Kõrve-küla vahel kevadeti ja sügiseti õige paljuveeline ojakene, kuid vanasti oli ta peaaegu läbipääsmata.

RKM II 11, 254/6 (5) < Kadrina khk., Vohnja v. – J. Valdur < Liisu Treimann, 86 a. (1947).

Ühe endise vanainimese vanaviisi jutt

Vanasti möllanud mitu korda must surm meie maal. Kuhu rahva jutu järgi tema iial pääsis, säääl päris ta ohvrid. Külad ja pered jäänud tühjaks.

Korra olla jälle niisugune must surm lahti pääsenud. Igal pool oli ta ohvrid nõudnud. Merel saar olnud temast puutumata. Saare rahvas uskunud, egas ta sinna pääse. See olnud kujult must mees, suur vikat käes.

Ühel päeval olid saare inimesed suurele maale läinud. Juba olivad nad koju tagasi sõudmas, kui nägivad musta mehe, suur vikat käes, eneste poole tulemas. Nad jäänud seda imelikku musta meest vaatama. See hüpanud lootsikusse ja sõudnud saarele.

Kui lootsik saarele jõudis, ruttasid mitmed koju-tulijatele vastu. Kõik seisnud lootsikus paigal ega

pole küsimuste peale vastanud. Siis saanud vaatajad aru, et kellelgi elu sees ei olnud.

Sel silmapilgul karanud must mees lootsikust välja. Rannal olijad jäänud nagu soolasambad seisma, nad langenud maha ja olivadki surnud. Ükski ei leidnud armu tema ees.

Ainult üks eit hüüdnud: “Tere, jumalime!”

Must mees kohkunud, ütelnud: “Saagu sest,” läinud uksest välja ja peale selle pole enam musta surma olnud ega nähtud.

RKM II 432, 617/8 (40) < Haljala khk., Loobu ja Läsna k. – E. Kaljuvee < emalt ja isalt, Maria ja Julius Pärg (1990).

Katk Rakveres

Kord sõja ajal, kui olevat Rakveres katk olnud ja siis olevat selle vastu võideldes lõpuks hakatud võitu saada, siis olevat katk istunud Rakvere moonamaja katusel ja teinud mitmesuguseid hääli, hädaldades, et peab Rakverest lahkuma. Katk olevat olnud musta kassi kujul.

ERA II 217, 233 (85) < Rakvere l. < Lüganuse khk., Kestla-Oidu k. – E. Tarve < Helene Kiisberg, 54 a. (1939).

Kuidas abinõu katku vastu kätte saadi

Udriki valla Mäoküla mees tulnud kord õhtul teereisilt ja keeranud tee äärde Kallukse külasse tuttavate juurde sisse. Kui mees tuppa astunud, leidnud ta omaks suureks ehmatuseks, et pererahvas kõik sirakili maas olnud – puhas surnud. Mees saanud kohe aru, et katk siin pererahva ära on

surmanud. Katsus mees, et pääsis aga ise hingega. Läinud tagasi õue, istunud hobuse peale ja kihutanud tuhatnelja Kallukselt tulema. Mehel hirm suur, ehk saab katk ta teel kätte ja tapab tema ka ära. Kihutanud hoost, nii et see üsna vahus olnud, kui mees Sootaguse küla lähedale, Sootaguse mäele jõudnud. Siin vast peatanud mees hoost. Ta süda hakkanud kergemalt lööma, et nüüd on katk vist ometi kaugele taha jäänud.

Isa ütelnud kergema südamega: “See oli vast nüüd üks puh!”

Mees kuulnud kohe selle peale, nagu oleks keegi selja tagant temale ütelnud: “No oli vast üks puh!”

Mees ehmatanud hirmsasti ja vaadanud selja taha – katk tema selja taga.

Katk ise ütles: “Ära karda, ega ma sulle vaeva tee. Ma tulen küll varsti Mäokülasse, aga sinu peresse ega loomadesse ei taha ma puutuda, sest et sa mind praegu hea loo sõitsid. Et ma aga ära tunneksin, missugune sinu talu on, et temast teaksin puutumata mööda minna, siis pane sa oma lauda katusele märgiks plekist lipp.”

Selle peale lahkunud katk mehest ja jäänud seekord Sootaguse külasse, Kalluksel oli töö juba tehtud.

Mees läinud koju ja teinud, kudas katk õpetanud. Seda näinud teised Mäoküla mehed, need saanud asjast aru ja teinud niisama.

Kui katk Mäokülasse tulnud, siis leidnud ta kõik talud enese eest kinni pandud olema. Ütelnud küll sellele mehele, kellele ta saladuse teada andnud: “Eks ma õpetanud sind üksi, aga nüüd oskab kõik küla ennast hoida.” Aga mis sa ikka teed.

Sest ajast saadik peetakse veel mõnes kohas praegugi plekklippusid laudakatustel.

E 43267/9 (1) < Kadrina khk., Udriku v. – A. C. Kivi < Madis Lemmits (1902).

Katk ootamine

Maa oli lage ja paljas, inimesed surnud. Ühes urtsikus leidis katk vana naisterahva, kes tervitas katku:

“Ole terve tulemast,
minu, vana, vaatamasta,
kurjast ilmast kutsumasta,
ädapäävadest päästemasta.
Ihkan ammu igatsetes,
kurdan ammu kurvastates,
läheksin surma sundimata,
katku kätte kartemata.”

Kui nüüd katku kuulis seda, et see naine tänas teda, siis ta pistis säält punuma, need, kes elus, jäänd elama.

KKI 2, 87/8 (240) < Haljala khk., Vihula v., Kõldu k. – E. Tarve < Ida Kiidemann, 72 a. (1947).

Katkuaegne kalmuküngas

Siin lähedal on kalmekoht. Puud on peale kasvanud. Männik, kõrge liivanõmm ja männik. Niisugused lohud on maa sees. Vanad mehed mäletavad, et ristid olid veel. Eks see katkuaegne ole.

Ja niisama Virunurmes pidi ka olema sedasi, et kutsutakse kalmukünkaks seda. See on katkuaegne. Eks siis rahvast sai nii palju otsa, et ei jõud-

nud kaugemale matta. Ega seda nii ei tohtinud küll, aga ikka viidi sinna.

RKM II 431, 350 (2) < Lügänuše khk., Maidla v., Tarumaa k. – M. Hiimäe < Elsa Tarum, 67 a. (1988).

Katk lõpeb otsa

Vanasti olnud katkuhaigust, aga Avanduse kiviristi juures lõppenud katk otsa.

Hobused surnud katku. Ainult kaks valget hobust jäänud Mõisamaa külla. Nendega veetud surnud haudadesse. Inimesi surnud väga palju. Mitme talu ukсед pandud kinni, terved perekonnad surnud päris välja.

Enne seda katku olnud veel üks teine katk, aga sellest pole rahvas teadnud palju rääkida, sellest hilisemast katkust rahvas ikka kõnelnud rohkem.

EKLA, f. 199, m. 60, l. 114 < Simuna khk., Salla v., Lasinurme k. – I. Post < Villem Kaldas, 47 a. (1932).

Katku vanker

Jäola külas oli mudasild. Sillalt üle minnes läks katku ratas katki ja sealt edasi ei surnud enam ühtegi inimest.

Jutustaja on kuulnud seda jutustust oma ema käest ja ema jällegi oma ema käest. See jutustus on leidnud tunnustust rahvasuus.

ERA II 215, 215 (6) < Vaivara khk. ja v., Vana-Sõtke k. < Väike-Maarja khk. – K. Karm < Kaarel Kruusberg, 76 a. (1939).

Katku küla

Paergust Avanduse vanaküla nimetab rahvasuu Katku külaks.

Põhjasõja aeg oli irmus katk maa pial. Katku vanker oli Avanduse küla vahele katki läind ja katk sinna seisma jäänd. Sellest ajast piale üiabki rahvas küla Katku külaks.

Katk küla all Aarla krundi pial oli veel iljuti suur kivi old ja selle pial inimese jälg. Vanarahvas räägib, et katku jälg oli. Nüid on kivi puruks lastud.

Katkuaal oli inimeisa nii vähe old, et kui üks inime oli teise jalajälga näind, siis and suud, et: “Ma põle üksi, siin on teisa inimeisa ka.”

RKM II 15, 26/7 (42) < Simuna khk., Avanduse v., Kissa k. – H. Joonuks < Juhan Rääk, 76 a. (1947).

Jutuke kohanimest

Haldja [Altja] külal olnud enne suurt katkuaega teine nimi, kuna ta praeguse nime siis pärinud.

Katkupoiss maksakarva kolmenurgelise mütsiga ja sapikarva kuuega tulnud, kepp käes, ka Haldja külasse tulema. Küla otsa saies tulnud temale suur must kukk vastu ega ole teda enam edasi lasknud. Kui katk teisepoolt tee äärest mööda tahtnud minna, karganud kukk taale jällegi vastu, kuni katk viimaks mitme asjata katse järele ümber pööranud.

Nõnda jäänudki katk Haldja külasse tulemata, kuna ta mujal küll on rahvast tapnud. Haldja küla on Sagadi vallas mererannas.

H II 9, 392 (2) < Haljala khk., Vihula v. – J. N. (1889).

6.

Avanduse väljal on üks kiwi, millel on sarnane kuju. Iida sarnast kutsutakse katkusambaks. Ka küla, kus sarnasasub, kannab Katku nime. See sarnas olid kivinenud katk ise, mis sinna Põhja sõja ajal siia hiimutatud.

7.

Uu talumehe põllul Paarveres on suur kiwi, mida kutsuti Pärna kiviks. Vamaraalvas

Katkupoiste uinak

Vanasti oli see katkuaeg olnud ja katkupoisid olid ringi käinud. Lahe külas oli ka valve, et katkumies tuleb. Rahvas läind seks ajaks luomadega seltsis metsa.

Siin Lahe ja Lobi küla vahel tie ääres on Unikivi. Nüüd jäi ta tietegemisele ette ja lõhuti ära.

Katkupoisid olid Lahest tulnud, olid väsind, ja palav ja istund maha ja jäänd magama sinna kivile. Ja olid ärgand – juba õhtu, päike loojas ja löönd käega, et: “Pole siin küla ega kedagi.”

Ja nii Lobi küla pääsenud katkust.

Nii vähe rahvast oli katkuajal jäänud, et 50 km tagant nähti inimese jälge. Ema rääkis mulle seda. 1480. ja 1500. olid need katkuajad olnud.

RKM II 415, 388/9 (3) < Haljala khk., Lobi k. – J. Oras
< Roland Liikane, snd. 1902 (1989).

Katkutaguse küla nimest

Ennevanast, kui Põhjasõda oli, ruotslased tapsid talupuegi ära ja katk akkas levinema.

Aga siit talupojad põgenesid Mälusmäele. Uus Narva maantie, mis on sial, vasemat kätt siit minna, Lagetsuo sies on üks kungas, Mälusmägi. Ja põgenesid sinna. Sellega jäi sie külarahvas taudist puutumata ja varandus jäi järele. Ja siis hakati seda küla nimetama Katkutagusest.

RKM II 297, 171 (1) < Rakvere khk., Sõmeru v., Katku k. – V. Sardma < Jaan Ülejõe, snd. 1910 (1971).

Kivihunnikud metsas

Palmse mõisast pool versta ülespoole on üks suur metsasalk, hüütakse Jussimäe männik. Seal metsas on tihti veikeid kivihunnikuid, mis on näha, et on hunnikuse pantud. Mina küsisin ühe vana inimese kääst, kas tema teab, kust need kivihunnikud on sinna suure metsa signud. Tema rääkis: “Kui mina veel veike laps olin, siis kasvas seal metsa all mõnes kohas maasikaid. Meie saunas oli üks vana mees, kes mõisast armuleiba sai. Meie läksime sellega selt-sis senna maasikale. See vana mees rääkis: “Enne on meie maal palju inimesi elanud, siis on see mets põld olnud ja need kivid on põllult hunnikusse aetud. Suur sõda on tulnud ja palju inimesi on ära tapetud, nõnda et maa üsna lagedaks on jäänud. Selle järele tulnud suur katk, see on kõik inimesed ära tapnud. Siis on põllud söödiks jäänud ja metsa kasvanud.

Siis on inimesi nii vähe olnud, et kui teise inimese jälje on leidnud, siis on sellele suud annud. Seie maale on aga üksainus paar, poiss ja tüdruk järel jäänud ja neist on uued inimesed signud.

Katk on niisugune olnud, et on ennast iga näule moondanud. Vahel on rätтик tee peal maas olnud ja kes selle ära võtnud, surnud katku. Vahel olnud raha ja mõni muu hele asi, kes selle ära võtnud, surnud katku, ja nii edasi. Kes aga midagi leidnud ja ära võtnud, see surnud, sest katk on ennast mitme näule moondanud.””

E 21220/1 < Haljala khk., Palmse v. – D. Pruhl
< M. Ojaver, üle 70 a. (1895).

Katkuaeg Letipääl

Letipääl rannas ulatab pikk neem meresse. Sellest räägib rahvas järgmise jutukese: Vanal ajal elasid siin saarel kaks veljast (venda). Sääl tuli suur katk üle maa ja tappis inimesed ära. Kahel veljaksel oli neemel suur veski, kuhu nad katku eest ära põgenesid, aga ommeti surid nad sinna ka ära. Neem aga kannab tänapäevani nime: Veljakssaar.

H II 9, 67 (4) < Viru-Nigula khk. – A. Krikmann (1889).

Katkust

Vanal ajal käinud katk öösiti inimesi märkimas, kes siis surema pidanud. Kelle peatsis käinud, see surnud, kelle jalgatsis, see jäänud elama. Katk käinud ikka ühel pool voodi otsas, kahel pool ta ei käinud. Sellepärast heitsivad inimesed asemel teine teisipidi, teise pea, teise jalad. Siis jäänud ometigi teine magajaist elama. Kes siis ärkvel olnud, kui katk käinud, see jäänud elama.

Sel ajal teinud katk nii maa inimestest tühjaks; pole rohkem elama jäänud kui kaks inimest, teine olnud teises linnas. Mees hakkanud mõtlema: “Tarvis ometigi otsima minna, ehk on kusagil veel inimesi!”

Läinud siis teisi linna, leidnud liiva seest inimese jalajäljed.

Naesterahvas näinud meesterahva tulema. Arvanud, et katk tuleb, pugenud keldrisse varjule. Mees otsinud küll taga, ei ole tükil ajal ülesse leidnud. Viimaks hakkanud hüüdma: “Oled sa ristiinimene,

siis tule välja, oled mõni muu, siis ütle ometigi, kes oled.”

Pole naene julgenud esteks sõnagi lausuda, pärast tulnud keldrist välja. Nad olnud väga rõõmsad, et üksteist leidnud ja heitnud paari.

E 25902/3 (5) < Kadrina khk., Pala k. – O. Hintzenberg < Toomas Vall, 78 a. (1896).

Külad jäid tühjaks

Kui suur katk olnud, siis oli ta siin nii laastanud, et mõnes kohas aga ainuke inimene järele jäänud. Inimesed huiganud teineteist. Kui ühe inimese jälje leitud, siis antud talle rõõmu pärast suud. Liivimaale oli jäänud üksainuke inimene ühte kohta ja Tallinnamaale teisse kohta jälle teine, üks lambakarjus, naesterahvas. See Liivimaal olev inimene – meesterahvas – juhtunud inimesi otsides Tallinnamaalt selle lambakarjatsega kokku saama ja hakkanud siis sellega paari, kust siis jälle rahvasugu ülesse kasvanud.

Katk käinud inimesi maha võtmas külade viisi. Saanud ta ühe küla lagedaks teinud, siis läinud ta jälle teisse. Külades jälle võtnud ta pere viisi.

Inimestel olnud see kõik teada. Siis kaevnud juba enestele ise hauad enne valmis, sest nad ei teadnud, kas teised, keda vähe järele pidi jääma, jõudsid nende jaoks enam hauda kaevata. Mõned läinud ka juba hauda valmis ja oodanud säääl surma.

Kes öösel valvanud, neid ei ole katk surmanud, need jäänud alles. Mõned olivad siis näinud, missugune ja kes see katk olnud. Need olnud inglid valges riides. Nad tulnud öösel majasse sisse. Ühel

olnud raamat käes, kuhu ta oli kirjutanud, teisel olnud jälle pasun käes, pasuna otsa oli ta koputanud iga inimesele, keda surmata tahtnud, otsaette (mõnede ütlemise järele oli puhkunud pasunaga otsaette).

E 47212/4 (9) < Torma khk., Avinurme v. – M. Sild (1909).

Katku küla nimest

Katku küla – vanasti sõja ajal on siin katk olnud, inimesed olla ära surnud, sellest see jäi. Pärast oli mõis. Kui mina laps olin, olid veel põldude sees ahervared, need kestasid mõisaaja. Pärast tulid asunikud, need vedasid need laiali. Meie imestasime, et need ahervared, et kus need talud said, siis üks vanainimene rääkis.

KKI 49, 153 (1) < Kadrina khk. ja Kadrina v., Roovälja k. – K. Salve < Trofilia Laks (1969).

Tarumaa küla minevikust

Suurest Põhjasõja-aegsest katkust elab külas seitsmes põlv. Tarumaa külas jäänud katkust järgi ainult üks mees nimega Tenno. Tema pääsenud ainult põgenemisega põlistesse laantesse ja metsakõrbedesse. Sellel Tennol säilinud ka üks maja Tarumaa külas.

Tükil ajal pole ta ühtegi inimest näinud. Ükskord leidnud ta inimjälje metsast, mis naisterahvale kuulunud. Selle jälje mineku sihis alanud siis nõrkenud Tenno teist omasarnast olevust otsima, enne veel põlvitades jälje juures ja sellele suud andes.

Jälgides nägi Tenno eemal naisterahvast, kes teda nähes püüdnud põgeneda. Lõpuks põgenevat neidu kätte saades palunud Tenno teda mitte karta, sest nad ühesugused õnnetud.

Abielludes neiuga on nende järeltulijatena nimetada pea tervet küla. Selle Tenno perekonna peavõsude nimed on järgmised: Tenno ise, poeg Tenno, siis Toomas, Jaan, Madis, Jüri ja jälle Madis (praegu 74-aastane).

E 53612/3 (8) < Lüganuse khk., Maidla v., Tarumaa k. – O. Liiv < Madis Välja, 74 a. (1923).

Halltōbi

Virumaal on malaariat ehk halltõbe nimetatud külmtõveks ja viluhaiguseks, piirialadel Vaivara khk. ja Torma khk. lähistel orgahaiguseks. Nimetus *ork* on tuntud Karjalas ja Soome idapoolsetel aladel (*horkka*) ning vadja keeles. Nähtavasti on tegemist ülekandega vene keelest (vene k. *лихорадка*). Juttudes isikustatud haigusvaimust on Lõuna-Eestis tegelaseks hall. See on peitenimi, nimetuse kujunemist võib olla mõjutanud asjaolu, et malaariahaige nahk võtab hallika tooni.

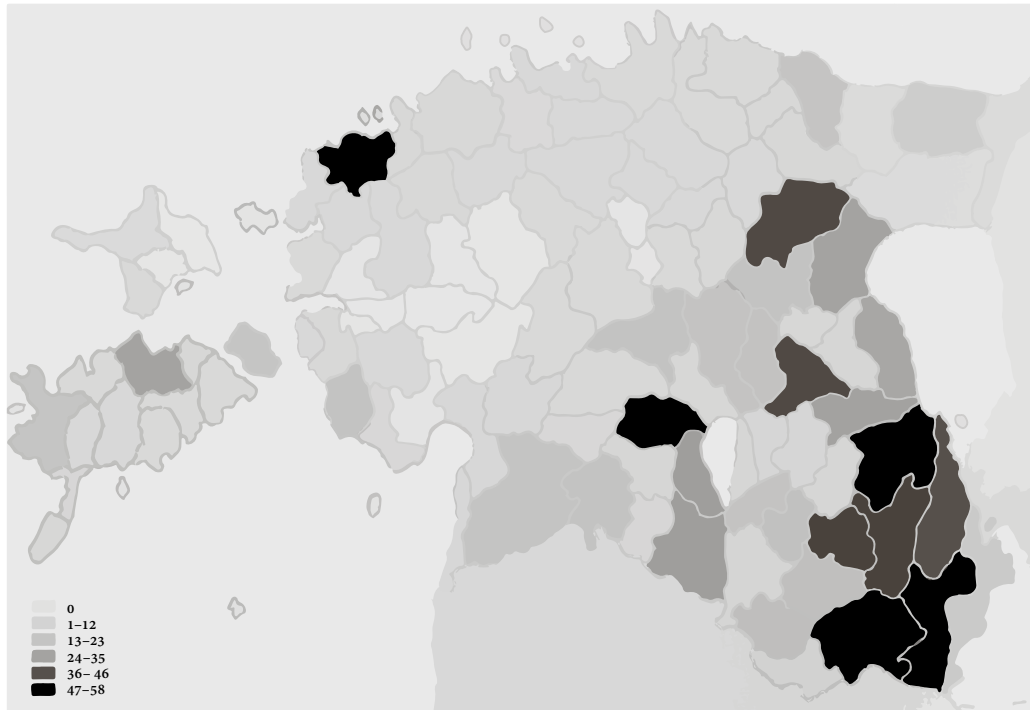
Nii nagu katku, on halltõbegi kujutatud vaimolendina. Katk tõi nakatunule kiire surma, hall aga asus oma ohvri sisse ja hakkas teda mitmel viisil vaevama. Sarnaselt epideemilise levikuga katkuga polnud halltõppe haigestumise tõelised põhjused kaua teada. Et tegemist on parasitaarhaigusega, mis inimesele kandub hallasääse (*Anopheles maculipennis*) pistetega, avastati alles 1880. aastal. Suremus malaariasse polnud kaugeltki nii massiline kui katku puhul, epideemilisi haiguspuhanguid tuli ette harva (üks jõulisemaid aastatel 1827–1830).

Elavast suulisest traditsioonist taandusid halltõvemuistendid 20. sajandiks, jäädes vaid traditsioonikandjate passiivsesse mällu püsima. Järelkogumise aegadel õnnestus Eesti Rahvaluule Arhiivi töötajatel Rudolf Põldmäel ja Richard Viidebaumil (Viidalepp) sihipärase küsitlemisega koguda lisateavet. Põhiosa Virumaa halltõvepärимusest sisaldab usundilisi teateid haigustunnustest, haiguse päritolu seletusi, haigusvaimu kirjeldusi ning juhendeid selle kohta, kuidas tüütust vaimolendist vabaneda. Võrreldes Eesti kagupiirkonnaga on Virumaa halltõvepärимus sisuldasa kahvatum.

Haigustunnustest on kirjutatud ülevaate Piret Paal (1999: 124–130). Esikohal on malaaria olulisemaid sümptomeid – palavikuhoogudega kaasnev väljakannatamatu külmatunne (Jõhvi, Lügänuše, Viru-Nigula, Haljala, Viru-Jaagupi, Simuna teated), värisemine (Vaivara, Jõhvi, Lügänuše, Viru-Nigula, Haljala, Viru-Jaagupi, Simuna), rappumine – *halli sõitmine* (Vaivara, Jõhvi, Haljala), peavalu (Kadrina, Iisaku), mõistuse kadu (Simuna). Haiguse põhjustajaks on arvatud teist inimest

(Lüganuse, Simuna) või tuleb paha vaim piinama (Simuna). Malaariat on usutud saavat tuulest (Jõhvi, Viru-Nigula), külmetamisest (Jõhvi, Lüganuse, Viru-Nigula, Simuna), ehmatusest (Simuna) või sõnumisest (Lüganuse). Haiguse päritolukohaks on peetud ka Lapimaad – sealt see külmavärinate tekitaja ju tulebki. Nüüdseks on ilmunud eesti halltõvemuistendite täielik väljaanne (vt. Paal; Kalda 2014).

Hall ilmub nagu katkuvaimgi võõra, tundmata inimesena. Oma ohvri püüab ta leida teda nimepidi hüüdes. Selleks võib ta oskuslikult pereliikme häält matkida. Kui talle vastu hüüda, asub ta ohvri sisse ja hakkab teda vaevama. Halli eest usuti võivat end ära peita kas viljapõllule, lauta põhu sisse või koguni seapahna. Muistendis võib tegutseda kaks halli, kelle omavahelist plaanipidamist inimene juhtub pealt kuulama. Hallid arutavad, kuhu

Halltõvetekstide kogumistihedus Eesti kihelkondades (Paal; Kalda 2014: 39).
Simuna khk. on esil tänu R. Viidalepa kogumistööle 1929. a.

kumbki läheb, ja reedavad sellega oma kavatsused. Selgub ka, kuidas nad tegutsevad. Üks lubab end juuksekarva või puru kujul ohvri toidu sisse poetada ning sel viisil lasta tal end alla neelata. See motiiv on tuntud kaugetegi rahvaste folklooris. Virumaal on muistenditüüp “Halltõvevaimude vestlus” esindatud Kadrina, Lüganuse, Viru-Jaagupi ja Simuna khk. tekstivariantides.

Külm-tõbi raputab

Külm-tõbi raputab inimest. Vanasti inimesed uskusid, et külm-tõbi on pahast vaimust tulnud, kuid tõeliselt tulevat külm-tõbi suurest ehmatamisest. Haigle tehtud vanne, kuhu vee hulka pandud süsi.

ERA II 13, 490 (4) < Simuna khk., Laekvere k. – R. Viidebaum < Juukmanni eit, 65 a. (1929).

Hallitõbi

Hallitõbi (malaaria), see on hirmus palavik. Selle vastu ei ole muud rohtu kui surm. Kui I ilmasõjast mehed kodu tulid, siis jäi palju hallitõppe; säälsaid külmetada ja põrutada ja söök oli vilets. Hallitõbes hakkasid värinad käima. Kõige suurem valu oli pääs.

RKM II 381, 271 (7) < Kadrina khk., Võduvere k. < Saarde khk., Karuküla < E. Leppik < Ella Okas, snd. 1903 (1984–1985).

Hunt heinaliste juures

Kord teinud pererahvas metsas heinakuhja. Heinaliste juurde tulnud suur hall hunt. Pererahva laps olnud maas heinte peal. Hunt nuusutanud last ja läinud jälle minema.

Juba teisel päeval olnud lapsel palavik. Viidud laps arsti juurde, arst tunnistanud lapse halltõves olevat. Arst ütelnud, et muidu last terveks ei saa, kui laps peab istuma metsas heinahunniku peal.

Teisel päeval viidud laps heinamaale kaasa, pandud heinahunniku otsa. Sama hunt tulnud lapse juurde, nuusutanud last, käinud korra ümber lapse ja läinud juba rõõmsalt saba liputades metsa. Sestsaadik oli laps halltõvest lahti.

ERA II 218, 366 (6) < Rakvere l. – A. Albrecht < isalt, Hindrik Albrecht, 45 a. (1939).

Raske haigus

Üsna raske haigus oli halltõbi. Ma näinud seda ei ole, aga juttude järgi suudan kirjeldada. Inimesel tuli nagu palav hoog peale ja raputas teda. Külm higi voolas ja pärast oli väsinud ja piinatud. See hoog tuli vahest peale. Inimene pidi oskama ette aimata, millal peale tuleb.

Üks jutt oli selle kohta, et kui peita ennast halltõve eest ära ja olla seal peidus. Keegi pidi tulema hõikama. See tuli ära kannatada ja mitte välja tulla.

RKM II 371, 575 (20) < Viru-Jaagupi khk., Koeravere k. – M. Kõiva < Heinrich Nurkse, snd. 1902 (1984).

Külmtoibi

Kui külmtoibi tuleb, ega siis ei saa eest ära joosta.

Ühekorra käind poisil külmtoibi pääl ja pandud ta siis sealauta, et säääl jätab rahule. Kuid see ütelnud: “No minu pärast pange sealauta või loomalauta, kus te tahate, igale poole pääsen mina sisse.”

ERA II 13, 51 (36) < Simuna khk., Möisamaa k. – R. Viidebaum < Ann Veelman, 76 a. (1929).

Halltoibi

Jälle ema jutustas, et täma ema poolt vanaema rääkind, et ennemast öld halltoibi. Käind kõhe külade mööda, külvand tõbe. Et siis täma ämm ka juhtund ette jääma, jäänd haigeks. Kange külm akkand, läind ahju pääle, säält parsile, et siis hall ei leia üles.

Aga äkki kuuld, et redel krigiseb, vana hall rönind üles: “Minu kääst sa ei pääse!” Aga kadund ärä. Siis ämm jäänd magama, näidatud unes, et mene sialauta, aga enne joo valge ärjapä vett, siis poe seapahna.

Oli säääl kolm päivä paigal. See haigus on kurjast, sea sees ka kurjad vaimud. Et siis mees mehe vasta, kaks kuradi vasta. Kurja aeti ära kurjaga. Ämm old sialaudas nii kaua kui öli saand tervest.

Ema rääkis, et tämä vanaema öli surnd siis, kui tema old juba leeris käind.

RKM II 161, 468 (326) < Lügänuše khk., Püssi v., Lohkuse k. – A. Källo < Helene Liivak, snd. 1897 < emalt, pärit Simuna khk. (1962–1963).

Külmtoive nutt

Teed mööda külmtoibi läind ja nuttand: “U-u, u-u, kus sa oled? U-u, u-u, kus sa oled?” Mees läind rukkisse, peitnud eest ära. Pole talle vastu rääkind. Ja sis pole saand pääle tulla.

ERA II 13, 53 (39) < Simuna khk., Möisamaa k. – R. Viidebaum < Ann Veelman, 76 a. (1929).

Koolmeisteri peitumine

Tammiku koolmeister olnud ka külmastöves. Läind kord kottu välja, et siis ei saa väristama tulla. Muidu vabistand ja raputand teda, kui kätte saand. Läind ja peitnud enda väljale kartuliauku. Kui siis käind ümber augu ja karjund: “Kaarel, tule välja! Kaarel, tule välja!” Kaarel olnud vagane, pole vastu rääkind. Siis läind viimaks minema.

Tema pole muidu lahti saand, kui jaanipäeva hommikul läind magama kirikutee ääres, kasukas seljas ja kaks paari kindaid käes. Kõik möödasõitjad kirikulised naernuvad teda. Tema – külmtoibi – nagu äbenes siis teda. Nüüd ei ole olnud nisukesi asju. Ütlevad, et nõnna ehmatamisest ja vihastamisest tulnuvat. (Päälepanemisest ja minemisest ei tea, kuid lisab juure:) Tema oli nagu nõidus. Eks see old üks paha vaim, kessi teda üidis seal, et: “Kaarel, tule välja.”

ERA II 12, 498/9 (3) < Simuna khk., Salla k. – R. Viidebaum < Mari Vindberg, snd. 1841 (1929).

All

Kui ma olin laps, isa heit magama, võtt mu kaenlasse. Ukse alt august tuld al sisse. Isa and rohtu talle, ta pand uksest välja nagu välk, üteld: “Ma lähen nüüd alla kõrtsi juure.”

Jättis minu rahule. Inimese moodi olnd.

ERA II 38, 372/3 (4) < Väike-Maarja khk., Porkuni v., Nurmetu k. < Kursi khk., Puurmani v. – R. Põldmäe < Kreeta Sepp, u. 80 a. (1931).

Kuidas haigus tuli

Külmtõbi. Mees oli Kestla külas, kaks kasukat oli päalistikku, kui ka kõige palavam aeg oli.

Tema käis Narvas, müünd külmetand otri. Siis tehtud, et sa pead isi ka nii külmetama. Sealt pidand see haigus hakkama.

ERA II 28, 208 (20) < Lüganuse khk., Püssi v., Kõu-Kõrkküla < Meriküla – R. Põldmäe < Jaan Volbek, 71 a. (1930).

Kadugu haigus

Malaariahaigust on ka Eestis olnud. Haige higistab palju, on palavik ja külmavärinad. Lina lõhnab higist. Võib iga päev korduda.

Rakveres oli keegi haige malaarias.

Kolm ämblikku panna siidilapi sisse ja panna haigele südame peale. Pihlakapuu pooleks teha, pulk vahele panna, et seisab, ja siis kolm korda

sealt läbi käia ja tuleb ütelda: “Kadugu haigus, ärgu tulgu ialgi tagasi.”

RKM II 160, 22/3 (10) < Rakvere l. – L. Palu < Elene Osmein, snd. 1877 (1962).

Külma uputamine

Kes külmastõves on, see võtab kolm raudkivi ja läheb üksipäine ja viskab need kivid üle pahema õla, oma selja taha umballikasse, see aitab.

H II 46, 633 (75) < Kadrina khk. – K. Kleinmann (1895).

Külma kuumutamine

Kui inimene külmas tõbes on, siis pandagu ta kõhuli leede, märg kott tema peale, koti peale tõmmatagu ahjust teised sõed ja tapetud sea nina pandagu temale kaela, siis jääb külma tõbe värin ära.

H II 46, 668 (83) < Väike-Maarja khk. – A. Elken (1894).

Tõbi tuleb tuulest

Ork ja orgatõbi ikke õli. Täma kangest külmavärinaga raputab inimest. Rukki ristvao vahele käidi täma iest varjus. Jõvi jaamaülemal õli alles iljuti ork, aastad 25 tagasi. Kurjast tuulest ork tuleb.

ERA II 30, 104 (2) < Torma khk., Lohusuu v., Kalma k. – P. Ariste < Jaagu talu vanaperenaine, 82 a. (1930).

Külmtõbi

Me vanamehelgi oli külmtõbi. Ta tuli kroonust, jäi külmtõbe. Temale on annetud koera verd sisse, Pühajõe mõisas õde andis. Siis oli mend Jõvist laskand hiina pulbri tuua, ei ole aitand. Siis läks ise Jõvi, tahtis puhtalt saada seda pulbri. Kui sai seda, siis saigi tervest.

ERA II 37, 269 (32) < Jõhvi khk., Voka v., Toila-Männiku k. – R. Põldmäe < Mari Aruvald, 78 a. (1931).

Sisse joodetud

Inimene lööb sinisest ja tee või pane, kuhu taht, aga ikke hüppab. Mõni ütleb, et peab kurjast tulema, et teine kuri inime peab seda tegema, et viha pärast, et vihaga saadab, et üks jumala haigus see küll ei ole. Õpetati ikke, et ukse alla panna maha ja ajada lambad üle – ega sellestki veel ära ei jäänd. Ega tema ei tapa, aga küll piinab hirmsasti. Kui ta tuleb, võtab esiti mõistuse ära, siis käed õieli ees (haigel), nagu sõidaks kuhugi: “Ptruu, ptruu! Pea, pea, pea!” Viimaks lööb sinisest. Üks joonuvad sõbraga kõrsis õlut. Olnud vihamehed, et lepime ära. Aga siis oli õllega sisse jootnud, kange vihaga – ja sortsid inimesed, need teinuvad.

ERA II 13, 31/2 (1) < Simuna khk., Tammiku mõis – R. Viidebaum < Ann Veelman, 76 a. (1929).

Külmtõbi on kadedusest

Külmtõbi... see peab olema kurjast, teise kadedus, teine läheb teise pääle... Ühekorra üks tahtnud teisele pääle minna, ütelnud: “Ma teen enese roistust” (prügiks). Tüdruk joond alati rõõska piima... “Et teen enese roistust ja lähen piimakaussi ja kui tüdruk piima joob, siis ka selle roistu omale sisse, siis saab minna teda vaevama.”

Kui külmtõbi pääle tuleb, peab tahtma kohe inimese kondid ära murda.

ERA II 12, 484/5 (101) < Simuna khk., Koila as. – R. Viidebaum < Elisabet Kaasik, snd. 1881 (1929).

Nõiutud tõbi

Külmtõbi on nõiutud. Keski tahtis teisele sellega kurja teha. Kestla külas oli üks vanamees, ta hulkus ikka, viltsaapad jalas ja kaks kasuka ja kuub kolmandaks seljas, oli kolmkümmend kraadi ägedat ka. Tal pidi olema külmtõbi. Tema pidand nõiutud olema. See oli Tõnismäe Toomas.

ERA II 28, 119/20 (47) < Lügane khk., Püssi v., Liimala k. – R. Põldmäe < Juuli Kullerkupp, 48 a. (1930).

Kuidas tõbe ravida

Kes seda teab, mis asjaga see külmtõbi tuleb, aga jutustaja oma mees on olnud külmastõves. Kõiksugu rohud proovitud ära, kuid miski asi pole aidand. Unes näidatud, et võtku sisse konna vett, siis saab terveks. Aga mis on see konna vesi? Pidasid kõik aru, et mis vesi see on. Aga pole saand seda

tarkust kätte. Üks mölder annud ühe piprakauna, et pangu see viina sisse ja andku poisile üks veerandik seda viina. Nema leotand ja andnud ja saanud terveks.

ERA II 12, 497/8 (2) < Simuna khk., Salla v. ja k. – R. Viidebaum < Mai Vindberg, snd. 1841 (1929).

Tõbi kirju kepi näol

Külmtoobi on kurjast. Enne oli igal kevadel külmtoobi liikvel. Narova lähikonnas nimetati teda “orka”. Kui nähti, et orka kirju kepi näul kuhugile peresse läks, siis jäid seal inimesed kõik külmatoibesse. Abi tuli targa juurest otsida.

E 27807 (12) < Narva – J. Sirdnak (1896).

Kuidas tõvest lahti saab

Ennemalt tuli inimesel vahel ork. Inime põdes pikka aega külmavärinat.

Ühel naisel õli orga-aigus. Tämale näidatud unes, et kui suad esimest uut rukkileiba, siis suad terve. Naine saatnud lapsed, et minga korjaka rukkipiade pialt manna. Lapsed korjanuvad ja söötud emale. Ema saanudki terve.

Üks mies sai sedasi orgast lahti. Mies pandud sialauta kinni. Sialauda ukse sagnarad õlema õige krägisend. Ork põle sisse tuld, üeld ukse tagast õige vihase moodiga: “Messa kurivaim sie sisse tuled! Seda raginat mu pialuu ei kannata!” Jäänudki välja

ja mies saanud terve. Eks see ork gripp õle, mis ta muud.

ERA II 193, 91/2 (21–23) < Torma khk., Avinurme v., Tõnusaare k. < Adra k. – A. Hallik < Mari Pärn, 70 a. (1938).

Sealaudas peidus

Külmtoobi. Mina ise olen külmastõbes old lapsepõlves. Sealaudas peeti, puhkasin seaga kõrvi, pandi veel ead pahna alla. Siis pidi terve saama. Oli see kuitahes äge, aga külmavärin tuli päale. Kui see raputus käis, tegi nii rammast, kõik keha värises. Krimmi sõda oli siis. Üks tohtre tentsik tuli muni otsima, oli eestlane. Nägi, et mina olin aige. Temal trehvas valget pulbrit olema. Ta käskis külma vett leigest teha ja pani sinna sisse seda pulbred. Pani irmsasti õksendama, venis suust nagu kanamuna ruuget välla. Jäin magama, siis ärkas üles ja tänapäevani olen vaba sellest. Kuus nädalad pidas kinni, tea kui kaua veel õleks pidand, kui seda tentsikud ei õleks tulnd.

ERA II 37, 283/5 (15) < Jõhvi khk., Voka v., Pühajõe k. – R. Põldmäe < Anton Sillenbach, 86 a. (1931).

Taudide vestlus

Ühekorra kaks taudi saanud kokku. Üks küsind: “Kuda sinu elu läks? Minu elu oli kibe. Kukkusin piimapütti, võeti lusikaga, pandi kotti ja tõsteti saunakerise päale. Ja peeti kaks aastad sää, ninna-

kauda kui keris lagunes ära, siis viseti see kott minema. Siis pääsesin välja. Oli vingu ja paha olla.”

Tõine öeld: “Minul oli väga hüva. Ma sain piimapüti serva peale. Perenaene sõi oma kõhtu. Perenaene ei saand midagi paha asja süüa, sai kõik hüva ja parema. Enne ei pääsind välla, kui perenaene suri, siis ma sain putked.”

Teine ütles: “Siis sul oli hüva elu, mina vindusin kerisel.”

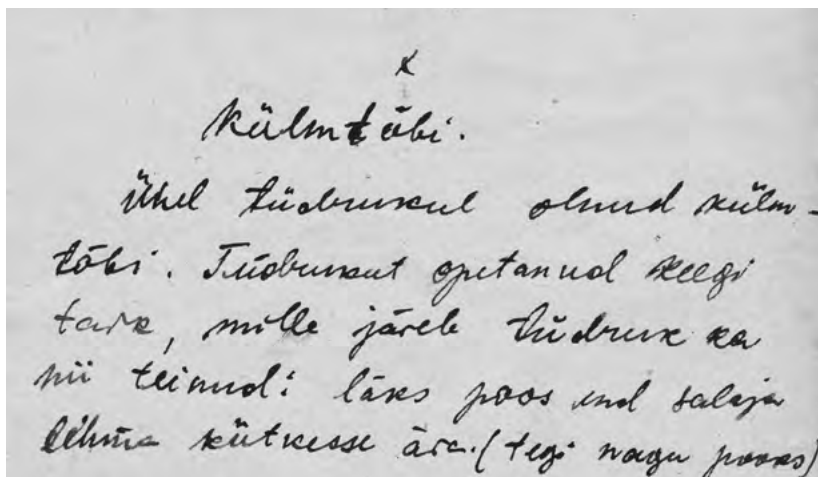
ERA II 28, 139/40 (26) < Lügänuše khk., Püssi v., Kõrkküla k. < Purtse-Jõesuu k. – R. Põldmäe < Otto Kippar, 70 a. (1930).

Pettus aitab

Ühel tüdrukul olnud külmtõbi. Tüdrukut õpetanud keegi tark, mille järele tüdruk ka nii teinud: läks poos end salaja lehmaküttesse ära (tegi, nagu pooks). Tõbi tulnud laudaukse peale: “Mari, Mari! Oh sina vana raibe, näe poond enese üles. Ma paar päeva oleks veel käind, siis oleks su rahule jätnud.”

Peale selle saanudki tüdruk terveks.

E, StK 2, 180/1 (6) < Viru-Nigula khk. – A. Martinson (1921).

Tõve sissesöömine

Külmtõbi, seda inimesed rääkisid. Imatus kohe rääkisid. See pidi olema üks nõiatemp.

Tema oli tuld külge teinekord kudagi niimoodi: mingi hall tükk või kärbes tuli söögi sisse selle inimesele, ja see sõi selle endale sisse. Aga kuidagi oli jälle keegi aru saanud ja püütud ta kinni, see hall, ja torgati kotti ja pandi tulle. Saadi tast lahti, aga üks teine kord tuli jälle uus.

EFA I 171, 78 (33) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – M. Hiimäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Jutt külmasttõbest

Ükskord on kaks külmatõbe ühes metsas kokku juhtunud. Üks küsinud teise käest: “Kuhu sa nüüd tahad minna?” Teine kostnud temale ja ütelnud kohe selle mehe nime, kelle sisse ta tahab minna, aga see mees ise on sääl ligidal metsas olnud ja nende juttu päält kuulnud. See külmtõbi ütelnud: “Vaata, tema sööb lauba õhtu putru ja mina lähän tema lusika põhja alla nagu juuksekarv ja sedaviisi

olen väga hõlpsaste tema sees.” Kui see mees on kodu läinud, siis on ta ühe kõva nahkkoti valmis õmmelnud ja oodanud seda õhtud ja kui see õhtu on kätte jõudnud, siis on ta iga lusika põhja alla vaadanud ja leidnud viimaks ühe karva lusika põhja alt. Sedamaid võtnud ta säält see karva ära ja pannud sinna nahkkoti sisse ning pannud rippuma ahju lõõska ja pidanud terve aasta säält rippuma, siis võtnud säält ära ja lasknud lahti. Siis on need külmatõbed jälle tõinekord kokko juhtunud ja siis on see teine küsinud teise käest: “Noh, vend, kus sa nüüd oled olnud, näed jo nenda ära kuivatand välja, et tahnud sind enamb tunda.” – “Oh, vend, ära räägi, ma olen terve aasta keigest ilma olnud ja vangis palavas ahju lõõskas istunud.”

H I 4, 28 (10) < Viru-Jaagupi khk. – A. Vardja < Madis Tennemann (1877).

Haigusvaimule ei või vastata

Külmtõbi, see on üks kuri... mõni kuri inimene kiusab teist.

Kui Jakob Lill olnud külmastõves, siis külmtõbi teda kutsund: “Jakob Lill, Jakob Lill! Tule ära, ega ma sulle enam kedagi ei tee.” Kui mees olnud vagane, pole talle vastu rääkind ja saand niimoodi haigusest lahti.

ERA II 13, 88 (2) < Simuna khk., Möisamaa k. – R. Viidebaum < Ann Kangur, 77 a. (1929).

Külmtõbi

Üks mees rääkind, et tema kohe näeb, kui külmtõbi eemalt tuleb, on nagu suur vari. Ja jutustaja on seda oma kõrvaga kuulnud, et külmtõbi räägib ka. Mees olnud maas külmastõves ja tema läind juhtumisi säält mööda, siis mehe seljast tulnud alla nagu hall lind, läind jutustaja ees mööda teed ja sõimand teda: “Laku perset, sa vana lits! Ega sa mind enam kätte saa.”

ERA II 13, 87/8 (1) < Simuna khk., Möisamaa k. – R. Viidebaum < Ann Kangur, 77 a. (1929).

Naine võtmeaugust

Ennevanast olnud üks tõbi rahva seas liikumas ja kutsutud seda halltõbi. See tõbi tulnud igal pool inimese peale nagu inimese näul või kombel ja vapustanud ja tallanud väga inimese selgas, et inimesed selle kätte üsna ära lõppenud. Üks mees, kes alati selle hallitõbe käes kimpus olnud, pidanud järgmise nõu. Ta teinud pihlakapuust ühe pulga ja leiganud sinna risti otsa, läinud siis aita kirstu sisse ja ütelnud: “Siis topin ma selle augu selle pulgaga kinni, kui ta sisse tuleb, siis saan ma näha, mis elukas ta õieti on.” Kui mees kirstus nenda mõtelnud, ta näinud, et halltõbi võtmeaugust sisse tulnud, ta pannud ka kohe pulk võtmeauku ette. Saanud halltõbi teda küll tallanud, võtnud mees tikust tule ülese ja näinud, et üks naisterahvas olnud tema seltsis ja ta öölnud: “Võta mind omale naiseks.” Mees vasta: “Kust sa oled ja mis sa mind vaevamas käid?” Naisterahvas vasta: “Meid on

võeralt maalt palju naisa ja hulgume siin ümber,
meie küll seda ei tahaks, aga meid on seks pandud.
Sina oled nüüd mind peastnud ja nüüd sooviksin, et
sa mind naiseks võtaksid.”

Mees olnud selle nõuga rahul ja neid laulatatud
kokku. Nad elanud mitu aastat üsna õnnelikku elu
ja neil olnud mitu last vanemate rõemuks. Ühel
päeval küsinud naine mehe käest: “Kust sa mind
ära peastsid?” Mees seletanud lugu naisele ette
ja naine läinud sellejärele aita ja mees vaadanud
järele. Naine läinud kirstu, mees ka järele, et mis ta
hullu oidus nüüd on. Tõstnud kirstukaane ülesse
ja vaadanud kirstu. Põle enam naist kirstus ühtigi.
Siis tulnud mehel silmad vett täis, et kes nüüd
mulle ja mu lastele riided selga teeb.

Aga vaata imet, iga laube toodud ilma nägemata
temale ja lastele puhas pesu ja riided laua peale. Aga
naine jäenud nägemataks kuni tänapäevani.

E 4100/1 < Haljala khk., Vihula v. – T. Lepp-Viikmann
(1894).

Libahunt

Kujutlust, et inimene saab end või kedagi teist omatahtsi mingiks loomaks, linnuks või esemeks muuta, tuleb ette valdavalt muinasjuttudes. Muistenditraditsioonist on hästi teada hundiks-muutumised, kuid inimene (õigemini – tema hing) saavat ka näiteks nirgi kujul lauta kariloomi vaevama tulla. Libahundi-uskumused pääsesid Lääne-Euroopas vohama keskaja nõiaprotsesside ja inkvisitsiooniga.

Eesti libahundipärimuse kujundajaks on ajaloouurijad pidanud mõjustusi 15.–16. sajandi germaani kultuurist. Kuradiga mehkeldamise ning libahundiks käimise süüdistus esitati nõiaks arvatud inimestele kohtus. Kaugeid põlvest põlve edasi antud mälestusi sisaldavad ka mõned rahvajutukirjapanekud Haljala, Kadrina ja Viru-Nigula kihelkonnast. Viru-Nigulas meenutati 1990. aastal 350 a. eest Pada mõisas toimunud kohtumõistmist, kohtualusteks olid olnud Kongla Ann, keda peeti vangis Pada mõisas, ning Kärdu-nimeline naine Varudi mõisast. Protokollis märkusega “Võetut Viru Nigula kiriku kirjadest” on trükkis avaldanud

kodu-uurijast arheoloog Jaan Jung (1879: 24–29). Naisi süüdistatakse nõidumises ning selgitatakse toimunut: “Wirumaa ülem kohtunik annab kahe nõija, Anne ja Kärdu protsessi üle Talina kuberneri aastal 1649, sel 2. Mail, järel seisvat täädust” (samas: 25). Libahundiks käimisest on juttu järgmises küsitluse lõigus.

“Kas ta Kärdusega ühes ka muid nõiduse asju on talitanud?

K[aebatu]. Tema olla Kärdusega mitu korda ühes tuulispääks olnud, ja ka ühes nõija hundiks jooksnud, aga kahju ei olevat nad mitte teinud, vaid muidu koerte järel jooksnud; ja kui nad seda olevat teinud, siis olevad naad oma hundi nahad jälle Warudi välja pääle ühe suure kivi alla matnud.” (Samas: 29)

Järgneb Jaan Jungi repliik: “Kuida täada, oli sel ajal suur nõidade tagakiusamine ja nende uskumine, keda teiste seast elusalt püüti ära kaotada. Arvati kedagi nõija olevat, siis võeti teda kinni ja sunniti teda tunnistama; kui ta hääga seda ei teinud, siis pidivad piinamise riistad seda avitama, et ta ennast nõiaks pidi tunnistama.”

Koerte järgi jooksmist pole siin mainitud mitte juhuslikult: Virumaa libahundijuttudes ongi saakloomadeks koerad ja kassid enam kui mujal. Värvikaid lugusid leidub nii hundiks käijatest kui hundiks pandutest. Erinevust on märgata ka nimetustes: läänepoolse päritoluga traditsioonis on tegemist *libahundiga*, idapoolses *soendiga*. Peipsiäärsete asukate kõnepruugis on vasteks *oboróten* (verb *obratitsja* märgib kellekski või millekski muutumist). See nimetus märkis Iisaku khk. poluvernikute – vene keelelt eesti keelele üle läinud ning usku vahetanud elanikkonna seas hundiksmuudetuid ning oli kasutusel ka sõimusõnana (Erenberg 1934: 109–110). Omapärane idapoolne erijoon hundiks muutmisel pahatahtliku või kadeda inimese poolt on samuti see motiiv, et lapsega noorik muudetakse hoopis ilveseks.

Libahunte on nimetatud veel ka koduhundiks, inimesehundiks (soome k. *ihmissusi*) ja ahjupealseks. Need on hundikskäijad inimesed, kes tavaelus kuulusid harilike inimeste hulka, kirjutab libahundifenomeni uurinud Merili Metsvahi: “Võib ehk oletada, et libaloomausu tekkimisel mängisid rolli kujutelmad neist ammustest aegadest, mil inimesele ei olnud metski päris võõras paik, mil ei olnud veel tekkinud püsivat elamut ja inimeste maailmapildis puudus kodu ja metsa jäik vastandus, koos sellega ka üleloomuliku ilma ja meie ilma vaheline ületamatu lõhe ning teravad piirid metsloomade, inimeste ja üleloomulike olendite vahel.” (Metsvahi 1999: 115)

Teine seletus toob esile sotsiaalajaloolised põhjused. Libahundikujutelma aitas elavana püsida pärisorjuseaegne mõisateole vastuhakka-

jate ja nõiduses kahtlustatute väljasaatmine maalt. Sellised inimesed põgenesid teise kihelkonda või maakonda, peitusid lindpriidena laantesse (Vähi 2008: 123–124). Oskar Loorits (1949: 311) on libahundipärimuse hiilgeaegadeks Eestis pidanud 16.–17. sajandit ning esitab andmeid erandlike isikute pidamisest libahundiks veel 19. sajandi keskimest (samas: 316; 320).

Hundist tagasi inimeseks saamise peamisi viise on kaks: hundile tuleb noa otsast leiba anda, või moondumisvahend – hundinahk – ära põletada. Muud toimimisviisid lähtuvad üldisest tõrjemaagiast: hõbekuuliga lasta, nuga (metalleset) hammustada, nimepidi nimetada jne. Ette tuleb ka muinasjutuomaseid imevahendeid ja imelisi abimehi.

Vene rahvapärimuses leidub jooni, mida võib käsitada kui tegelikkuse peegeldust. Nimelt liiguvad hundikarjad ravis üksteise jälgedesse astudes – vaatepilt meenutab pulmarongi. Et tegemist on soenditega, võib selguda surmatud hundi nülgimisel: looma naha all usuti nähtavale tulevat valget kleiti, punast sarafani, helmeid, sõlge või pearätti. Idapoolses Eestis ulatusid hundinuhtluse ajad 19. sajandi lõpukümnenditeni. Viimased dokumentaalselt tõendatud andmed inimese hukkumisest Eestis hundi kallaletungi läbi on Virumaalt 1873. aastast, mil 6. septembril elu kaotas 9-aastane Tärivere poiss Timofei (Rootsi 2005: 193–194).

Libahundipärimusega on seostunud veel kujutus erilisest hundiseltsist. See on ahm (*Gulo gulo*), tuntud kariloomade murdjana ning välimusest mõneti sarnane hundiga, meil nimetatud välimuse ja murdjaloomuse järgi libehundiks, libahundiks

ja libaks. Selle Euroopa taiga- ja metsavööndi varjatud eluviisiga kärplase on Oskar Loorits (1990: 42) liigitanud eriliseks väikese-kasvulise siberi hundi rassiks. Nagu põhjarahvaste uskumustes, nii ka meil on teda peetud vargsi tegutsevaks murdjaks, kes murrab saaklooma tagantpoolt ning sööb end sellele tagant sisse (vt. Hiimäe 2008: 352–359).

Ärasõnutud laps

Üks ema vandund last, et: “Ei vie untidki sinuda menema!” Laps mängind metsa ääres ja untid vienedki oma kuapa. Old seitse aastat säääl, käind käpili, õld täitsa undi muodi, karvane.

Üks mies vahtind, et mis sie üks unt on niisige, ei saa teistele järele ega... Võtnud kinni ja andand noa otsast leiba – jumalavilja, saand jällä inimesest.

ERA II 166, 284 (69) < Iisaku khk. ja v., Sõrumäe k. < Torma khk., Lohusuu k. – A. Hallik < Miili Jääger, snd 1869 (1937).

Reisisell ja nõiutud hunt

Üks reisisell läks ennast öösest pakkuma. Temale öeldi: “Rohoaeda saad, aga siin käib libahunt.” Reisisell läks ikka aeda. Südaööse tuli hunt. Tema viskas üks varu talle kaula ja sai kätte. Hakkas rääkima ja küsis: “Kes sa oled?”

Hunt vastas: “Ma olen naesterahvas. Üks vanamoor nõidus mu hundist kadeduse pärast.”

Siis sai lahti.

ERA II 28, 279/80 (23) < Lügänuše khk., Püssi v., Kestla-Oidu k. – R. Põldmäe < Mihkel Tapner, 30 a. (1930).

Kuidas Tallinna kaupmees hundiks sai

Kord olnud Tallinnas üks kaupmees, kes seeläbi väga rikkaks saanud, et ta oma kaubaostjatega sõbralikult ümber käinud ja oma kaupa paraja hinnaga müünud. Tema suure rikkuse üle saanud teised kaupmehed kadedaks ja hakanud nõu pidama, kuidas mehele pussi teha. Nad läinud nõia juurde ja rääkinud asjalugu sellele. Nõid küsinud head maksu ja lubanud rikka kaupmehe hundiks nõiduda. Äraandjad olnud sellega rahul ja maksnud nõiale nõutud summa.

Nõid läinud teisel päeval kaupmehele üht hundinahka kauplema. Et hind odav ja karv ilus olnud, siis ostnud ta selle ära. Nüüd olnud alustus tehtud. Niipea kui videvik tulnud, pannud kaupmees hundinaha enesele ümber ja kadunud poest ära. Hommikuvalges tulnud ta jälle poodi tagasi ja nõnda iga ööse käinud ta hundiks.

Ümberkaudsed elanikud hakanud rääkima, et üks hunt öösel linnas ümber hulkuda ja nende koerad ja kassid nahka panna ja hommiku rikka kaupmehe hoovivärvast sisse minna. Jutt läinud kaupmehe emanda kõrvu, kes oma mehe öösist äraolekut oli märganud, hakanud mehe järele salaja valvama ja pugunud poodi varjule, kuni videvik tulnud. Oma suureks ehmatuseks näinud ta, kuidas tema mees ühest kaubakastist hundinaha välja võtnud ja omale ümber pannud

ja silmapilk olnud tema armas mees hundiks moondatud. Korraga jookseb elutoast kaupmehe oma kass ühe hiire järele poodi. Nõiutud hunt näeb seda ja haarab kassi kinni, kägistab ära ja paneb nahka. Seda koledat tegu nähes hakanud kaupmehe-emand oma varjupaigas kisendama ja appi hüüdma. Hunt kuulnud seda, ajanud hambad emanda peale irvi, karanud volksti üle letilaua ja kadunud sellest päevast kui tina tuhka.

Nüüd olnud emandal aru käes, kes see hunt olnud, kes ööse linnas ümber hulkunud ja koerad-kassid ära söönud. Nõnda läinud kolm aastat mööda, ilma et naine oma mehest midagi oleks teadnud, kuhu ta jäi. Naine pidanud seda asja salajas, kaubelnud edasi, kauba ostjatest ei ole tal puudust olnud.

Ühel heinaajal hakkab taluperemees heinamaal oma perega lõunat sööma. Korraga jookseb hunt metsast, istub peremehe vasta ja vaatab nukra meelega peremehe otsa. Peremees arvab hundi hullu olema, võtab puuksast vikati ja tahtnud hundile sisse lüüa. Hunt ajanud karvad püsti ja urisenud. Peremees pannud seda nähes vikati ära ja hakanud jälle sööma. Hunt aga istub uueste peremehe vasta, haigutanud ja silmad jooksnud vett. Peremees mõtelnud: "Annan hundile tüki leiba, ehk läheb siis ära," leiganud leiva pealt suure seasõrgatüki leiba, pannud pussnoa otsa ja annud hundile. Hunt ahminud leivatüki kõige noaga mehe käest lõugade vahele ja jooksnud metsa. Mees kirunud hunti taga järele.

Suvi läinud mööda, talv tulnud kätte. Peremees läinud Tallinna põllukraami müüma. Saanud ruttu oma kauba müüdud, küsinud ühe linnamehe käest

turul, kust peaks häid silku saama. See ütelnud ja juhatanud mehe Hundi poodi ja ütelnud: "Sealt saad kõige odavamalt ja kõige paremad." Mees läinud nimetatud poe ette ja näeb poe ukse peale välja pandud kauba hulgas oma hundist äraviidud noa raudahela otsas rippuma. Mees hakkab nuga katsuma ja ütelnud iseeneses: "Nuga on minu." Kaupmees märkab seda ja tuleb mehe juurde ja küsib: "Kas tunned seda nuga?" Mees vastu: "Tunnen küll, see on minu oma nuga. Ma andsin suvel heinaajal ühele näljasele hundile tüki leiba noa otsast, aga ta riivatu ahmis leivatüki kõige noaga ja jooksis metsa. Nüüd leian aga oma noa teie ukse küljest rippumast."

Nüüd kutsunud kaupmees mehe oma elutuppa, seletanud mehele, et tema see hunt olla, kes leivatüki kõige noaga mehe käest ära krahmanud ja ütelnud: "Sina võtsid vikati ja tahtsid mulle sisse lüüa, aga enne kui sa seda oleksid teha saanud, oleksin ma su kõris kinni olnud, sind lõhki kiskunud ja ära söönud, sest et ma väga nälgas olin. Selle kolme aasta sees, kui mind kuri nõid hundiks nõidus, ei olnud ma muud süüa saanud, kui ühel jõululaupäeva õhtul sain vaese vabadiku ukse pealt kassi kätte ja sõin ära. Ja enne seda leidsin tee pealt kaks katkist aisapära, mis ma tervelt alla neelasin. See oli minu kolme aasta toidus ja mina oleksin nälja kätte lõppenud, kui sina minule leiba ei oleks annud. Niipea, kui ma sinust antud leiva ära sõin, sain ma inimeseks ja tulin oma elukohta tagasi. Riputasin sinu käest võetud noa poe ukse külge, et keegi teda ära tunneks ja mina oma peastjat tänada võiksin ja panin oma poele nimeks "Hundi pood". Sina, minu peastja ja heategija, pead minu käest

kõik ilma hinnata saama, mis sul tarvis on.” Siis pidanud kaupmees talumehe auks suure pidu, mis kolm päeva kestnud, ja saatnud mehe rohke kingitustega kodu.

Mees läinud kodu, rääkinud asjalugu ümberkaudu rahvale. Rahvas rutanud imekaupmeest Hundi poodi vaatama, ostnud sealt palju kaupa, nõnda et kaupmees viimaks ei ole jõudnud nii palju kaupa poodi vedada, kui ära ostetud. Mõne aastaga olnud Hundi poe kaupmees kõige rikkam mees Tallinnas, kuna tema kadedad naabrikaupmehed kõik pankrotti jäänud. Viimaks, kui juba raha ja rikkust küll olnud, läinud Hundi-kaupmees maale, ostnud omale õiete suure mõisa, lasknud oma rahva pärisorjusest vabaks ja teinud vaestele palju head, nõnda et ta lühikese ajaga üle Eestimaa kuulsaks saanud ja tema asutatud poodi on kaua aega Tallinnas Hundi poeks nimetatud.

E 6327/30 (10) < Narva, Kreenholmi – A. Landsmann (1894).

Emajutt hundist

Minu ema rääkis:

“Minu isa tuli metsast, näris leivakoorikut. Unt tuli ja üppas temale tagant selga. Unes näitas veel: “Kui sa oleksid mind lükanud eemale ehk andand raasuke leiba, siis ma oleks niisamasugune inimene kui sina. Aga nüüd pean samati käima undinahas.”“

ERA II 37, 637/8 (6) < Jõhvi khk., Kohtla v., Ereda k. < Mäetaguse v., Atsalama k. – R. Põldmäe < Kustav Kiur, 86 a. (1931).

Hunt saunas

Vanal ajal olnud inimesi, kes huntideks ehk muu elajaks olnud nõiutud.

Kord nähtud ühel laupäeval õhtul pärast seda, kui pererahvas ära vihelnud olivad, et üks hunt sauna läks. Pererahvas jooksis ruttu sauna juure ja pani ukse kinni ja ei usaldand seda enne lahti teha, kui alles teisel päeval. Säälnägid nad nüüd, et hunt laval istus ja veikest sündinud last süles hoidis. Hunt hüppas aga ruttu lavalt maha ja enne kui keegi ust oleks saanud kinni panna, oli ta juba ära läinud. Pererahvas sai nüüd kohe aru, et see mitte õige hunt ei võinud olla, vaid üks äranoitunud naine, ja võtsid seepärast lapse ja kandsivad tema eest hoolt.

Igal öösel tuli aga üks hunt akna taha ja kiunus seni, kui talle laps kätte anti, keda ta siis õrnaste süles hoidis, imetas ja varsti päale seda jälle ära kadus.

Nendaviisi kestis see kolm aastat. Ühel päeval tuli aga üks uhke proua oma mehega ja palus oma last kätte. Nüüd seletas ta pererahvale ära, kudas ta ühes oma mehega nõiutud olnud, kuni nõid halastanud ja neid jälle ära peastnud. Lapse kasvatamise eest maksivad vanemad pererahvale rohkeste kalleid kingitusi.

H III 2, 165/6 (2) < Haljala khk. – L. Lepp-Viikmann (1889).

Lapsega naine hundiks

Enne nõiati inimesi undiks. Üks ema nõiati ka undiks ja pisike laps jäend koju. Väilal kivi ääres siis käind last imetamas. Lapseoidja viind lapse kivi juurde iga päe ja unt tuld metsast, imetand last. Siis ükskord üteld, et neli päeva käin veel imetamas.

Mees mõeld, kuda last kauem imetada. Üks päe tuld ja öeld: "Omme imetan viimast korda." Mees kütt selleks korra kivi ästi palavaks. Naine tuld jälle metsast, visand naha kivi piale ja öeld: "Mul on täna kole kiire." Kivi old tuline, kiskund naha krimpsu. Naine öeld ika, et: "Mis ais see on?" ja: "Mis ais see on?", aga imetand edasi. Pand siis lapse jälle maha ja taht naha sisse tagasi pugada. Nahk oli aga krimpsus ja naine enam selle sisse ei mahtund. Siis saigi nõiduse alt vabaks.

ERA II 258, 295 (303)

< Väike-Maarja khk. ja as.

< Ambla – M. Ross

< Juuli Laks, 70 a. (1939).

Tekst koopiakartoteegist.

(Kuidas pulmi peeti?

Vanasti peeti pulmi terve nädala. Pulmalised saadeti vanasti metsa, tehti huntideks, see on *oboroten*.

Aga nüüdsel ajal pole seda ei kuulda ega näha olnud.)

ERA, Vene 4, 62 (1)

Vaenelaps

Ühel mehel suri naene ära, kellest tal laps järele jäi. Mees võttis uue naese, kellel aga ka omal tütar oli. Lapsed kasvasid suureks. Vaenelaps oli ilus ja hea südamega, naese laps aga õel.

Tulivad kosilased. Naene pani vaesele lapsele rummu kaela, oma tütre aga lau aärde õmblema. Küsis kosilaselt: "Kumma võtad, kas rummukaela või õmbleja?" Kosilane sai aga asjast aru, et naese tütar tulihänd on ja ütles, et "rummukaela".

Naene käskinud teine kord tagasi tulla. Siis pannud oma tütrele rummu kaela ja võõra tütre õmblema. Jällegi valinud kosilane vaese lapse. Polnud parata midagi. Ometigi laulatusele minnes oskas naene oma tütre mehele kõrva asetada, nõnda et mees riiete sees sellest midagi aru ei saanud.

M. Vhrenberg 1931
"daali Davidova, 72 a.
ERA, Vene 4, 62 (1) < Tisaku khk. ja v.
Kas vabdu gerstam? Hegevo
uenu panne vabdu gerstam.
- vabdu panne nyekam b ues,
genam boukam, mo oboroten.
t b mo vremen mo ne siveam,
ne bougam.

Vaese oli ta rehealla tõrre alla pannud, terad tõrre põhjale ja kanad peale nokkima. Ometigi saanud vaenelaps viimati välja ja jooksnud pulmalistele järele, lauldes: “Pea kinni, peiukene, küsitelle pruudikesta. – Pagana tütar saanis.”

Nüüd hakanud mees vaatama ja saanud pettusest aru. Parajasti jõudnuvad nad ühe silla peale ja mees lükanud naese jökke. Naene vajunud põhja ja ta nabavarrest kasvanud vesiputk. Mees võtnud õige mõrjsja ja läinud koju.

Aasta pärast sündinud neile poeg. Võõrasema pole aga oma tütre õnnetusest midagi teadnud, vaid läinud katsele. Sillast üle minnes näinud putke, öelnud: “Kitkun putke, katkun putke, viin tütrele mängukanniks.” Tütar hakanud silla all hädaldama, naene peastnud tütre ära. Läinud mehe kodu, visanud mehe naesele salaja ilvese naha selga, sellest saanud ilves. Pannud oma tütre asemele. “Miks su käed on nii karedad?” küsis mees. Ka laps kisas alati, sest sel naesel olid tohust nidad ja raudased pead otsas.

Viimati juhtunud lapsehoidja kisaja lapsega õues olema ja tulnud ilves metsast välja, visanud naha seljast ära. Temast saanud naene ja ta hakanud last imetama. Ütelnud: “Homme veel tulen.” Tulnudki. Siis ütelnud: “Homme tulen veel ja siis jäengi ilveseks, enam tulla ei saa.”

Tark õpetanud meest: “Mine väljale, kaeva kivi alt õõnsaks ja küta tulega kivi tuliseks, põleta nahk ära.” Mees teinud nii. Naene visanud naha kivi pääle, nahk hakanud kõrbema. Naene ütelnud: “Kõrbehais, minu nahk kõrbend!”

“Ei, külas kõrvetakse siga.”

Nahk kõrbes ära ja naene sai nõidusest vabaks. Mees jättis naese lapsega metsa seniks, kui läks kodu, küttis sauna palavaks ja kutsus siis ämma tütrega sauna. Olnud need saunas, pannud ta ukse väljastpoolt kinni ja saunale tule otsa, nõnda et mõlemad ära põlesid. Sauna olvist lendas aga harakas välja. Võõrastütrest oli harakas saanud.

EÜS XII 1531/5 (106) < Lügänuše khk., Püssi v., Sirtsu k. – O. Köster ja V. Rosenstrauch < Jaan Aru (1915).

Pulmaliste nõidumine

Kui pulmasae tuli nõiale vasta ja tegi miski paha vai ei pakkund viina, siis nõid sidus isamele rätiku kaela, sie läks untist ja teised pulmalised taga järele. Kui võttis rätiku kaelast ära – jälle inimesed tagasi.

ERA II 166, 290/1 (85) < Iisaku khk. ja v., Sõrumäe k. < Varesmetsa k. – A. Hallik < Kadri Sabalotni, snd. 1854 (1937).

Sant ja tema pois

Ühes majas olnud kord pulmad, kui üks pime sant oma talutajapoisiga sisse astunud ja peremihe käest öömaja tellinud. Peremees pole aga santi tahtnud pulmaliste risuks võtta, vaid juhatanud teda ühte ligidal olevasse vihtlemise sauna. Ehkki sant küll veel palunud ja tellinud, pole peremees järele annud.

Nüüd pugenud sant poisiga sauna, kus neil soe olnud. Saunas ütelnud sant poisile: “Mene vaata, mis pulmalised teevad!” Poiss läinud, tulnud vähe

aja pärast tagasi ja ütelnud: “Pulmalised istuvad laua taga, ei söö sugugi, muudkui vahivad aga üksteisele silma.”

“Mene vaata, mis pulmalised teevad!” käskinud sant teist korda. Poiss ütelnud, kui tagasi tulnud: “Pulmalised tantsivad, suured hallid savad taga ja näitavad üksteisele hambaid, kusjuures nad koledat kisa teevad!”

Veel kolmanda korra saatnud sant poisi pulmajasse, üteldes: “Mene vaata, mis pulmalised teevad!” Poiss saanud aga ennast seal veel piida kõrva hoida, kui hallid hundid ukseaugust aina vulps ja vulps välja hüpanud ja metsa plaganud.

Nüüd läinud sant, kui poisi juttu kuulnud, pulmajasse, kus toidud laudade peal kõik veel aina terved olnud, ja söönud seal talutajaga kered täis, et aina ägisenu. Pulmalistest pole seal enam mitte ühtki olnud.

H II 9, 270 (13) < Haljala khk., Kavastu – J. A. Reepärg < isalt (1889).

Sulane ja perenaine

Perenaine läind, – enne old suured nõia-piibled, seitsme Moosese piibled, – läind, jah, piible juure. Piibel öeld: “Kas tahad hundiks saada? Mine käi kolm korda halli kibi ümber, igakord löö küllega vasta kibi. Kui sa tahad jälle lahti saada, siis käi jälle teistpidi ümber kibi ja löö jälle teist külge vasta kibi.”

Perenaine teind sedasi, saand hundiks. Perenaine käind metsas, toond alati värsket liha, keet perele. Teised imestand, et ilmaski põle lihast puudust.

Sulane vaadand, kust ta toob alati liha. Läind sedamööda vaatama, näind: perenaine lööb küllega vasta kibi, läind hundiks. Hea küll, eks sulane siis saand aru sellest loost, läind ka kibi juure, tend koa. Saand ka hundiks. Aga pole saand hundi nahka ää.

Tuld teised õhta koju, hakand õhtast sööma, sulane tuld kopsti tuppa, old hunt. Perenaine öeld: “Mis sa mädand, senna läksid!” Perenaine õpetand: “Tule nüüd, ma õpetan, kuda nahk sellast ää läheb.” Läind õpetand sulast, saand inimeseks.

Teise peresse tuld pulmad, neid old koa sula-sega kutsutud. Nad läind pulma, teised küsind nende käest: “Kas te pulma-viina ka tööte?” Sulane vastand: “Mis viina me veel peame tooma, kui pulma tuleme!” Ei ole neile pulmas viina antud. Perenaine teind vihaga terve majatäie rahvast puhas huntideks. Üks tüdruk jäänd üksi järele, old teises kamres. Ta hakand nutma kangeste, kui näind, et teised kõik hundid. Aga siis perenaine pand teised metsast tagasi tulema. Perenaine ja sulane teind sedasi vigurid. Pulmalised põle ise teandki, et nad huntideks olid. Tuld koju ja üteld ise veel: “Kulla pai, halasta, küll siin on pallu hunta old, värsket lume peal kõik jälga täis!”

H I 10, 7/11 (1) < Kadrina khk. – G. Mühlbach < Maria Eintreu, M. J., L. Mühlbach. (1896).

Sulane ja peremees

Üks Saaremaa mies rääkis.

Sulane ja peremies käind agu tegemas. Peremies öeld sulasele: “Mine nüüd kodu, küll ma tulen järel.” Aga alati old peremies enne kodu.

Kord sulane jäi piiluma. Peremies põerand puu all ja oldki unt valmis. Sulane teind ka nii ja läindki undist. Läind kodu. Peremies viskand kana suhu ja sulane saanud jälle inimesest. Peremies öeld: “Kui viel tied, jätan su undist.”

ERA II 125, 503/4 (209) < Vaivara khk. ja v. < Viru-Nigula khk. – L. Kraavik (1936).

Ärakõrvetatud hundinahk

Ennemuiste elanud perenaine. See pidanud vana-paganaga sõbrust. Keetnud iga söögi ajaks liha-suppi. Sulane hakanud viimaks mõtlema, et ei tea, kust see perenaine selle liha ometigi võtab, mis ta iga söögi ajaks keedab.

Sulane teinud enese haigeks ja jäänud koju, kui teised heinamaale läinud. Tulnud lõuna aeg. Perenaine tulnud heinamaalt kodu teistele lõunat keetma. Läinud leelõuka ette, tõstnud sealt suure paekivi ülesse, võtnud pae alt suure kokkukeeratud hundinaha välja ja läinud sellega uksest välja. Sulane vaadanud aga parsilt kõik perenaise tembud ära.

Vähe aja pärast tulnud perenaine tagasi, vedanud suurt kirjut koera nahkapidi järele. Siis võtnud koeral naha seljast ära ja pannud pajasse, keetnud ära ja viinud teistele lõuneks heinamaale.

Saanud perenaine ära läinud, tulnud sulane parsilt maha ja läinud kohe leelõuka ette, et niisamuti kivi üles tõsta, pole aga jäksanud mitte liigutadagi, punninud veel tükk aega, aga kõik ilmaasjata. Viimaks korjanud sulane hulga puid kokku, põletanud need kõik pae peal ära.

Teisel päeval sulane niisamuti haige, jääb kodu. Lõuna ajal tuleb perenaine jälle heinamaalt, läheb kohe leelõuka ette, tõstab pae kerge vaevaga ülesse ja võtab naha välja. Hakanud nahka ümber panema, aga näe, nahast olnud aga ainult veel mõned räbalad järel. Sulane, kelm, oli naha ära kõrvetanud. Pannud siis needki räbalad veel ümber ja läinud uksest välja. Tulnud vähe aja pärast tagasi, pool kopsu käes, visanud sellegi pajasse.

Saanud supp valmis, hakanud perenaine heinamaale minema. Sulane läinud salaja järele. Heinamaale jõudes hakanud perenaine kohe mehele õnnetust kaebama, ütelnud: “Ei tea, kes pagan naha oli ära kõrvetanud, ainult mõned räbalad olivad veel järel. Tõmmasin needki veel ümber, aga ei saanud enam kedagi. Kõik tundsid mind ja põgenesivad mu eest! Ainult ühe kassiniru sain kätte, ei saanud sedagi tervelt kodu! Sellegi tõmmasivad koerad tee peal käest pooleks! Täna on leem hoopis lahja!”

Peremees kohe arvama. Ütelnud: “Kes see muu seda tükki tegi kui sulane, sest tema oli ükski kodus!”

“Mis me temaga teeme?” küsinud perenaine.

“Mis muud, kui tapame tema ära!” vastanud peremees.

Sulane ise seisnud sealsamas ligidal põesa taga ja kuulnud kõik ära, mis otsust tema üle tehtud. Sulane mõelnud: “Mis ma vaene nüüd teen? Tapavad mu ära! Kuhu ma nüüd lähen?”

Õhtul läinud sulane laudi peale magama. Kuulnud kesköö ajal, et keegi tuleb nagu heinasaad redelit mööda ülesse. Võtnud kohe sulase jalast kinni ja hakanud maha rebima. Sulane pidanud küll kõigest jõust vasta, aga mis sa kurjavaimu vasta pead, see

vedanud sulase lakast maha ja ähvardanud ära tappa. Sulane paluma: "Lase mind veel seekord lahti, ma toon perenaisele uue hundinaha asemele!" Vana pagan lasknud siis ka viimaks sulase lahti ja läinud suure raginaga minema.

Teisel hommikul kõndinud sulane kurva meelega metsa poole. Tee peal tulnud sulasele hall vanamees vastu. See küsinud: "Noh, pojuke, mis sul viga on, et sa nii kurb oled?"

Sulane seletanud vanamehele asja ära, miks ta kurb on. Vanamees ütelnud: "Ära karda kedagi, küll ma aitan. Säh, siin on üks kepp. Koputa aga sellega kuhugi vasta ja ütle, mis sa aga soovid, küll sa siis kõike seda saad!" Annud seda üteldes kepi sulase kätte ja läinud siis minema.

Sulane lõonud kepiga vasta puud ja ütelnud: "Kolm hundinahka olgu siin!" Silmapilk olnud nahad seal. Sulane valitsenud kõige parema naha välja ja läinud siis kodu. Annud siis naha perenaise kätte, võtnud ennast siis teenistusest lahti ja läinud ise mööda maailma hulkuma.

Sulane teinud selle kepiga paljugi imet maailmas. Olnud mehel head päevad. Kõik, mis aga süda soovinud, seda kepp toonud. Viimaks, kui jo kõik head nähtud ja imed tehtud, tulnud sulasel himu hakata põrgu minema. Saanud viimaks põrgu. Põrgus kohe vana pagan sulasele vasta, tahtnud sulase ära käägistada. Kepil olnud aga niisugune imelik vägi sees: niipea, kui ta aga kepiga natukese vana paganat torkanud, olnud vana pagan kohe kadunud. Ainult natuke sinist suitsu jäenud veel järele. Nõnda käinud sulane kõik põrgu urkad ja korkad läbi. Kust ta aga ühtegi kurjavaimu leidnud, selle kohe ära uinutanud.

Viimaks, kui jo kõik vanad paganad otsas olnud, läinud sulane nende varandusekambrisse. Seal olnud hirmus palju kulda ja hõbedat koos. Sulane tassinud kõik selle sealt välja ja matnud metsa maa sisse. Ükski ei tea praegugi seda kohta. Sulasel endal olnud aga väga hea elu. Kui ta ära ei ole surnud, elab ta ehk paergugi veel.

E 35413/9 < Kadrina khk., Kõnnu k. – J. Danial < Katta Rumberg, 45 a. (1897).

Hundiskäijad

Ühes peres käind korra kogu pere hundist: visand naha selga ja käind ei tea mis tünniku ümber ei tea mitu korda, siis – vups! aknast välja ja metsa. Murd seal loomi maha ja söönd neid.

Ena, hakand omagi loomi murdma. Murd, murd. Murd hobuse ära. Viimast, kui hobune ju otsa saand, üelnd tütar emale, et: "Ema, ae, see on ju meie obuse tiss, mis me sööme."

Selles peres olnd korra rätsep, va edev loomuke. Tema näind seda, kuda pererahvas hundist saand: piilund läbi võtmeaugu. Tema on ükskord seda sama teind. Sidund veel käru jalgu, et siis tormates välja ei pääseks. Võtt naha ja käind ümber tünniku. Ena, korraga – vups! aknast välja ja metsa. Ei ole käru pidand ega keegi.

Skeem paigast, kus hunt hobuse murdis ja teekäija nägi neitsit hundina metsa jooksmas. ERA II 216, 29 < Viru-Nigula khk., Sonda k. – Lembit Lukk (1939).

Muistend nr. 5. ja 6. kohta.

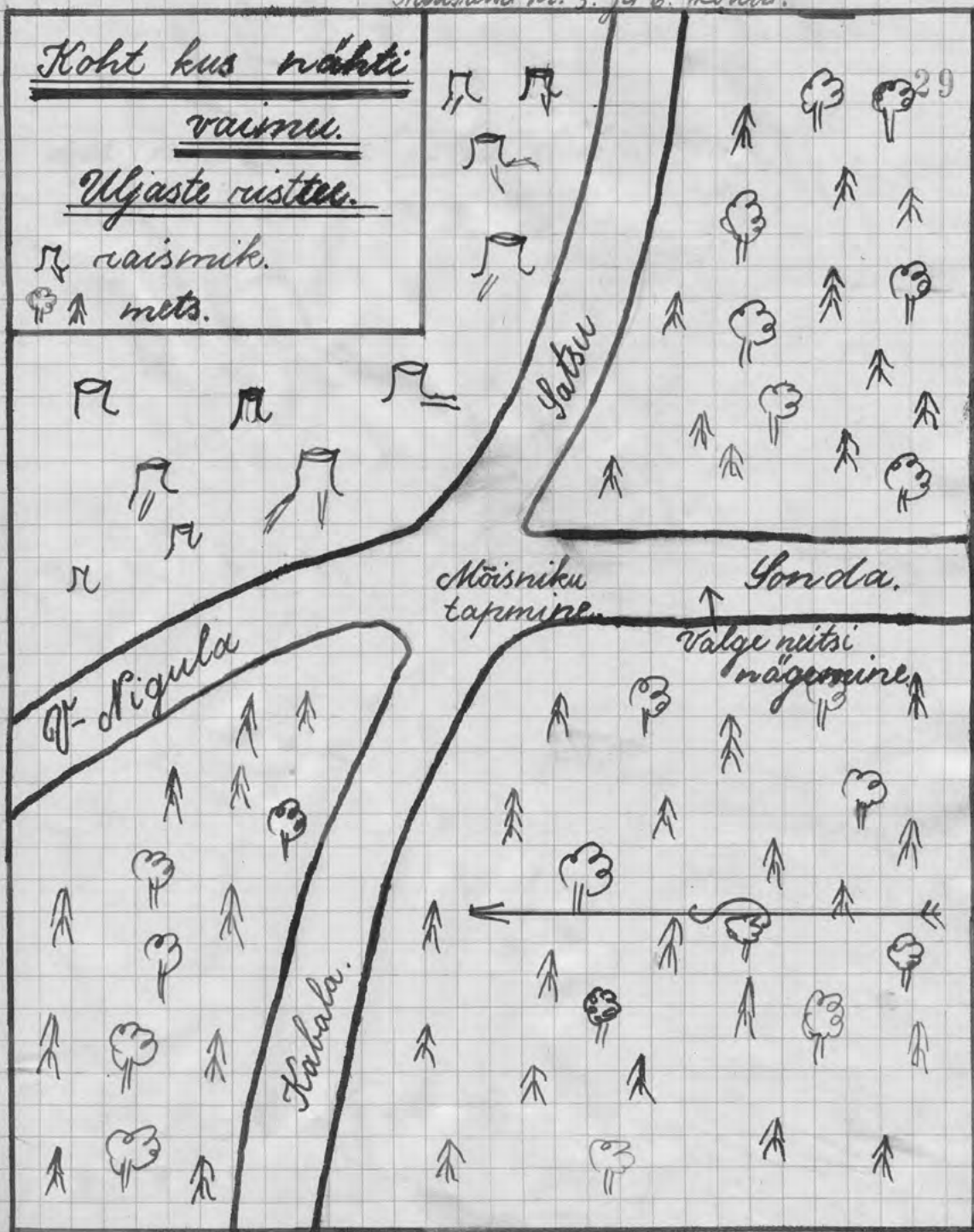
Koht kus nähti

vaimu.

Ujaste ristte.

♂ vaimuk.

♀ mets.

No küll ta mehike siis old puras (hädas)! – Ei ole saand enam inimesest. Hulkund sedasi kolm-neli aastat metsas ja murd loomi, keda söönd.

Ena, ükskord heina-ajal söönd üks mees lage-diku peal. Tema vahtind põesa taga ja mõeld, et: “Peaks ta nüüd mulle noa otsas ühe raasukesegi leiba andma, siis saaksin inimesest.”

Ena, mees and pussi otsast leiba. Tema äimand (haarand) leivatüki kõige pussiga ära ja saand siis inimesest.

E 39789/90 < Rakvere khk., Piira k. – A. C. Kivi < Pauline Luhi suust (1899).

Karjane ja karjanaine

Ühes mõisakarjas käinud karjane ja karjanaine. Karjanaisel olnud hundinahk. Tihti läinud karjane ja karjanaine riidu. Riidu järele läinud karjanaine kohe karjast ära metsa ja varsti tulnud hunt karja. Murdnud igal kord hulk loomi maha.

Karjane hakanud aru saama, et see hunt vist vihase perenaise tegemisel karja tuleb. Läinud kord, kui jälle riidu olnud, rehe juure piiluma. Varsti tulnud mossis näuga karjanaine rehe ligidale, võtnud põesast hundinaha ja pannud selga: hunt valmis, ja süüdanud karja poole.

“Ahhaa,” mõelnud karjane, “ta ise ongi see hunt.” Läinud, aidanud karjanaise eest loomi kaitseda, et see neid kõiki ära murda ei saaks. Kui hunt-karjanaine ära läinud, läinud karjane mõisa ja teatanud karjanaise lugu härrale. Härra võtnud paarküm-mend meest ja läinud metsa. Mehed leiganud hulga haavapuid ja ladunud riita.

Siis küsinud härra karjanaiselt: “Kas sul on hundinahk?”

Karjanaine ehmatand hirmsast, üelnd aga ikkagi: “Ei minul ole hundinahka.”

Karjane aga oli näinud, kuhu karjanaine oma hundinaha pannud. Ta toonud selle ära. See põle-tatud karjanaise silma ees ära. Karjanaine kisen-danud nagu ratta peal. Tema pandud puuriidale, puuriit süüdatud põlema ja karjanaine põlenud kõige puuriidaga ära.

E 36824 (98) < Kadrina khk., Hõbeda k. – A. C. Kivi (1902).

Tüdruk hundiks

Orjapõlve ajal käidud öösetel ja varahommikutel mõisas rehtesid peksmas. Üks vaim (orjatüdruk) pole tahtnud millalgi teiste seltsis käia, kord aga juhtunud endale ometigi teise tüdruku seltsiliseks saama.

Mindud mõisa poole, olnud varane hommik. Tee ääres kõies söönud varsaga hobune. Üksi käija tüdruk ütelnud teisele: “Vaata, mis ilus varss.”

Teine kiitnud kah. Esimine ütelnud jälle: “Meil on aega minna, heidame õige põesa alla natuke puhkama.”

Teine olnud nõus ja heidetud ligidal oleva kadakapõõsa alla pikali. Teine tüdruk jäänud kohe rahule, kuna esimine aga põesa taha läinud. Teine vaadanud järele, kuhu ta läheb. Põesa taga muut-nud tüdruk ennast hundiks ja läinud kohe varsa kallale, murdnud varsa ära, võtnud hea tüki liha kaasa ja tulnud jälle põesa taha, kus ta ennast kohe

jälle inimeseks muutnud. Pealtnägija pole sellest väljagi teinud. Teise juure põesa alla tulles heitnud ka esimine maas olija kõrvale pikali ja puhatud veel natuke aega.

Viimaks mindud edasi, nagu poleks midagi juhtunud. Mõisa jõudes pannud igaüks oma lihajao ahjukeriksele praadima. Sööma ajal imestanud kõik, et sel vaimul nii palju liha kaasa pandud. Tüdruk andnud ka teistele osa omast jäust. Kõik kiitnud, et häste maitsev liha. Pärast ütelnud pealtnägija-tüdruk teistele, et see varsa liha olnud, mis lõuna ajal söödud. Oma seltsilisele aga ütelnud: “Ei ma sind enam oma seltsiliseks taha, sest sa oled hunt.” Sellest nägi teine ära, et tema tegu oli pealt nähtud. Sest ajast hakkas tema jälle, nagu ennegi, teistega koos tööle käima.

E 39260/2 (2) < Kadrina khk., Palmse – A. Seemann (1899).

Suurkivi Varudis Altkülas

Rootsi valitsuse ajal elanud Varudis kaks piigat. Neid kahtlustati libahundiks käimises. Libahundiks käimine oli kõvasti keelatud. Ülemalpool saadi sellest teada ja piigad vangistati. Nad viidi Vasta mõisa, kus asus selleaegne kohus. Piinamisel tunnistasid tüdrukud, et nad libahundiks käinud. Küsimuse peale, kuidas nad seda tegid, vastasid: “Õhtul, kui päike loojunud ja udu põldudele langenud, lähme selle kivi juure, mille alt hall vanamees välja tuleb. See annab meile hundinahad, need paneme omale ümber ja muutume huntideks.

Hommikul viime hundinahad jälle Suurekivi juure, kus nad imelikul viisil ära kaovad.”

Piigad põletati tuleriidal. Suurkivi, mille alt hall vanamees välja tuli, tarvitati arvatavasti muistisel ajal ohvrikiviks, sest temas leiduvad erilised ümmargused augud.

E 61105/6 < Viru-Nigula khk., Varudi – A. Trankmann (1927).

Jutt Kingu Krõodast

Endisel ajal elanud Palmse vallas Võhma külas Kingu talus perenaine, Krõet nimi, keda külarahvas suureks nõiaaks on pidanud. Kingu ja Rünga talu olnud üleaedsed. Kingu Krõet oli Rünga rahva kõigest töövaevast – kraamist, viljast ikka ka omale muist nõidunud, ainult musta härja tööst ei ole ta omale jaksanud midagi saada.

Kord on Rünga rahvas Kingu Krõedale kelmustükki teinud: hakanud tuulama, pole aga sarja sisse mitte üskeid (vilja) pannud, vaid kuuseokkaid. Kingu Krõet teinud ka oma rehealuse väravad lahti ja hakanud ka tuulama – muidugi teada, Rünga rahvalt omale vilja nõiduma, aga et Rünga rahvas vilja ei tuulanud, vaid kuuseokkaid, siis on ka Kingu rehealuse põrandale kuuseokkad vilja asemele jäänud. Selle koerustüki üle olnud Kingu Krõet väga pahane ja tasunud seda kõik Rünga rahvale tublisti kätte.

Kord olnud pühad tulemas. Kõik Võhma küla perenaesed valmistanud pühadeks paremat toidupoolist ja mehed keetnud õlut. Kingu peres pole justnagu teatudki, et pühad tulemas on. Mehed

teinud argipäeva tööd edasi ja va Krõet maganud hooleta ahju peal. Pühade õhta tulnud kätte. Kingu sulane istunud voodi sõrval ja kurtnud: "Pühad käes, teistes peredes kõik rõemsad, söövad ja joovad, aga mis meil – ei midagi!" Krõet aga öölnud: "Ära kurda, meesi, küll meil ka ikka on, et võime süüa ja juua ja rõemsad olla. Minge aga tooge keldrist ära, küll seal ikka meie jauks on."

Sulane ja tüdruk läinud keldri, arvates, et perenaene neid muidu vintsutada tahab, sest nad teadnud ju hästi, et sinna midagi pole pandud. Imestades leidnud nad aga sealt suure lahatud sea, suure vaadi õlut ja rohkeste kõike pühadekraami. Seda oli siis jällegi Krõet teistest peredest nõidunud ja muidugi ikka naabru – Rünga rahvalt kõige soolasemalt.

Kingu peres on küll väga harva loomi tapetud, aga värsket lihaleent on Kingu rahvas ühtepuhku söönud ja sulasel, kui mõisas rehel on käinud, olnud ikka värsket liha märsis. Kord tulnud Rünga sulane Kingule ja Kingu rahvas on parajaste söönud. Kutsutud siis ka Rünga sulane sööma. Rünga sulane hakanud sööma ja pannud jalad risti. Krõet läinud ja tõmmanud jalad ristist lahti. Sulane pannud jälle uueste jalad risti. Krõet tõmmanud jälle lahti. Sulane tõmmanud kolmat korda jalad risti. Krõet tõmmanud ka jälle lahti, siis on aga ka sulane ise surnult laua tagant pingi pealt maha langenud.

Kingu sulasele olnud see aga väga imelik, et kust perenaene ometi ikka seda värsket liha saab ja hakanud teravaste perenaesele järele luurama. Kord hakanud perenaene jälle leent keetma, vesi keenud tulel, sulane saanud aga asjast aru ja pugunud

parsile ja jäänud ootama, mis liha perenaene pada toob. Varsti tulnud perenaene ja viskanud koera prantsti üle ukse toa põrandale, tõmbanud naha seljast ära ja pannud pada keema. Nüüd saanud siis sulane teada, kust perenaene alati värsket liha saab: see olnud ju kõik koerte liha, sest sagedaste on üks suur hall hunt Võhma külast ja mujalt koeri ära viinud. Aga see pole mitte hunt olnud, vaid va Kingu Krõet, kes ennast vahel hundiks on muutnud. Palmse mõisas on Krõet ka vargal või nõidumas käinud. Kord kannud ta sealt ühe säilituse rukkid põlle sees ära. Kord tahtnud Krõet Sagadi vallast Lahe rannast üht suurt kivi Palmse valla Laukasoose põlle sees kanda. Põllepaelad läinud aga Palmse mõisa väljal katki ja kivi kukkunud sinna maha. Kivi teavad vanad inimesed veel praegu Palmse mõisa väljal näidata ja nimetavad seda Kingu Krõeda kiviks.

Kord moondanud Krõet jälle ennast hundiks ja tahtnud siis Sagadi valda saaki varitsema minna. Metsast läbi minekul tulnud talle üks Sagadi valla jahimees vasta (nimega "Orn"). Hunt tahtnud otse selle peale jooksta koleda õrisemisega. Jahimees tõmbanud aga püssi palge ja sihtinud hundile otse pähe. Siis hakanud hunt inimese keeli paluma: "Ära lase, vader, mina olen samasugune inimene kui sinagi," puistanud hundi naha maha ja olnudki inimene, va Kingu Krõet.

Jahimees võtnud Krõeda seltsi ja viinud Sagadi mõisa, õiguse ette: et kuidas inimene niisuguseid koledaid hirmutusi tohib teistele teha. Mõisas põle aga jahimehe juttu kohe ustud, pandud Krõet kolmeks päevaks aita kinni, et näha saada, kas Krõet ennast jälle hundiks muudaks või endast

midagi hundi märki näitaks. Kui Krõeta aita vaatama on mindud, siis on aidast karvast hundi rooja leitud. Siis on ka mõisasaksad jahimehe juttu uskuma jäänud, Krõet aga toodud Palmse mõisa kohtu ette, sest et ta Palmsest olnud. Palmse mõisa tulnud ka valla rahvas oma kaebtusega Krõeda peale kokku. Kaebtusi on Krõeda peale nii rohkeste ja nii raskeid tõstetud, et kohus teda kohe surma on mõistnud ja nimelt uputamise surma.

Visatud siis va Krõet Palmse mõisa tiiki, tõrjutud ja lükatud puudega, et ära upuks. Aga Krõet öelnud: “Võta näpust, ei upu mitte, olen noorekuu laps.” Katsutud iga moodi, aga kudagi ei ole võimalik olnud Krõeta ära uputada. Siis veetud ühe suure kivi ümber viis sülde kasepuid, viidud Krõet kivi otsa, torgatud kadakaoks puude sisse ja pistetud puud põlema. Sinna on siis ka Krõet ära põlenud. Krõet aga ise veel laulnud:

“Olen söönud viiskümmend vibunina,
seitsekümmend jõhvisaba,
tuhat tukapead,
sada sarvipead
ja mitukümmend koonukesta.”

Seda kivi teavad vanad inimesed veel praegu näidata tee ääres metsas, mis Palmse mõisast Sagadi mõisa läheb, kivi aga nimetatakse Suurenõia ehk Vahakiviks.

Vana eit, kes sest jutust mulle mõnda jutustas, pidas seda tõestisündinud looks ja arvas, et aja jooksul sest mõnda kaduma on läinud, ja kõige rohkem sest laulust, mis Krõet kivi peal laulis.

H I 10, 7/11 (1) < Kadrina khk. – G. Mühlbach < Maria Eintreu, M. J., L. Mühlbach (1896).

Kolme seltsi hundid

Huntisi õlla ennevanast kolme seltsi öld: metsahundid, libahundid ja toone hundid. Metsahundid söivad loomi, libahundid ka, aga nee pugesid loomale tagant sisse ja õlla seest söönud. Nee olla ka terava nenaga öld. Toone hundid ölid valged. Nee ei öle inimestele kahju tehend, nee õlla kanged öld kodukäijaid taga ajama ja neid vähendand.

H III 27, 6/7 (3) < Lügänuše khk., Püssi mõis – J. Thomson (1897).

Libe hunt on kirju hunt

Libedat hunti vanasti ikka räägitud. Kord hobune olnud koplis selili maas ja ise hirnund ja kisenand. Mees läind sinna, löönd hobusele jalaga vastu külge. Vat siis kirju hunt tulnud hobuse persest välja, läinud üle aia. See olnudki see libe hunt. Et läinud hobusele sisse ja söönd sisikonna ära.

ERA II 13, 241 (19) < Simuna khk., Hirle k. – R. Viidebaum < J. Lents, 78 a. (1929).

Libahunt

Vot mina olin kodu, lehmaga käisin karjas. Vastamõisa kari oli ligidal. Sel karjatsel üks mullikas kadus ära. Kutsus minuda: “Tule abiks otsima.”

Läksime metsast läbi. Seal oli väike jõgi. Nägime, et siin on üks loom, vist haige, pikali. Eestpoolt oli terve, aga surnud. Tagant oli lohki ja puru. Sittaugust oli lohki kiskund, kiskund süsimuksed välja. Mujalt oli terve, aga sava alt oli puru.

Ma tulin kodo, rääkisin isale ja emale. Isa ütles:
“See oli libahunt, kis seda tegi.”

ERA II 28, 453/4 (17) < Viru-Nigula khk., Kalvi v., Lahe k.
– R. Põldmäe < Kristjan Neimann, 79 a. (1930).

Libehunt härja kallal

Libehunt on metsas. Kassi suurune, terava ninaga ja pika kehaga. Tema pueb tagant ärja sisse ja süüb nieru ja südame ümbert rasva ära, nõnna et ärg sureb. Lehma sisse piab temal äbi olema pugeda.

Jutt libeundist. – Peremies kuuld, et ärg laudas kangest rüögib. Läind lauta vaatama, ei ärjal kedagi äda näha. Seist ärja kõrvas ja silitand teist, kui järsku jälle ärg rüögatand. “Mis sa, pime, rüögid!” pahandand mies ja lüönd jalaga ärjale müöda magu. Justkui all viir käind ärja tagant välja ja kadund ära. Ärg pidand ära surema. Mies tapnud ärja ära ja näind lõhki lõigates, et libeunt ärja siskonna siest ära oli süönd.

Väga arva piab libeunt ennast inimesele näitama.

H II 9, 584 (19) < Haljala khk., Kavastu v. – V. Klaas (1889).

Luupainaja

19 sajandi rahvajutuüleskirjutustes ei ole luupainajat haiguseks ega haiguse sümptomiks peetud, hiljem aga on traditsiooniteadjad hakanud oma lugusid kommenteerima seletusega, et kui koduloom laudas märg on, siis ei tähenda see mingit painajat, vaid loomal on kondinõrkus. Rahvavalgustuslikus trükises on luupainaja tekke-mehhanismi ratsionaalselt seletatud: “Iseäranis tuleb see siis ette, kui inimene selja pääl magab, et tema rinna kast või luud kopsusi litsuvad, et veri mõnikord lahedaste jooksma ei saa, mis läbi siis unenäoga ühendatud, üks niisugune litsuv tundus tuleb. Kõige parem on siis, et inimene külje pääl magab, ja kui siiski niisugune tundus tuleb, et ta siis ennast, kui iial võimalik, liigutab, et veri jälle käima hakkab.” (Jung 1879: 51)

Luupainajat kui üleloomulikku vaimolendit on rahvaluuleteadlane Leander Petzoldt iseloomustanud kui kujutelmale, mis on oma levikul antiikajast peale endasse sulatanud erinevatest kultuurikihistest pärit jooni. See on “õine rõhujavaim, kes

heidab magaja rinnale ja rõhub teda peaaegu ohvri lämbumiseni.” (Petzoldt 2010: 169–171)

Eesti rahvausu luupainajast kirjutab M. J. Eisen, et selleks võib saada surnuvaim, samalaadne on Soome *painajainen*. Ent üldise kujutluspildi järgi on luupainajaks (inimesel) ja painajaks (koduloomal) ikka keegi elavate hulgast, “mitte tavaline inimene, vaid niisugune, kes enesele iseäraliku tarkusega vaimude-omaduse pärinud, teise sõnaga nõid. Luupainaja võib tarviduse järgi inimesekuju maja jätta ja ennast loomaks või asjaks moondada ja pärast jälle inimesekuju omandada. Tõepoolest ei muuda luupainaja inimlik keha ennast sugugi, vaid hing lahkeb kehast, enesele lahkudes üht ehk teist kuju võttes.” (Eisen 1995: 42)

Magavat või pooleldi ärkvel inimest rõhuma tulevat luupainajat on tihti peetud kellekski lähikondsetest. Temast vabanemiseks tuleb suurt varvast liigutada, puss voodisse kaasa võtta, meieisapalvet lugeda. Ta jätab oma ohvri rahule ega tule enam, kui ta läbi sõimata. Kodulooma vaevamas käiva painaja maagiliseks tõrjeks kasutatakse jõulisemaid võtteid. Vaevatavat looma tuleb piitsa,

kaika või hanguga lüüa, ning peatselt, võib-olla juba järgmisel päeval ilmneb otseseos painamas käijaga – süüdlasest isikul on vigastused. Painajaks käinu ei parane muidu, kui tuleb ise või saadab kellegi oma pere liikme lööja majja mingit asja, kas või riideribakest ära tooma.

Virumaa traditsioonile on omane, et hobusel käib painaja nirgi kujul. Nirgil on siinses rahvausus mitu rolli. Nirgi (või kärbi) kujul näitab end laudahaldjas, Peipsi põhjaranniku venelaste ja Iisaku kihelkonna poluvernikutel käsituses *dvorovói* või *dvorovík* – õuehaldjas. Dvorovoi on märksa kurjem kui kaitsehaldjale kohane: tegemist on demoniseerunud vaimolendiga, kes hakkab looma vihkama ja vaevama.

Olgu vaevamisega, kuidas on, igatahes pole luupainaja kaugeltki nii kohutav kui seda on katk, koerakoonlased, kallalekipuv surnuvaim, uputav näkk või inimese hinge himustav vanakurat. Luupainajaks käimine on inimeste omavaheliste suhete reguleerimise omapärane moodus, mõnigikord on tegemist armusuhtega. “Naine oherdi-august” on rahvusvahelise levikuga muistenditüüp, mida on tuntud ka Virumaal. Läbi oherdiaugu noormeest painama tulnud luupainaja muutub kauniks tütarlapseks. Noored abielluvad, aga aastaid hiljem lahkub naine läbi sama oherdiaugu.

Luupainaja

Mul on omalgi ta käind – üks paar aastat tagasi. Üks nii jämedad käsivarred (näitab kätega) ja nii jämedad jalad. Ise tuleb, ise kaob ära, no muidugi

kägistab ja kõik, aga ega keegi vasta ei saa hakata. Ma ise arvan ka, kes see oli, aga midagi teha ei saand. Eks ta öösse tuleb.

RKM II 370, 423 (14) < Viru-Jaagupi khk., Küti k. < Võhu k. < Vinni k. – T. Tammo < Eleene Freirik, 74 a. (1984).

Üks naisterahvas rääkis

Oli voodis ja magas. Üks tuli uksest sisse, ukse link käes. Võttis tema suurest varbast kinni. Ta lugi issameie.

See old üks vanapiiga, selle perele tuld, öeld: “Tere ohtast,” ja tuld ta kori peale, lämmatas kori kinni. Teised kuulsid, et vanapiiga kisendas, äratasid üles, siis läks minema.

Päeval ta oli ühe inimesega jaos (riidlesid), öösel tuli painijaks. Kui sai lukea issameiet, siis kadus.

ERA II 28, 433/4 (23) < Viru-Nigula khk., Kalvi v., Mahu (Lahe) k. < Koila k. – R. Põldmäe < Ann Tander, 75 a. (1930).

Tuli aknast sisse

Paindjas oli sedamoodi, et ma olin alles noor laps. Meil olid mustad rõuged ja vend oli mustas rõuges. Vaata seal olid taluperemehed ja üks Andres oli. Andres ütles: “Selle lapse ma võtan omale, selle kasvatan üles.” – Minu lubas oma juure võtta.

Ja siis isa-ema magasid teises voodis, meie nende vastas. Ja nägin, et tuli aknast sisse lillepottide vahel Andres mis Andres. Veri jäi seisu, liigutada ei saa, hõigata ei saa, hingata ei saa. Hakkasin tasa

hüüdma: “Isa! Isa! Isa!” Niikaua kui hääl tuli ja sain liigutada ja hingata.

Räägiti, et paindjad pidid olemagi, et vere seisu panema. Et kui said ennast liigutada, siis saad ära tema võimusest.

RKM II 331, 420/1 (14) < Väike-Maarja khk. ja al.
< Piisupi k. < Vao v., Porkuni k. – M. Hiimäe < Amalie
Mühlberg, 94 a. (1978).

Millest abi saab

Minul on luupainaja olnud. Mis viga, mis viga – ise ei tea. Pärast olen lugenud, et luupainaja tekib sellest, kui sööd kõhu täis ja jääd magama. Aga mul mitu korda olnud, kui kaitsevääst tulin. Mõistus juba reageerib, aga ei liigu varvas – varvast pead liigutama või sõrme. Ja siis vanad inimesed ütlesid, et pane nuga padja alla või padjakoti alla. Aga ma panin, midagi ei aidanud.

Hobusel pidi ka painaja käima, aga minu ajal seda juba enam ei usutud.

RKM II 463, 351/2 (34) < Viru-Nigula khk., Lontova k.
< Letipea k. < Haljala khk., Võsu k. – M. Hiimäe < Paul
Viitpoom, 91 a. (1994).

Vaim tuleb rinna peale

Hudói – et tuleb rinna peale, raske hingada, kurat, tee, mis tahad! Aga eks sa võta kinni!

Ühel mehel ükskord oli, Iisakus. Mees oli purjus. Ütleb: “Это худой бул.” Vaim tuleb peale, vajutab hinge kinni.

KKI 20, 577 (100–101) < Iisaku khk., Vaikla k. – R. Viida-
lepp < Taavet Murumäe (Štšelkin), 77 a. (1955).

Meenutus luupainajast

Kui ma veel kodu (isa kodu) elasin, siis käis mul ka üks ööse luupainaja pial. Kästasse jo siis lugeda tagurpidi issameie ja liigutata pahema jala suurt varvast, siis läheb menema. Aga kus juudas sa sial veel lued ja liigutad, oled luupainaja all kinni nigu kiviklomp, saa ennast nihutatagi ei ederpidi, ei tagurpidi. Katsusin natuke kierada ennast ja mokki lahti saada, et kui saaks issameiet ederpidi alutata. Sain natuke liigutata, ära läks pialt menema.

Eks sie teise inimese tige mõte old. Aiman küll, kelle.

RKM II 336, 46/7 (5) < Iisaku khk., Uhe k. – H. Jõulmaa
< tädilt, Heleene Martin, snd. 1878, lapsepõlves kuulnud
(1976–1978).

Tuli justkui heinasaad

Painijas ei lase inimest ööse magada.

Siin külas oli üks tüdruk, tahtis minu meest. Tal oli langevhaigus pääl. Ta tuli mind rehumä, et anna tanupaelad siia. Uksest tuli justku heinasaad, ütles: “Tere ehtast, te magate!” ja tuli, vanamees oli serva

pool, ma olin tagapool, ronis üle vanamehe, minu rindade pääle rehuma.

Vanamees küsis hommiku: “Mida sa ümisesid?”
Ma ütlesin: “Maarja käis pääl.”

ERA II 28, 719 (26) < Viru-Nigula khk., Pada v.,
Toomiku k. < Uljaste k. – R. Põldmäe < Mari Lenk, 73 a.
(1930).

Kuidas painjas käis

Võhma külas Pearna talus oli sulane Mart Kärner, kellel käinud tihti luupainijas, nagu ta ise seda nimetas. Painijas tulnud ikka “niips-nabakat, niips-nabakat” uksest sisse ja hakanud teda rõhuma. Ei tema ole saanud liigutada kätt ega jalga. Ja kui painijas välja läks, teinud ta “luisakat-labakat, luisakat-labakat” ja ukse link teinud veel “kripstik”.

ERA II 216, 591/2 (2) < Kadrina khk., Palmse v., Metsa-nurga k. < Võhma k. – E. Kristelstein < onunaiselt, Anette Reinsoo, 33 a. (1939).

Vana usku

Kui mõnel inimesel öösel magamise ajal painijas pääl käind, kui ta sellest lahti tahand saada, siis pidänd ta magama eites omad saapad, paslid vai virsud oma voode ette ninda maha panema, et nende nenäd ukse poole õlid. Kui siis painijas jälle ööse täda magajat tahi vaivama tulla, siis pidänd ta tundelikul näol magaja voode ees seisma, nii kaua kui see üles erkas. Magajal aga pidi ka nisikesel kõrral suur aljas seatappamise nuga voode pealus-

patja all õlema. Kui ta nüüd üles ärkas ja painija oma voodi ees nägi seisama, siis pidi ta noa võtma, painija varju pääle kargama ja noaga sest varjust läbi pistma, siis pidi painitaja kadoma.

Ka räägitä: “Kui painijas magades sind painitab, siis liiguta pahema jala suurt varvast, siis õled kõhe tämäst seekõrd lahti.”

Kõrd sattuned kaks vanamoori ei tea mis asja perast riidu, sõimaned teinetõist nii roppust, et mõistlikudel inimestel äbi seda kuulda õld. A tõine vanamoor mend selsama öösel oma vastasele tundelikul näul painijaks ja rutjund tõist õige mehemoodi. Painitatud vanamoor mend ommiku kõhe painitaja juurde, sõimand täda ulga rahva kuuldes üheks ja tõiseks, midä aga sülg tal seekõrd suule toond, sest nisikestel vanamooridel ei õle jo suul sugugi porstuba (koda) ees. Luband ka tõise pää oma jala alla panna ja siis tämä tagumise õtsaga viis imet teha ja iga ime veel ise moodi. Sest temä õld tõisest oopis valtäväm (tugevamb). Sinnes saadik ei õle usaldand painitaja enam kõrdagi tõist magades vaivama mennä.

Marie Eljas ütleb, et seda riidu ise kuulnud.

H II 8, 447/8 (12–13) < Jõhvi khk., Päite v. ja k. – P. Paurmann < Marie Eljas (1889) .

Magaja nägemus

Kui luupainaja on, siis tuba kõik ragiseb ja naksub ja kõigub. – Luupainaja vaevab magajat. “Luupainaja on inimine, kes kadeduse või armuasjade sasiminemise pera tulevad vaivama. Tihti tunneb magaja vällä, kes on.”

“Tuba kõik
ragiseb ja naksub
ja kõigub.”

Pildil on kujutatud magaja nägemine toast:
luupainaja ajal näha kõveraid aeg-ajalt asendit
muutvaid aknaid, kummuli pinke ja õhikutõstetud
voodit ning ülalt alla jooksvaid seinapalke. Magaja
higist tekib loik põrandale.

ERA II 285, 605/6 (18) < Jõhvi khk., Kohtla v. ja k. – Endel
Mets < Olga Villmann-Kuusik (1940).

Pruudid painajaks

Minu vend on jo surnud. 19 oli noor, tal oli kaks-
kolm pruuti ühteigu. Ühe pruudi isa oli kuri mees.
Tema akkas käima painamas. Kas ta läks välja
kündama, kange uni tuli peale, viskas pikali maha,
painajas tuli peale. Tallas oma tallamise välja.

No siis ükskõrd me läksime riiale lakka magama kahekesi kõrvi. Mina ölin noormees, ilma leeris käimata. Kõrvi magama, eks tuli jälle kallale. Redel käis üleval, tema tuli redelt mööda maha. See, kes painamas käis, tuli järel, pulgad rädisesivad. Ega ta inimese näoga öld, tegi teise näo.

Meil oli rei üleval, meie ema magas ahjul. Minu vend sai ukse pääle – üks kiri mullikas tuli tema järele. Ja siis tema läks ema selja taha ahjule, ema selja taha pagu. Tema läks järel sinna. Läks siis üle ema, ema magas, ei teadand, aga ema tundis, et läks. Siis piigistas ema selja taga seda venda. See on tõesti sündind jutt, ei ole üks akand jutt. See oli kolm aastat sedasi, arstis teda, viimaks jäi välla.

Ah, kuda ta arstis? – Võõrast kõhast tõi üks kunstnik, vana meesterahvas öli, see pani seina sisse pulgad. Siis pidi ölema üks niiskene puu, mis õilesi kannab, neist pulkist löödi seina sisse. Vana-meies läks välla, ma raiusin pulgad katki.

Aadri lasi ja kuppi pani pärast veel. Viimaks sai ikka tervest, kolm aastat vaivas sedasi.

Loomal käis ka painijas. Kui teine on kade teise pääle, siis saadab. Silmavahtimisega pidi ka tööbe tegema.

ERA II 37, 152/5 (26–27) < Jõhvi khk., Järve v., Valaste k. – R. Põldmäe < Taavet Mänd, 82 a. (1931).

Kahe pruudiga poissmeies

Aga seda minu isa uskus küll, et luupainaja käib. See oli tal endal olnud.

Temal oli pruut ja – poissmeies oli, ja minu ema oli vaene, aga Kooli Mari oli hakanud või kes, ikka

teda rohkem ja rohkem piirama, ja olnud nagu enda peale väga kindel. Siis Mari ütelnud niimoodi, et: “Sa ikka minu oma oled.” Aga tema hakkas ikka Liisaga käima ja Kooli Mari hirmus vihane.

Isa siis ikka tuletas meelde, kuidas see oli, et: “Hakkan magama ja vahin kohe: uksest tuleb ja rindade peale kohe rõhub ja teine õhtu jälle ja jälle tuleb.” Õpetati, et pane pussnuga padja alla, siis enam ei tule. Ja niimoodi tegi, siis peale ei tulnud, aga muidu vahtis voodi juures.

RKM II 370, 287/8 (3) < Viru-Jaagupi khk., Roela v., Tudu as. – M. Hiimäe < Lilly Hirss, snd. 1924 (1984).

Kuda mies naise sai ja viimast naisest ilma jäi

(Tudulinna kiele murdes.)

Üks nuor mies jättis oma pruudi maha, aga selle järäle akkas tal painjas seljas käima. Tema kurdab oma lugu teistele inimestele, ja nied annavad talle nõu: “Võtta ja topi kõik augud maja ümber kinni, muudku üks uherdiauk jätta aga lahti ja tie selle tarbest üks leppapuu pulk valmis, mis sinna augu ette võib lüüa, aga tie pulk nõnna, et ladvapuol õtsa augu sisse saab lüüa, ja võtta üks küünal, pane puole vakka alla põlema, siis eida ise magama ja telli üks teine, kes jääb valvama. Kui siis painja jällä sulle piale tuleb, et sa inisema akkad, lüegu sie valvaja pulk augu ette, ja võtku küünal puole vakka alt välja, siis saad painja kättä.

Mies tegi sedaviisi, ja kui pulk augu ies öli ja küünal puole vakka alt väljas, siis öligi täma oma vana pruut sial ja jäigi tämale naisest.

Nävad elasivad jua seitse aastat kuos. Ühel pühapääval lähvad kahekeste keriku, keriku ligidal ütleb naine: “Täna lahkub üks paar rahvast.”

Mies küsib: “Kust sa seda tiad?”

“Miks ma ei tia,” ütleb naine, “vaata, keriku torni ümber lennavad kaks varest ja vaaguvad.”

Kerikus jutluse ajal naeris sie naine täie ialega. Kodu mennes küsib mies tie pial: “Mis sa naerid täna kerikus?”

“Eks sa ei nähnud?” vastab naine.

“Ei mina nähnud medagi,” ütleb mies.

“Noh, vanapagan tõi ühe tuare obusenaha,” ütles naine, ja lahutas keriku põrandalle maha ja akkas neid ülesse kirjutamma, kes kerikus tukkusivad. Kui jua kõik õlivad ülesse kirjutatud, muudkui mina õlin aga viel kirjutamatta, siis õlivad kõik koivadki jua nõnna täis, et minu nime ruumi enam ei õlnud. Vanapagan võttab ühe koiva ambu ja teise paneb jala alla ja akkab nahka venitamma, venitas aga kua nõnna kõvast, et ise ia paugu pierestas. Mul tuli tema pierestamise pauku ja kua seda naer, et vanapagan õmetigi ükskõrdki ohtus on.”

Õhta kodu istuvad kahekeste sāngi serval ja mies ütleb: “Igaüks ikke on oma naisega laalatetud ja pulmad ka pietud, minul põlnud pulmapidamist ega laalatamist.” “Kuda sina siis naise said?” küsib naine. Mies lähab tõmmab pulga augu iest ära ja ütleb: “Siit august tulid sina sisse, ja nõnna saingi mina naise.”

Nõnna, kuda ta seda ütles, õligi naine vuh! läbi augu kadunud, ja mies naisest ilma.

H II 7, 738 (4) < Iisaku khk., Tudulinna k. – D. Timotheus (1889).

Painaja loomal ja inimesel

Ennevanasti öeldi, et paindjas käib peal loomal. Hommiku lauta minnes öeldi, et loomad on märjad. Siis arvati, et keegi oma nõidusega käib loomadele peale. Ja siis old hang tallis püsti, võtt selle hangu ja sellega löönd lehma ja siis mõteld ise selle peale, kes käis. Ja siis jäänd ära see käimine.

Seda öeldakse, et paindjas käib inimese peal. Mina olen seda ise ka läbi eland oma nooruses.

Oli üks vanapoiss, peremehe oma poeg oli, see kippus mu juure voodisse. Mina ei sallind teda – ma tulind seie tüdrukust, ma tulind tööle, mitte temaga magama. Ja jäin õhta magama ja tunnen, niikui võttis kõrist kinni. Katsusin kohe käega, et kedagi ei ole, aga tunnen, et rõhub ja pigistab, ütelda ka ei saa sõnakest. Rääkisin hommiku selle poisi emale, siis kadus ära, enam ei käinud.

RKM II 336, 345/6 (7–8) < Väike-Maarja khk., Männi-salu k. < Simuna khk., Hirla k. – M. Hiimäe < Aliise Länts, 79 a. (1979).

Poiss kardab koju minna

Ühte poissi ma tean. Te naerate seda, kui ma räägin. Hakkas käima vanainimeste juures juttu ajamas. Vanainimesed vahtisid, et mis asi see on, et poiss nii kaua siin, ei hakka minema. Siis küsind, et me oleme kõik Viitna laadad ja Haljala kirikud ja Ilumäe kabelid jutuga läbi käind, miks sa koju ei lähe? Tema öeld: “Mis ma sinna koju lähen, ega ma enne kella üht magada ei saa.”

“Mispärast?”

“Niipea, kui magama jään, on Leeni ja Taali kallal.”

“Mis nad sul teevad?”

“Teine tahab kaelastada ja teine musi võtta. Kaks nädalat juba.”

Vanaeit öeld, et: “Sa ei saa nüüd lahti nendest!”

Et: “Kui nüüd tulevad veel, siis tõuse kohe istukile ja sõima kohe nii, et. Kohe hullud sõnad ütle.”

Ja sedaviisi tegi, ja oli ära jäänd. See poiss tuli juurde pärast ja kohe kiit, et ma pean sulle kohe patsi lööma, et sa mind aitasid.

RKM II 251, 255/6 (40) < Haljala khk., Pikasaare k. – M. Hiimäe < Kati Sammelselg, 82 a. (1969).

Kas surnu vaim saab olla luupainajaks?

Lapsena kuulsin, et “sel käib luupainaja peal”.

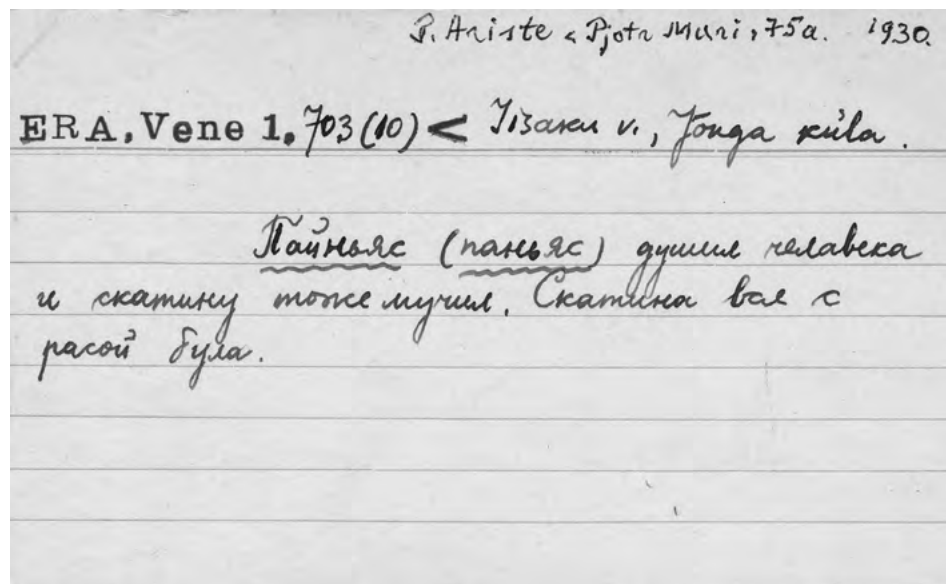
Linda Muttik rääkis, et temal käis noores eas luupainaja kallal: “Mind võeti alati kaasa, kui enne matust kodus surnut mälestati ja juures istuti. Seekord oli surnud noorem mees. Pärast öösel nägin, et uks läks lahti ja seesama surnu tuli sarnaselt, nagu kirstus oli olnud, kohe mind rõhuma. Mattis hinge, oli õudne ja raske tunne, mis siiani meeles.”

Võib siis surnu vaim olla luupainajaks?

Lea Metsis: “1997. aastal olin haiglas. Nägin ühel ööl, et hall, näota, pikas märjas vihmamantlis kogu vaju mu peale, rõhus nii raskelt, et arvasin surevat. Siis ta liipas mööda koridori eemale.”

Luupainaja vaevab ka loomi. Kui hommikul lehm raskelt hingas ja oli vaevatud olemisega, siis arvati, et luupainaja käis tallamas.

Mul on olnud öösiti paar korda nii, et mõistus oleks nagu selge, aga liigutada end ei saa. See oli

Tekst koopiakartoteegist.
(Painjas lämmatas inimest
ja samuti piinas ta loomi.
Kariloom oli üleni veetilk.)

kohutav tunne. Verekohin käis üle pea, arvasin, et nüüd on minek. Olin nagu halvatud. Kes mind kinni hoidis? Luupainaja või terviserike?

EFA I 171, 13 (3) < Viru-Nigula khk. ja k. – H. Tarjan < Linda Muttik, üle 60 a., ja Lea Metsis, 60 a. Vasta k. (2014).

Loomadel käis ka painijas pääl

Mina olin kotu. Meil oli kaks noort hoost: üks oli mära, teine oli täkk. Minu vend kuulis, et uksest läks reiale, hobused hakkasid kohe reial hirnuma. Mindi vahtma, pandi laterna sisse tuluke. Hobused olid märjad mõlemad. Siis öeldi: “Vota ahjuluud, kui hobused märjad on, tomma tagurperi, siis hävib välla.”

See oli teise inimese viha, ühe vanainimese viha. Oli kate meel, et minu isal olid ninda ilusad hobused.

ERA II 28, 720/1 (27) < Viru-Nigula khk., Pada v. – R. Põldmäe < Mari Lenk, 73 a. (1930).

Linahari painaja tõrjeks

Kui ovostel painijad käined, siis kästod vana linari, piid ülespoole, ovose selga kinni sidoda, et kui painija ovost lähäb vaivama, terava piide läbi vällä peletud saab.

Räägitakse: ühe mehe ovosel käind öösite painijas pääl, ninda et obone iga ommiku üsna viimase karvaõtsani märg kui sao kääst jooksnud kass öld. Targemate tahtmisel ja õppetusel pand ta lina-arja

pesad, piid ülespidi, ovose selgä. Painijas keerand ööse teravad piiõtsad ovose selja vasta ja rõhund need armutult vaise looma selja sisse.

H II 8, 448 (14) < Jõhvi khk. – P. Paurmann (1889).

Painaja vastu

Siit peremees ja perenaine on ise näind oma silmaga, kui siin ühes talus olnud loomalaudas iga looma kohal seinal kadakane rist ja igasse laudakna nurka pistet üks suur kolmetahuline nõel.

Need pidand loomi painaja eest kaitsema.

ERA II 13, 338 (30) < Simuna khk., Kadiküla – R. Viidebaum < Kaarel Ehverdt, u. 40 a., ja ta naine, u. 30 a. (1929).

Targa õpetused

Virumaal Kadrina kihelkonnas Madise talus juhtunud järgmine lugu.

Kunagi ei ole võinud Madise talus teha vasika aeda päevatõusu poole seina, siis saanud vasikas ikka rabanduse. Ka käinud ühel hobusel painajas peal. Perenaine läinud Rakvere targa juurde, kes lugenud klaasi viina pealt: “Mine koju ja kaeva lauda seina äärest see raibe välja, mille su naaber on sinna matnud, siis ei juhtu vasikatega enam õnnetusi. Hobusele peksa piitsaga ristid selga. Vaata, kes järgmisel päeval tuleb teie poole, see ongi, kes käib painajaks.”

Eks peremees kaevanud seina äärest ja leidnud sea lõualuu, põletanud tules ära. Siis võtnud ta piitsa, tõmmanud vasaku jala alt läbi, teinud jahu-

seks ja peksnud ristid hobusele selga. Eks järgmisel hommikul tulnud neile vana Naela talu peremees, kellel olnud seljas jahused ristid. Pärast seda pole enam painajat käinud hobuse seljas.

ERA II 131, 345/7 (67) < Tapa l. < Kadrina khk. –
L. Böckler < Marie Böckler, snd. 1885 (1937).

Painaja nirgi kujul

Ma olen kuulnud, et keegi paneb loomadele selga paindja. Üks oli läind kohe valvama, et hobune iga päev vahune kohe, ja oli kaigas käes, et löön ta kohe maha. Ja siis nägi ta ainult seda, et hobune trambib. Siis oli ikka veel valvanud ja kuuvalges oli näinud, et nirk või kärp oli hobuse seljas ja jooksis edasi-tagasi.

Õeldakse, et peeti sokkusid selle jaoks, et nirk kardab soku haisu ja läheb ära.

RKM II 331, 405/6 (5) < Väike-Maarja khk. ja al. < Pandivere k. – M. Hiiemäe < Erna Komp, 59 a. (1978).

Keda hobune kartis

Seda ma olen kuulnud, et hobusel olevat painjas käind. Kas see oli Maladinas old ja kas see oli kadunud Karlepi Juhanes, kes seda rääkis, ei mäletagi enam.

Oli old nisikene asi, et mehed käisid metsatööl. Talvel vedasid metsas puid. Hobune oli old ilus ja puha, iga päev käis metsa vedamas. Öhtul tuli metsast töölt ja pani hobuse talli ja kaerad hobusele ette. Ja hommikul läheb siis talli hobust jootma

enne tööleminekut ja vaatab, et mis lugu see nüüd on: hobune kardab ja ise valges vahus ja ase kõik ära tallatud.

Arvatud siis, et painijas, et mis nüüd teha. Tema oli kurnud seda, et nisikene lugu ja käidud siis targa juures ka. Üks siis õpetas, et tee pihlaka-okstest seoke lõks või püünis või, et siis ta ei tule, pihlakas mõjub talle. Ei midagi ei mõjund. Teine oli üteld, et lase püssiga. A see kolmas oli teand kõige paremat, et pane latern põlema ja mine valva tallis.

Tema siis läind ja hobune oli hakand aga jälle hüppama ja hüppama. Tema oli siis näind, et hiired ja rotid olid tulnud sinna hobuse eest kaeru sööma ja võtsid naks ja naks hobuse ninast kinni. Aga nirk oli tuld neid siis sinna püüdma. Hobune oli seda hirmsasti kartnud, ku nirk tema kaela mööda üles roninud. Seda hobune hirmsasti kartas.

Sedasi see nirk neid siis püüdas vähemast ja neid oli vähemast juba jäänd, ja pärast otsagi saand, hobune oli pikapeale rahulikust jäänd ja jälle kosuma hakanud. Muidu arvati, et vaim või painjas tuli looma vaevama.

EFA I 171, 70/1 (22) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. –
M. Hiiemäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Tuulispask

Suurtormideks nimetatud laastavaid trombe tuleb Eestis pidada rohkem 20. sajandi üldise kliimasoojenemise ning metsade üleraiega kaasnevaks ilmastikunähteks. Väikesed päikeseliste päevade tuulekeerised suuri kahjustusi kaasa ei too. Kuid rahvapärimusele on omane, et erakordset võimendatakse, piltlikustatakse, tõstetakse esile: tuulispask viib pleekima pandud kangad taeva alla, loobib heinasaod ja puuriidad laiali, lükkab esemeid paigast ning tõstab inimesi teise kohta. Tuulekeerise kulgemises on midagi ebaharilikku ja käsitamatu selle poolest, et ta ilmub äkki, haarab oma teel tolmu, prahti, kergemaid esemeid kaasa ning vaibub sama äkki, otsekui sihipäraselt tegutsev nähtamatu elusolend. Sugeneb mõte, et niimoodi saab tegutseda mõistuslik olend – nõiaoskustega inimene.

Mitmetes uskumusteadetes ja muistendites leidub mööndus, et tuulispask on “muidu tuuleil” (Viru-Nigula) – meteoroloogiline nähtus, millele viitab rida kohaseid nimetusigi: tuulekeerd, tuulepööris, tuulepää, vihur. Mütoloogilisele tähendusele

viitab *tont* (Viru- ja Järvamaal varandusevedaja e. krati nimetus). Tegutsemisviisi ning eesmärkide poolest ongi tuulispask võrreldav varandusevedajaga. Selle kohta kirjutab M. J. Eisen: “Siit röövib ta saaki põllult, sealt kuhilaid, siit heinasaadusid, sealt kuivama pandud pesu, lühidalt: kisub kaasa kõike, mis talle meeldib.” (Eisen 1995: 18)

Kuidas inimene (olgu ta lähikonnast – omast külast või isegi omast perest – või tulnud kaugelt Lapimaalt) sellega hakkama saab, seda oleks raske välja mõelda, kui usundipildis poleks kujunenud arusaama hinge ja ihu lahususest. Oskar Loorits toob näite hingushinge-kujutelmast seoses rahvameditsiinis hästi tuntud võttega. Haiget kohta ravigitakse ju pealepuhumisega: “Ja emad puhuvad veel tänapäevani oma laste valutavaid kohti, tavaliselt ise aimamatta selle toiminguga algset hingejõu edasiandmise tähendust.” (Loorits 1990: 27) Looritsa hinnangul kuulub tuulispasa kui mütoloogilise mõiste kujunemine ristiusueelsesse aega. Siinkohal võib lisada, et võõra vara röövimine tuulekeerise näol on iseloomulik eraomandiga seotud sotsiaalsete suhetega ühiskonnale.

Tuulispasa-fenomeni kõige põnevamaks iseärasuseks ongi see, et hing saab kärbse, liblika, mesilase vm. putuka kujul tuulispasaks käiva inimese kehast välja tulla, tuulekeerisena oma tembud ära teha ning taas keha sisse tagasi minna. Selle ümber jutt pikemates tuulispasalugudes keerlebki, rohkesti on jagatud ka õpetusi, kuidas tuulispasa ilmumisel käituda.

Tuuleiis või tuulispask

Kord tulnud kange tuuleiis ja tahtnud kõik heinanukud ära viia. Mehed lasknud kõhuli pääle, et seda takistada, kuid tuul olnud nii kange, et tõstnud inimesedki paar sülda maast üles ja lasknud siis jälle maha.

ERA II 13, 364 (6) < Simuna khk., Paasvere-Vanaküla – R. Viidebaum < Juhan Koulen, 66 a. (1929).

Kanga viimisest

Avinurmes Teadussaare külas tahtnud tont ühel küla vanamooril kanga ära viia.

Kangas olnud südapäeva ajal aias pleekimas. Korraga tõusnud seal kohal kange tuul. Kangas tõusnud ülesse lendu, üle aedade, kõrgele ülesse. Vanamoor näinud seda, läinud jooksega järele ja hõiganud selle suure hädaga, et tont kanga ära viib: “Tule jumal appi!” Siis oli lasnud tont kanga maha.

EKS 2, 83/4 (1) < Torma khk., Avinurme – M. Sild (1907).

Tuulispea korjab vilja

Tuulispea – eks see ole see tont. Ta on ikka ise (s.t. ise liik), tont käib tulega.

Tuulispead viseti terariistaga. Kui külvatakse, siis tuulispea laseb mööda välja nagu kera, tantsib põldudel. Et korjab vilja omale kotti, mõni pidi soatama vilja korjama.

ERA II 38, 268 (83) < Väike-Maarja khk., Pandivere vanadekodu < Vao v., Puha k. – R. Põldmäe < Eeva Kamp, 80 a. (1931).

Põllega tuule sees

Ühekorra Kõnnu mõisa ligidal old nisekene asi, et kui on teine tuuland rukkid, siis ta käind põllega tuule sees, sai põlle sisse rukkid. Keski ei näind, et ta käis võtmas. Kalmel või Liivapõllul pidi nisekene vanainime olema.

ERA II 161, 134 (22) < Kadrina khk., Kõnnu v., Vihasoo k. – R. Põldmäe < Maria Odenberg, 78 a. (1937).

Tuulispask pillab varakoorma

Kui tuulispask nenda keerutab edasi, siis peab oma särki pea-aukust kuni sabani lõhki käristama, siis pillab tuulispask oma varakoorma sennapaika maha.

E 281 (63) < Jõhvi khk. – J. Seland (1893).

Tuulispask väljal

Üks vanamees olnd kord väljal töö.

Tõust kange tuulispask. Keerlend vilja peal, et kole. Vili aina tuisand käes.

Vanamees visand kerve tuulispasasse. Hüind ise veel: “Võtta ennem kerves, aga ära, kuriloom, mu vilja kisu!” Kerves kukkund maha. Tuulispask kadund ära. Kerve alla jäend tuulispasast tundmata vana seelik.

E 39451 < Kadrina khk., Hõbeda k. – A. C. Kivi (1899).

Tuulispask kase ladvas

Teine kord old seesama eit heinamaal. Jälle hakand kange tuulispask saatkeeritise peal keerlema, et heinad aga lennand käes.

Vanamoor mõtlema: “Oot oot, sa vembla roog! Tulid jälle tagasi.”

Lugend arusaamatu sõnu.

Äkitselt jätt tuulispask heinad rahule ja tõust kõrgele, läind ühte kaselatva. Tuulega viind ta alt saatkeeritise pealt vanamoodi villase rätiku ühes. See jäend kase latva rippuma.

Kogu päeva mühisend ja vuhisend tuulispask kase ladvas. Vast õhta eeli päeva veeru esi, kui eit koju hakand minema, pääst ta lahti. Eit ähvardanud teda kurjast.

Ei enam tuulispask ole Lapiku eide krundi peale tuld.

E 39326 < Kadrina khk., Hõbeda k. < Loobu k. – A. C. Kivi < Heinrich Thalfeldt (1899).

Tuulispask

Tuulispask põle mitte tuul, nagu mitmed nüidki arvavad, vaid üks kuri inime, kes teiste põldude pealt vilja ära korjab ja eneselle viib. Kui keegi tahab, et tuulispask ära kadub, siis hüidku ta: “Tuulispask, kus pussnuga!” Siis on ta silmapilk kadund. Ei aita aga see, siis visaku nua tuulispasasse, nuga jääb siis selle inimese p.r.s., kes tuulispasana ümber käib.

Tahab keegi teada saada, kes tuulispask on, siis võtku ta ühe auklise kivi ja vaadaku selle läbi, siis näeb ta teda selgeste.

H II 12, 734 (35) < Väike-Maarja khk. – K. V. Lurich (1890).

Tuulispask heinamaal

Tuulispask. See on Jumala loomus. Meres on vesipüks, suur sammas üleval.

Mina olin noor, olin heinamaal. Tegime saata, ma teritasin saatu. Ohtapäeva poolt tuli tuulispask, puulatvad olid koveras keik. Sai sinna heinamaale, vottas selle saadu ja tostas üles korgele, hakkas pilduma üle latvade.

Merimehed ütlesid vana terariistaga vesipüksi viskama, see pidi rammetama, jäi soiku.

ERA II 28, 450/1 (10) < Viru-Nigula khk., Lahe k. – R. Põldmäe < Kristjan Neimann, 79 a. (1930).

Paha inimese vaim

Tuulispask on paha inimese vaim. Kui tuulispasale lüüa puuga keskele, siis lööd selle inimese käe- vai jalaluu katki.

ERA II 125, 415/6 (27) < Iisaku khk., Illuka v., Nõmme k.
– M. Tarum < Kadri Kriisa, 79 a. (1936).

Tädi jutustus

Seda jälle tädi rääkis mulle.

Pere sulane künd väljal. Tuulekeerd või tuulispask tuld. Ta võtt liigetega noa taskust, tõmmand ammastega lahti, visand tuulispasale vastu.

Läind kodu lõunale, kodu old vana ema, moka lõhki – oma pere eit old tuulispask. Eit öeld: “Oh sa, va raibe, mis sa lahtise noaga viskasid, eks sa visand kinnise noaga, siis ei oleks moka lõhki old.”

ERA II 38, 281/2 (14) < Väike-Maarja khk., Porkuni v.,
Assamalla vanadekodu – R. Põldmäe < Leena Mattiisen,
68 a. (1931).

Pajupõõsa raiumine

Tuulispask on muidu tuuleil.

Ühekõrra old nii ligidal, keerutand heinu ja pajupõõsaid üles, läks heinudega edasi. Teine jälle koerukse pärast oli öelnud teisele: “Raiu pajupõõsast!” Teine raiund ja vaname reieluu old kodo katki.

ERA II 28, 423 (49) < Viru-Nigula khk., Kalvi v., Atriku k.
– R. Põldmäe < Anu Aarik, 86 a. (1930).

Tuulepööris

Tuulepööris olnud nisamasugune tuluvaras kui tulihändki. Ta keerutanud iga kevadel mööda heinamaad ja viinud tulu ja jakku ära. Kevadel, kui peremees seemne maha külvanud, pidanud ta hoolega selle järele valvama, et tuulepööris tema seemnetulu ära ei saaks viia. Sündinud aga see ometi, siis ei ole viljaseeme enam maast üles tõusnud ja külvamine olnud asjata.

Kui aga peremees või sulased või poisid (kõige agaramad olnud vanad naised) teda juhtusid nägema, olnud hakanud teda kupatama. Tema kupatamiseks või mäterdamiseks olnud kaiked ja kivid ehk ka mullatükid, heinamaal aga vikatid ja rehad. Kui tuulepööris juba vagaks jäänud, siis tõmmanud selle talu või pere vanem inimene kolm risti selle reha peale, kus tuulepööris viimast korda keerutanud.

Tuulepöörisega aga ajanud ahned omale vara kokku kurjavaimu väega – need, kes kurjal ennast igaveste pandiks olivad pannud.

E 15230 (95) < Narva – J. Karukohv (1895).

Rikas vanamees

Korra elanud kuskil Kadrina kihelkonnas üks vanamees, kes ju küll rikas olnud, aga ahnus siiski ikka täis pole saanud. Tihti teadnud üks ja teine inimene rääkida: ta olla näinud, kuida vanamehe tulihänd suure noosiga olviaugust mähinal sisse läinud.

Ükskord olnd seesama vanamees ühe lepiku ääres pikali maas, suu ja silmad ülespidi, ilma hingeta; nii leidnud teda üks naaber. Naaber saanud küll aru, mis see tähendab; tunnud rikka naabri suure püidmise üle kadedust. Toppinud vanamehel suu ja ninaaugud kinni. Jäenud ise ootama, mis sünnib.

Varsti näinud ta maasoleva vanamehe ümber kärbest lendamas. See olnud vanamehe hing, kes vedajana varandust käinud kogumas. Kärbes pirisenud hulk aega vanamehe pea ümber. Viimaks ometi naaber peastnud vanamehel suu ja nina lahti ja kärbes lendanud ruttu ninast sisse.

Veel natukene aega ja vanamees ärkanud elusse. Tõusnud üles ja läinud naabritega üles küla poole.

E 38353 (4) < Kadrina khk., Hõbeda k. – A. C. Kivi (1899).

Kellekski tegemine

Sedasi oli see tegemine. – See inimene, kes sedasi oskas teha, see viskas kuhugi metsaserva või rohu sisse või, viskas pikali, nagu magama jäi. Ja oligi tuulispask välja peal. Keerutas-keerutas seal ringi. Sedasi. Oled näind, kui on põllu peal niisuke keeris või kuskil liivase tee peal keerutab tolmu üles sedasi ringiga? Vahest võtab kuiva loo tutid, keerutab, tõstab üles ja laseb teises kohas maha jälle.

Karjatsed olid leidnud: “Mis sa, vanamees, magad siin?” Olid pööranud teise kõhuli magama. Ja veike liblikas oli tuld ja otsind ikka ümberringi, sedasi ümber pea. Siis, kui karjased olid keerand suu jälle ülespidi, siis lipsti oli läind suuaugust sisse ja vanamees teind silmad lahti jälle. Ise ütlen veel,

et: “Oh, kui hea uni oli. Ei tea, kas on juba aeg käes hobused sööma lasta.” – Et nii hea uni oli temal old.

Karjapoisid ajasid vanameest üles, et miks üles ei tule. – Aga ta ei saanudki tulla, tal pold hinge sees, ta ei teand sest midagi, vea või jalgupidi jökke.

Kadrina poolt jutt on see.

RKM II 370, 83/4 (42) < Viru-Jaagupi khk., Küti v., Võhu k. < Voore k. < Puka k. – M. Hiimäe < Karl Soon, snd. 1913 (1984).

Teri korjamas

Mees otsinud metsast hoost, päitsed kääs. Ühe põõsa taga leidnud teise sauna naise seljali maas, suu lahti – päris surnud. Mees läinud juure vaatama. Porikärblane tulnud metsast, tahtnud naise suhu lennada. Mees ei ole lasknud. Mees keeranud naise kummuli maha ja pannud samlatükid kahele poole suu ääre, et kärblane ei saanud suhu lennada. Kärblane lendab ikka naise suu ümber. Pärast keeranud mees naise jälle seljali. Porikärblane lendanud kohe naise suhu. Naine olnud krapsti maast üleval, meest nähes öölnud: “Noo, pojukene, mis sa siin teed?”

“Eks sa näe, otsin hoost. Aga mis sina siin teed?” vastas mees.

“Käisin teri korjamas, pojuke, ole sest vait, annan sulle ka, ega ma sinu põllult ei toonud.”

Kutsunud mehe teinepool põesast. Säälnud kaks kotti, arvata teine ühe, teine kahevakane, vitsad olnud kottidel suus niikui vähinattadel. Ilusad puhtad rukkid olnud kottides.

“Sinu, vana nõia rukkid mina ei taha,” öölnud mees ja läinud minema.

“Kuule, pojuke, ära sellest kellelegi räägi,” hüüdnud naine järele.

See naine on ju ennegi külas nõia nime all olnud ja nüüd olnud selge, et ta tuulispasaks käis omale vara korjamas.

E 12984 (94) < Haljala khk., Metsiku k. – D. Pruhl (1894).

Vanamees tuulispasaks

Korra käinud Priisauna vanamees mööda teed oma küla vahel. Näind, et va naabrivanamees tee kõrval lepiku ääres pikali maas, seljali.

Priisauna vanamees läind naabrivanamehe juure. Ei ole vanamehes hinge märki sugugi olnud. Vanamehe ligidal lennutanud tuulispask.

Priisauna vanamees võtt naabrivanamehe jalust kinni ja keerand kummuli.

Tuulispask hakand ümber vanamehe keerutama.

Priisauna vanamees keerand siis naabri jälle seljali. Üks erilane pugend vanamehele ninast sisse. Tuulispask kadund ära.

Varsti karand vanamees maast üles ja võtt Priisauna vanamehe rabatitest kinni. Üelnd: “Keda sa, kurat, narrid siin?” Raputanud Priisauna vanameest hästi.

E 39450 < Kadrina khk., Höbeda k. – A. C. Kivi (1899).

Tuulispask ja sulaspöiss

Tuulispask oli niimoodi, et teda muidu ei nähnd, kui võtad hobuserangid ja vaatad läbi rangide, siis näed selle tuulekeeru sees, nagu läbi paistaks. Või vaatad, selg tema poole ja jalgadevahelt vaatad sinnapoole, siis näed teda.

See oli nii, et üks sulane peres oli niimoodi vaadanud, aga see oli tige naine, kes see tuulispask oligi ja tema ei tahtand, et teda vaatad, siis läinud kallale – keerand peale kohe. No heakene küll, aga sel naisel olnud pikad juuksed ja sulane keerutas tema juuksed ümber kivi. Keerutas ja keerutas ja küll see siis tegi paha häält! Viimaks siis laskis ta lahti säält, keerutas juuksed teistpidi tagasi sealt kivi ümbert.

Siis ei ole enam tulnud see tuulispask sinna. Ja kui see sulaspöiss sai ükskord ise peremeheks, siis tema põllu pealt kunagi tuulispask ei viinud midagi. Siis arvati, et see on selle tasuks, et sulaspöiss oli tema juuksed kivi küljest lahti päästand.

EFA I 171, 86 (49) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – M. Hiiemäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Tuulispää äpardused

Kord pesnud teenijatüdruk ukse ees pesu ja kuulnud, et suur kohin kuulda on. Ta tõstnud pead ja vaatanud: ilmatu suur tolmusammas keerleb just parajaste nende sauna ümber ja sauna kattus on juba üles kerkimisel. Tüdruk sai kohe aru, et see muud ei ole kui tuulispää ise. Tal tulnud ka meele,

et temale oli räägitud: kui tuulispää kuskil keerlemas on, siis võtta ja viska miskagi tema kohta, siis on ta korraga kadund.

Tal ei olnud miski muud kättesaadaval, kui ämber solgiveega. Tal oli hirm, et tuulepää nende sauna ära lahutab ja siis ei jää mingit kohta, kus vihtlemas käia. Ta võtnud solgivee ämbri kätte ja jooksis ruttu sauna ligi ja viskas kõigest jõust ämbri kõige solgiveega tuulekeeru sisse. Silmapilk hakkas tuulispää sauna kallalt ära minema ja saun jäigi sedaviisi terveks, kattuseõled olivad nattukese sasisse aetud. See ei teinud suurt viga.

Aga tuulispää läks otsekohe ühe suure mõisa kallale tööle. Aga mudase solgiveega määrdind tuulispää ei saanud esimese joonega kõvast ja kindlast mõisast jagu, vaid määris kõik uhkest värvitud mõisa seinad ja ukSED mudase solgiveega ära. Ta tahtis teise mõisa peale karata, aga mõisa rehepapp, kaval mees, nägi seda ja kahmas kirve raiepakust ja viskas otsekohe tuulispääle vastu pead. Haavatud verise peaga tuulispää katsus, et aga metsa poole putket sai ja peale seda ei ole teda enam ei sauna ega mõisa juures nähtud. Vist sai ta mõlematest kohtadest õige mehe moodi roogitud, sellepärast ei tohi ka mitte enam oma nägu sinna näidata.

E 15900 < Vaivara khk. – D. Roosipuu (1895).

Vanamoori kunstid

Aastat seitsekümmend (nii, kui minule räägiti) elas Vaivara kihelkonnas Sõtke vallas üks peremees, keda teised Matisse rahva Aaduks kutsund. Mees olnud jõukas peremees, raha olnud mehel küll ja

viljaaitad täis, keski ei teadnud, kust lõppemata vili ja raha tuli. Pärast palganud Aadu omale sugulase, kes mõisas orjapäivi pidi tegema. Sulase nimi olnud Jaan ja omast vallast pärit, kelle käest siis teised oma valla mehed küsind, et: “Vahi järele, kust Aadu omale nii palju vilja saab.” Sulane ööld, et: “Ei tea, miks Aadu vanamoor seda ühtepuhku küsib, milla mõisas vilja maha akata tegema,” sest vanamoor ise old üsna pime ja õige vääti, et ilma viätäjädä (talutajata) kuhuki ei ole saanud.

Mehed ja sulane Jaan rääkind seda ka mõisa kubjale, et vanamoor ninta ühtepuhku taga perib, milla mõisas vilja maha akata tegema ja iga kord kinnitab ja ütleb, et: “Ärä sina minu pettä.” Kubjas öeld, et: “Ärä enne vanamoorige midägi ütle, kui viljad kõik on maas ja vaod väljädela ristite sisse on aetud; siis ei saa enämb keski midäki, kui juba väli on vagudega ristitud, siis ütle, et eile alustasivad juba mõisa vilja maha tegema.”

Noh, Jaan tehend ka nenta ja öelnud siis vanamoorige, kui viljad juba maas olnud, et eile vast alustasivad viljasi teha. Vanamoor üeld Jaanile: “Tule ja vee minu tua taha lepiku ääre.” Jaan veend. Kui vanamoor sinne saand, siis üeld, et: “Mene ise jälle tuppa, küll mina siis õikan, kui tahan tuppa tulla.”

Jaan mend tuanurga taha ja jäänd sinne vahtima, mis vanamoor teeb. Vanamoor eitänd selite maha ja tehend suu lahti. Suust tulnud suur maamesiläne vällä ja mend suminal lendu. Jaan mend vanamoorige keha juure ja liigutand: vanamoor üsna surred. Jaan keerand vanamoorige kumukile ja ise lähänd jälle tua nurga taha. Ulga aja pärast tuld mesiläne jälle tagasi ja tahand vanamoorige suhu jälle tagasi

mennä, aga lendänd ike pops ja pops vanamoori kuklasse ja mend pärast jälle keerutades metsä tagasi. Jaan mend siis ja keerand vanamoori kehä jälle selite tagasi.

Mesiläne tuld vähä aja pärast jälle tagasi ja mend kohe vanamoori suhu. Vanamoor kohe tõust keksti istuma ja kisendand: "Jaani, ae!" Jaan mend tüki aja pärast sinne ja võttand vanamoori kääst kinni ja veend tua poole. Vanamoor üeld Jaanile: "Vee nüüd minu aitta." Jaan veend ja akkand aida ust lahti tõukama, aga aida uks ei lähä enäm lahti. Jaan katsund kääga ukse vahelt: ait kõik aavalehti täis. Suure tuupimisega saand ukse vähä laiemale. Vanamoor katsund kääga aita aavalehti ja üeld: "Ai, Jaan, miks sina pettid minu, vana inimest! Nüüd on minul paha, muud ei old, kui aavalehti tuua. Ai-ai, sina pettid, koer!" Ja veend vanamoori tuba. Vanamoor eitänd sāngi ja oldki kohe surnud.

See vanamoor oldki, kes kange tuulega igäld-poold viljä jatko omale veend. Ait old neil kohe nintä tehtud ilma laeta, et siis kattuse olvidest sisse võis vilja viia.

H III 16, 210/5 < Vaivara khk. – M. Eikermann (1889).

Mees seitse aastat Lapimaal

Korra viinud Lapimaa nõiad Eestimaalt endile mitmesugu elajaid ja loome; ka inimesi. Nii viidud korra üks mees Lapimaale. Ta tundnud kanget tuulispaska. See tuulispask kannud ta suure hooga Lapimaale.

Lapimaal siginenud korruga mehe juure teine mees. See ütleb:

"Kui sa seie tulid, siis pead mulle sulaseks jääma!" Jäetudki mees sulaseks. Mees teinud ilma palgakopikata, palja kõhutäie eest karu viisi tööd.

Mees saanud ju seitse aastat Lapimaal olnud. Hakanud siis oma endise koha naise ja laste peale mõtlema. Kurb meel tulnud talle niiviisi mõtledes.

Eks peremees ole märkanud, et sulane kurb. Hakanud pärima: "Miks sa nii kurb oled?"

Mees vasta: "Miks ma ei pea kurb olema? Pea on seitse aastat täis, kui mu seie töid. Ei tea, mis mu kohaga on, ehk mis mu naine ja lapsed teevad."

Peremees uuest pärima: "Kas sa siis himustaksid koju saada?"

Sulane vasta: "Miks ma ei himustaks, aga kust ma sinna veel saan."

Peremees omakorda: "Hea küll. Luba oma kirju härg mulle, mis sul kodu on, siis viin su koju."

Sulane ütlema: "Mine tea, kas on teine enam alleski!"

Peremees vasta: "Jah, on küll veel alles."

Sulane üelnud: "Eks sa siis võid teda saada, kui aga koju saaksin."

"Kuju pead saama," üelnud peremees ja pannud sulase ühe riista sisse, mis nagu seaküna moodu olnud. Mees läinud siis ilma peremeest nägemata üle mere koju poole. Jõudnudki viimaks koju just jõululaupäeva õhtul.

Tema naine olnud ju teisel mehel ja tal olnud ju teisest mehest paar lastki. Need olnud kõik kallil õhtul koos, kui naise esimene mees uksest sisse astunud. Kõikide imestus olnud suur.

Varsti läinud mees lauta kirjut härga vaatama. Ju peremees olnud selle ära viinud.

E 36810 < Kadrina khk., Hõbeda k. – A. C. Kivi (1898).

9. А вот еще, место в нас было
уже изжилося. Поехала по деревне
небольша с конем за дровами. Дрова
то она собрала да безру такой
вихор поднялся, что ничего не без-
но стало.

Vihur viib inimese kaasa.

Näitsik vihuri vangis

Aga mis veel oli, meil oli paik, kus kummitas.

Ükskord läks näitsik hobusega puid tooma. Sai puud kokku, kui äkitselt tõusis sihuke vihor, et mitte midagi näha polnud. Ja läks see näitsik hulkuma metsa pidi ja eksles reedest järgmise nädala laupäevani. Aga külarahvas otsib teda, märkavad teda, tahavad kinni pidada, aga teda polegi – vihor viib minema.

Pärast ta ise rääkis, et nägi metsas oma tulevast, no nii nagu on, seisis tema ees ja hüüab, läks tema lähemale – ei ole kedagi.

Järgmisel kevadel läks talle mehele.

ERA, Vene 12, 25 (9) < Vaivara khk., Vasknarva –
O. Gromova < Agrippina Bezaborkina (1938).

Tuulekeeris viib poisikese metsa

Kord poisike seisis läve peal, aga kui ema tõreles temaga ja tõukas lävelt maha, siis vihor tõstis ta üles ja viis metsa sambla sisse ja sidus seal kinni. Otsiti, otsiti teda ega suudetud üles leida, ainult nuttu oli seal kuulda. Kui ema hakkas palvet lugema, tuli ta tagasi ja rääkis: “Mina nägin kõiki, lehma ja inimesi, aga mind ei märganud keegi.”

Vanasti oli palju nuhtlusi, aga nüüdsel ajal Jumal kaitses ära.

ERA, Vene 12, 158 (113) < Vaivara khk., Vasknarva –
O. Gromova < Marta Petuhova, snd. 1887 (1938).

Tüdrukü päästmine

Korra salvanud majaehitajad maja ja korraga kuulnud, et suur kahisemine õige ligidal on. Nad vaatanud ümber: ilmatumad suured tolmusambad keerlevad üsna nende ligidal ja tulevad otsekohe nende peale. Nende hulgas oli üks mees, kes oli niisugust lugu enne näinud. Kargand ruttu seina päält maha ja kisendas teistele ehitajatele, et nad ruttu maha tuleksivad. Teised kuulsivad tema sõna ja tulivad ruttu ülevelt maha. Vaevalt oli viimane mees maha jõudnud, kui suure mürinaga terve majasalve laiali sai loobitud. Meestel olnud süda täis ja pahandanud otsata: miski muud teha, kui akka uueste ehitama.

Nad hakanudki jälle tööle. Töö jõudis juba nii kaugele, et oli tarvis sarikaid peale panna. Paar meest läinud metsast roovimise tarvis väätsid tooma. Nemad lähevad suure metsa ääre ja hakkavad pajupõesastest väätsid lõikama. "Tule ruttu, Hans, seia," hüiab teine. "Mis seal on siis?" ta tuleb ruttu jooksupõesastest väätsid lõikama. "Vaata, kes see siin põesas suure ja ilmatuma laia kuue sees magab!" Nad vaatavad mõlemad magaja peale ja ei saa aru, kes ta õiete on. Jaan ei tohi puutuma hakata, ütleb Hansule: "Tõsta kuue hõlm üles ja vaata, kes ta on."

Hans läheb ligi ja võtab kuue hõlmast kinni ja kergitab selle ülesse: "Oh sa helde kallis aeg! See on ju üks ilmilus tüdruk, tule, Jaan, ja vaata sinagi!" Jaan tuleb ligemale ja vaatab: tõeste oligi üks imekena neiu, kelle sarnast teist ilmas vähe leidagi on. Küll rääkisivad nad valju healega, aga magaja ei ärkanud ometi üles, vaid magas ikka ühtelugu. Viimaks ütleb Hans: "Võtame, Jaan, ja teeme ilusale tütarlapsale natukese meehead, siin

metsas on kõigesugusid roosisid, punume talle hästi ilusa krantsi ja paneme seda tema juure ehk sääme koguni temale pähe. Kui ta üles ätkab, siis näeb ta ja tõeste saab tal selle üle hea meel olema."

Nemad hakkasivad tööle ja mõne minuti pärast oli ilus suur krants mitmesugustest lilledest valmis, nad panivad seda temale palitu pealt otse pea ümber ja vaatasivad veel tükk aega tema õitsevaid armsaid palgesid ja siis hakkasivad jälle väätsid leikama.

Juba olivad mõlematel kaunis head kimbud lõigatud ja tahtsivad hakata kodu minema. Veel läksivad korra magajat neidu vaatama, astunud ligi. Hans räägib suure healega juttu, aga Jaan vaatab teraseks ette, sest ta mõtles: võib-olla ehk on magaja üles ärkanud. Jaan näitab seltsimehele, et ta vait jääks ja teine jäigi vait. Nad jäänud seisma ja kuulanud, kui üks peenikene naisterahva hää räägib järgmisi sõnu: "Oh õnne, mis minule on võinud osaks saada, nüüd olen ma tõeste jälle prii, oh, see on tõeste suure tänu väärt! Kes mulle nii suurt head on teinud, kuidas võiksin ma seda heategijat kätte saada, kes mulle selle roosikrantsi on pununud. Kõigest südamest tahaksin ma teda tänada."

Nad astusivad ligemale ja vaatanud läbi põesa: magaja on üles ärkanud ja on istu tõusnud ja hoiab nende punutud roosikrantsi oma käes. Nad lähevad mõlemad tema juure ja Jaan küsib tema käest: "Ütle, ilus neiu, mis suurt head võib sulle see tühi roosikrants teha? Meie oleme teda nalja pärast pununud ja sinu juure pannud, et sulle sellega vähe head meelt teha, aga sinu jutust kuulsime meie, et see roosikrants on sulle suurt õnne toonud ja et

sa jälle prii oled. Kas oled sa kellegi vang olnud, et priiuse üle räägid?”

“Oh, mina tänan teid, head mehed, kõigest südamest, ja tahan teile rääkida, kelle vang mina olen. Mind on noorelt inimeste käest tuuletallaja ära varastanud ja on mind selle tõutusega tuuletallajaks pannud, et kui keegi inimestest mulle saab ühe roosikrantsi andma, siis saan ma inimeste hulka jälle tagasi. Nüüd aga on see õnnepääv kätte tulnud, et mina teie tehtud roosikrantsi läbi saan inimeste hulka tagasi. Selle eest tänan mina teid südame põhjast.”

Ta tõusis maast ülesse ja viskas laia kuue seljast maha ja niipea, kui ta oli seda maha visanud, oli ka see kadunud. Ta andis mõlemate meestele kätt ja tänas kaua aega neid kõigest südamest.

Mehed rääkisivad ka temale, et kange tuulispask olla nende uue maja ümber viskanud ja neile hulga tööd teinud ja palusivad teda, kas ta ei teaks mitte neile nõu anda, kuidas kurjale tuulispasale kätte tasuda. “See on väga kerge asi, temale kätte tasuda; kui teie veel korra näete, et niisugune tuul on tulemas, võtke üks terariist – nuga, kirves ehk veel kõige parem, peitel, ja viskage otsekohe tuulispäale vastu, siis saab ta haavatud ja on korraga tuul ja tolmu kadunud.”

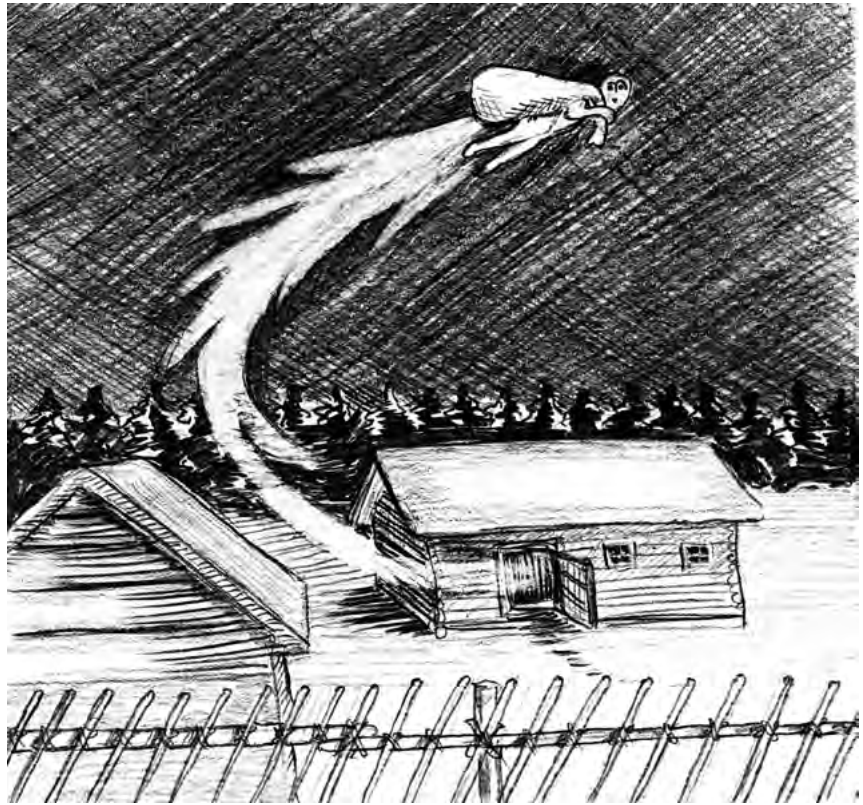
Mehed tänasivad teda tema õpetuse eest ja hakkasid kõik kolm metsast välja tulema, vabastud neiu läks omakseid taga otsima, aga mehed läksivad oma töö juure jälle tagasi. Vaevalt saivad mehed oma hoone ehituse kallal tööle hakata, kui äkitselt suur kohin kuulda oli ja ka suured tolmusambad olivad põhja poolt näha. Kohe saivad nad aru, et tuulispää on jälle tulemas ja nende tööd ära rikku-

mas. Hans ja Jaan võtsivad kohe teravat suurt tappiraiumise peitlit kätte ja ootasivad tema tulemist üleval salvusse peal, aga teised töömehed jooksisivad ruttu ülevalt maha, et mitte kaelaluud katki ei murraks. Ja jõudis tolmusammas õige nende ligi, mõlemad mehed viskasivad ühte aegu terava peitliga otsekohe kesk tolmu samba sisse. Aga imet, mis näha oli: tuul ja tolmu olivad korraga kadund ja nad näevad – üks vana naisterahvas läheb lonkades metsa poole. Nemad ei läinud mitte teda taga ajama, sellepärast et kibe tööaeg oli. Ja sinnasaadik ei tohtinud enam üht kordagi tuulispää selle maja ligigi tulla.

Tüdrukust, keda nad lillekrantsi läbi olivad tuuletallaja vangist peastnud, ei ole rohkem siit-saadik kuulda olnud, kui aga niipalju, et ta oma vanemad üles leidnud ja et vanemad selle üle väga rõõmsad olnud, et nende tütar veel elab. Teinud suured pidud ja kutsunud kõik oma suguseltsi kokku ja söönud ja joonud mittu päeva.

E 15896 < Vaivara khk. – D. Roosipuu (1895).

Kratt

Kui kellegi varanduslik heaolu hakkab teistele inimestele silma paistma, võib hõlpsasti sugeneda mõte, kas pole tegemist mingi üleloomuliku abistajaga. Siit kasvab välja kujutus kratist ehk tulihännast – varavedajast. Selle tehisolendi kohta kirjutab M. J. Eisen: “Tulihänd ei lange haldjate kirja, nagu muud vaimud. Tulihänd on inimeste kätetöö, kellele hing sisse muretsetakse.” (Eisen 1995: 81)

Eestlastel pole sellist varandusetoijat vaja olnud endil välja mõelda. Nimetus *tulihänd* vihjab sellele, et varandusevedajat nähakse lendamas, tulejutt taga. Selline vaimolend – majavaimu taoline varandusetoija (saksa k. *Drak*) on tuntud Kesk-Euroopa kultuuriruumis (vt. Petzoldt 2010: 50). Realistlik seletus oleks, et nähakse meteoori – langevat tähte. Kratilugudes laseb aga tulesabaga tegelane end mõnigikord märksa kauem vaadelda, kui see oleks atmosfääri sattunud tähekillu puhul võimalik. Pealegi öeldakse teda näinud olevat ka näiteks metsalatvade kõrgusel loogeldes kulgemas.

Päriselt eesti nimetus pole ka *pisuhänd*. Selle kohta kirjutab Eisen: “Pisuhända peetakse enamasti

ikka päris eesti nimeks, niisama kui tulihända. Pisuhänna algust tuleb rootsi keelest otsida. Lääne-maa rootslased annavad tulihännale “bisa”, “bise” nime.” (Samas: 84)

Lõunaeestiline *puuk* on samuti kultuurilaen. Nimetus lähtub alamsaksa keelest – *spuk* tähendab ebamäärast kummitust, kurja vaimu. Virumaal tuleb seda nimetust rohkem ette Simuna ja Väike-Maarja kandis. Kratijutud on puugijuttudest mõneti erinevad, nagu näiteks libahundijutud soendijuttudest. Kratt ja tont toovad peamiselt vilja ning raha, ka toidukraami, puuk toob võid ja piima.

Meil üldkeeles kodunenud nimetus *kratt* on germaani-rootsi laen, vrd. rootsi k. *skratt*, Eesti rannarootslastel *skrett*. Krati nimetust on domineerima aidanud ka trükisõna: Eiseni koostatud “Krati raamat” (1996) ilmus esimest korda 1895. a. Virumaal on varavedajat kratiks nimetatud vastu Järvamaad Haljala, Kadrina, Väike-Maarja ning Simuna kihelkonnas.

Virumaal on sellel mitme nimega vaimolendil lausa oma nimetus: *tont*. Päritolu poolest on seegi laenuline. Rootsi *tomte* on majavaim. Soomlastel

kujunes ta *joulutonttu* nime all üheks päkapiku-taoliseks kingitustetoojaks, meil Eestis aga üldnimetuseks millegi üleloomuliku ilmingu – vaimu, kummituse, viirastuse, hirmutise kohta; tont saab olla ka vanakuri, hernehirmutis vm.

Tondiks on varavedajat nimetatud veel Järva- maal ning Järva- ja Virumaa lõunapiiri äärsetes kihelkondades (Loorits 1949: 277). Jutumotiivid on põhjaeestilise kratipärimusega ühised. Kirjeldatakse krati valmistamist, loendatakse selleks vajalikke esemeid, tutvustatakse lepingu tegemist kuradiga, et tondile hing sisse saada, võtteid tondiga toimetulemiseks jne. Nagu kodusid külastavatele hingedele Mulgimaa pärimuses, pannakse tondijuttudes varandusetoojatele tare laka peale kausiga putru, mille sulane solgib. Sama episood kordub kratijuttudes ikka ja jälle – ilmselt on selle populaarsuse põhjuseks olukorrakoomika. Kaitsevahendite seas, et viljavargust takistada, näikse Virumaal oluline olevat tõrjemaagiline abivahend, milleks on metallist terariist – kirves. See tuleb lüüa kaitstava ruumi sise- ja välispiiri markeeriva uksepiida sisse.

Virumaa lõunaosa keelepruugist ja rahvausust on veel 20. sajandil mäletatud varandusetoojat, kelle teguviis on samane puugi teguviisiga – ta kannab perenaisele võid ja piima. Mõiste päritolu on eritlenud siinse isepärase folkloori koguja ning uurija Menda Erenberg järgmiselt: “*Zmejá* [---] on poluvertsikutele üldiselt tuntud varakandjana (kratina). Ta vastab ka olemuselt idaslaavi tulijoalisele *zmejá*’le ‘ussile’, kes kannab raha ja muud vara ja on kõige enam levinud valgevenelastel. See idasl. *zmejá* langeb sagedasti ühte majavaimu

abilisega, kes muide toob võõrastest majadest vara.” (Erenberg 1934: 110) Iisaku kihelkonna kakskeelsete seas öeldi: “Tont – это змея.”

Kuigi oli teada, et krati saamiseks on vaja teha leping vanakurja endaga, et kratti tuleb hästi kohelda, sest ta võib isegi maja põlema panna, kõneldakse juttudes pigem suutlikkusest temaga toime tulla ning keerulistest olukordadest kavalusega pääseda. Nii leidub inimese, krati ja kuradi omavahelises suhtluses ka üksjagu huumorit.

Tondi kott katki

Reagiti, et tont käib teisest talust teisi. Nähtud, kui tuli läind unkast sisse. Me niitsime, nii ilus sile koppel oli, aga odratordid olid maas. Ma just ise nägin. Teised ütlesid, et tondi kott on katki old. Tondi tie käis sialt üle, ta pillas teri maha. Keegi teine sial ei pilland. Nied tondid viind võid ja kõik. Mõnes talus aistel (astja) old lakas ja kulp old sies. Sinna tuond siis tont võid.

EKA 332, 11/2 < Väike-Maarja khk. – S. Lipp < Mari Veerbaum, 88 a. (1932).

Üks vana inimene rääkind

Ta olnd karjas, tont oli tulnd. Vanamees lastele: “Andke nuga!” Tõmmand pastle vasakule kannale risti. Siis tont ei saand midagi puutuda.

Ühes peres tuulati vilja. Et tont midagi ära viia ei saaks, tehti rehaga rist viljauniku peale.

Ühel perel oli tont, teisel polnud. Kui terariist teisel perel piidas oli, siis tont ei tohtind midagi võtta.

Tondi tegemine. – Peaks sai rattarumm, niievarvad selgrooks, soolikad hernevarrest. Tonti tehti iga neljapäeva õhtul sealauda lakas. Kolmel neljapäeva õhtul andi kolm tilka verd. Siis pidi tont ellu ärkama. Tondi tegemise sõnad olid:

“Ihal vanja, iskal sanja,
paltaruubli raskalsanja.
Natukese nõiasoola,
terakese tondikoola.”

RKM II 331, 208/10 (9–12)
< Simuna khk., Paasvere v., Laekvere-Aru k. – A. Korb < Meelis Pärnasoo, 77 a. (1978).

Mina olen seda näinud

Õeldakse, et tont on vanarahva väljamõeldud, aga mina olen näind seda. Sest on juba kuuekümnepaasta ringis tagasi, kui ma veel poisikene olin.

Ühel õhtul läksin külasse, see oli juba peale päevaveeru suvel, kui vaatan: tulekera läheb õhus küla poole ja ajab tulesädemeid välja. Preediküla õues hakkasid naised karjuma: “Näe, tont! Lauri Jaani tont!” Imelik, mis tont ta oli, aga seda ei tea ma tänapäevgi, mis asi see võis olla, kas mõni elektrilaeng, mis läks õhus edasi või mis. Külas räägiti siis, et see veab Lauri Jaanile kraami kokku.

Eks teised old siis Lauri Jaanile kadedad ja läinud ka Aru ristteele tonti tegema. Tonti pidi tegema kolmel neljapäeval noorekuu ajal. Lõngavihtidest pandud sisikond, kaussidest kannikad ja ei tea veel mis. Kolmandal neljapäeval old tont juba valmis, akand kohisema ja küsind verd. Aga siis olid tonditegijad jooksu pannud, sest keegi ei julgenud verd anda, sellega oleks see oma hinge ka vanapaganale müünd. Verd pidi andma kolm tilka nimetissõrmest.

ERA II 217, 308/9 (55–56) < Haljala khk., Aaspere v., Võipere k. – A. Allvee < Eduard Akberg, 68 a. (1939).

“Õeldakse, et tont on...”

Mr. 55.
Õeldakse, et tont on vanarahva välja-
mõeldud aga mina olen näind seda.
Sest on juba kuuekümnepaasta ringis
tagasi, kui ma veel poisikene olin.

Jutustanud
Eduard
Akberg.

Vanaema rääkis

Vanaema rääkis: “Pisuhända oli küll!” Tassis kõike. Suur rikas peremees olnd. Maja läks põlema. Pisuhänd käis ringi ümber maja, lõpuks läind rattarummu sisse. Sulane näind, et kratt rattarummu. Visanud rattarummu tulle ja ütelnud: “Kui kõik maja põleb, põlegu see ka.” Pisuhänd olla tules praksund, midagi parata ei olnud.

Peremees akand uut kratti tegema. Kirikust pidi kolm korda suuga armulauaveini tooma. Mees oli kord toond, kratt liigutab. Teisel korral sai ka mees suuga koju toodud. Kratt liigutas veel rohkem. Kolmandal korral neeland enne alla kui koju saanud. Pisuhänd pole liigutanud enam.

RKM II 331, 249/50 (43) < Väike-Maarja khk., Avispea k.
– A. Korb < Erna Nelson, 61 a. (1978).

Kuueristi kratt

Palmse valla mehed olid ausad ja töökad, kuid pisut arad ja vähese hakkamisega, seetõttu ka kehvad. Eks üks kehvik tüdines viletsast elust ja tahtis rikkaks saada.

Seal kuskil Eru küla saunas elanud tark eit, kes tasu eest rahvale head nõu andis. Nii ta ka ütles mehele: “Tee kratt, kes sulle varandust kokku veab. Võhma Kingu Krõõdal pidi see olema, tõi kõik, mis vaja, naabri rehe alt tuulatud rukki, koorepütist valmistehtud või. Pimedatel öödel lendab kratt üle küla, nii et tulejutt taga – jälle midagi oma perenaisele tooma.”

Õpetas siis meest: “Võta krati sabaks saunaviht, millega kolm ausat vanapiigat kolmel kuuvalgel ööl end saunas vihtlesid, kereks kott, millega sa naabri põllult rabatud rukkid koju tassisid, kätteks teivas, millega su poisid Rahkmäe kõrtsis Pargaste poisi vaeseomaks peksid. Need asjad too ükshaaval Kuueristile männi alla igal neljapäeva täiskuu-ööl. Kui kõik koos on, anna kolm tilka verd ja ütle need sõnad, mis ma sulle kõrva sisse ütlen, siis on kratt valmis ja hakkab su käsu järgi tööle.”

Tegigi mees nii, asjad sai lõpuks enam-vähem kokku. Kolmandal korral hakkas tont end juba liigutama ja häälitsema. Jäi ainult kord veel käia ja hing kratile sisse puhuda veretilga peale. Aga siis oli ka mehel julgus otsas: pani Kuueristilt tagasi vaata-mata jooksu ja viimane kord jäigi käimata. Enam ei julgenud ta tagasi minna oma loomingut lõpetama ega äratama.

Kole oli isegi sealt möödagi käia. Pool-hinges olev kratt hüüdis põõsa alt mehele: “Kus sa moo jäta!” Võib-olla huikab ta seal tänapäevalgi, kui mõni arg ja saamatu Palmse mees sealt mööda läheb, niisuke, kes ei julge tööd lõpule viia.

RKM II 349, 126/8 < Haljala khk., Käsmu k. – H. Rohtla
< Juuli Vall (1898–1978) (1981).

Paatna tont

Orjaaja lõpul tulnud Paatnale Rakvere tagant Voorelt uus talu peremees, kellel olnud tont. Tondi toomisega olnud palju tegemist. Tee peal, kusagil madalas kohas üle hagude sõites kadunud tondi saba. Teised märganud maas vana vihta ja hüüd-

nud: "Jüri, vaata, su tont kaotas saba ära!" Peremees Jüri oli olnud hädas ja peitnud tondi veeami sisse.

Paatnal pandud tont aamiga rehealla nurka. Sügisepoole saatnud sagedasti tondi välja varandust tooma. Tont kannud Jürile taludest

Roostava rehi, kuhu tont varandust viis.
RKM II 370, 93 (20) < Viru-Jaagupi khk.,
Küti v., Võhu k. – M. Hiimäe
< Ella Soon, snd. 1921 (1984).

Roostava metsavahukoht
Võhu jäi valdada, veel on alles hoone,
kille unkaangust tont see väis.
11. juuni 1984.

93

vilja ja muud vara kokku. Naabrid hakanud juba aru saada, et nende vili väheneb, kuid tonti ei tabanud.

Kord läinud peremees Jüri, kirves kaenlas, naabertallu ja võtnud tondi kaasa. Pannud selle laudilt herneid võtma. Ise lõõnud kirve uksepiita. Nii kaua pidi tont herneid kandma kui kirves piidas. Jüri ise ajanud naabriperemehega head juttu. Peremees kuulnud, et keegi krabistab laudil herneid ja saanud varsti aru, et asi pole korras: herved aga kaovad. Tõmmanud kiiresti kirve uksepiidast välja ja visanud Jüri ette maha, kes kohe minema pistnud. Ka tont lasknud jalga ja pillanud kõik õue herneid täis.

Sestsaadik hakatud talu Tondi-taluks kutsuma ja peremeest Tondi-Jüriks. Keegi pole külas teda sallinud.

ERA II 216, 220/1 (1) < Rakvere khk. ja v., Kloodi k. – V. Nõmmaru < Abram Maasing, üle 80 a. (1939).

Nõlve tont

Nõlvel oli tont olnud. Neljapäeva õhtatel – oli kuulda, et seda on tehtud. Kolmel neljapäeva õhtul. Ja sõrmeotsast pidi verd antama. Tont oli olnud siis nii agar ka, et käind ööse seda tööd küsima. – Tal töö sai otsa.

Ühel õhtal oli tuulatud herneid ja peremehel oli kirves löödud seinapalki. Üks külamees oli tulnud sinna ja tõmmand kirve välja ja siis oli hernehunnik jooksnud välja sealt ise. Siis peremees oli ruttu pand selle kirve tagasi.

Mina olin siis poisike, kui neid jutte räägiti. Üks oli Nõlve käest tahand tondi poega saada, et: “Anna mulle ka!” Aga Nõlve oli ütelnud, et: “Ei saa, ta on mul isane!”

RKM II 370, 156/7 (1) < Viru-Jaagupi khk., Küti v., Alliku k. – M. Hiimäe < Hugo Klammer, 69 a. (1984).

Roostava tondid

Roostaval oli vanasti kõrts olnud. Sellest ikka räägiti, sest külast, et endisi peremehi öeldi “Roostava tondid”. Nendel pidi olema see tont tehtud, kes varandust toob. – Pisuhänd. Neljapäeva õhtul pidi ristteel tegema. Mitmenda teeristi peal seda tehtigi? Ja siis viht ja luuavars, ja mitu tilka verd ikka, siis tuli elu sisse. Küsis tööd. Ulviaugust käis sisse.

See hoone on seal praegu veel alles, katust on parandatud, kust ta sisse käis.

RKM II 370, 92/3 (20) < Viru-Jaagupi khk., Küti v., Võhu k. – M. Hiimäe < Ella Soon, snd. 1921 (1984).

Nõiasõnad

Isa suri, ema võttis ühe vana naise kodu oidma. Sie rääkis: “Kui näed pisuända, ütle kohe: “Puol mulle, puol mulle!” Kaks korda ütle!”

Nägime üks õhta, lendas. Juoksime kolmekeste kõik vaatama. Vend õikas: “Puol mulle, puol mulle!” Kaks korda õikas. Nigu õikas, ninda langes maha üks nisuke pikk juga kaerapõllu sisse. Läksime vahtima, ümmargune plats oli põlend

kaera sisse. Nägime kolmekeste, ei näind mina üksi.

Teine päev ema näeb: Õunapuu Jaan meil kaera-põllu sies, otsib ja otsib säääl midagi. Ema ütleb: “Mis sina siin tied?”

“Ma otsin jänesse puegi.”

– Tämä otsib jänesse puegi!

RKM II 349, 44/5 (87) < Jõhvi khk., Mäetaguse v., Raja-küla – H. Jõulmaa < Kristiina Seli, snd. 1902 (1981).

Tondid rattarummus

Ennevanast, kes jõukas mees oli, sel pidand ikka mõni salavaim abiks olema. Nenda olnud ka kord üks jõukas peremees, see olnud aga nii ihnus, et sulaselegi ei ole raatsind süüa anda. Aga tihti viinud ta lakka oma salavaimudele toitu. Sulane pannud seda tähele ja näinud ka, et neid koguni kaks olnud.

Ükskord, kui peremees jälle pudrukausi lakka viis ja isi tagasi tuli, läinud sulane ruttu lakka, söönud pudru ära ja täitnud kausi sellega, mis tal veel vanavara kõhtus oli. Tondid tulnud, läinud lakka ja kohe kausi juure. Sulane aga kuuland laka suu all, kui üks ütelnud “pupp,” teine “äkk,” ja ikka üks “pupp” ja teine “äkk”; nenda vaielnud nad tükk aega, kuni viimaks mekinud ja leidnud ka, et “äkk” oli.

“Nüüd panema toa põlema,” ütelnud üks.

“Kuhu meie aga isi lähme?” vastand teine.

“Eks sa näe, seal õues on vana rattarumm, selle sisse lähme,” ütelnud esimene.

Kuda ööldud, nenda tehtud; kui juba tuba põles, pugunud tondid rattarummu sisse. Sulane aga võttis

rummu ja viskas ka tulde, nenda saivad tondid ka tuleroaks. Vanamoor aga nägi, et tondid rummu sisse läksid ja sulane rummu tulde viskas; siis sai aga sulane vanamoori käest niisuguse peapesu, kelle sarnast tema põlve rahva kõrvad kuulnud ei olnud.

H II 7, 631 (8) < Jõhvi khk., Kukruse k. – D. Timotheus (1889).

Kratt

Mõisnikkude aeg olnud Paasveres vaene mees nimega Ööbik. Tal pole olnud muud, kui väike maja. Mõisa rent jäänud tal alati maksmata. Viimases hädas pole mehel muud üle jäänud, kui oli hakanud endale tegema tonti või nn. kratti.

Sest päevast peale, mil ta krati oli teinud, hakanud mehe jõukus kasvama. Tihti olnud naabrid näinud, kuidas must mees pagenud räästa alt sisse, kott seljas.

Üks mees nimega Peeter tulnud öösel linnast, jõudes Paasvere mõisa välja kohale, märganud ta mingit musta kogu, kelle ta tundis krati olevat. Ta asunud kohe seda kogu jälgima. Kratt jooksnud otse üle välja Ööbiku tallu, läinud aita, pannud kotis oleva vilja salve ja pistnud jälle kiiresti jooksmata mõisa väljade poole.

Nii kasvanud mehe jõukus iga päevaga, kuni olnud nii rikas, et ehitanud omale veski ja maksnud kõik mõisa rendi. Kui mees oli juba õige rikas, pole ta enam hoolinud tondist põrmugi, pole andnud temale enam hääd süüa ja kui kratt seda nõudnud, vihastanud perenaine. Ta keetnud kratile just seda

süüa, mida viimane üldse ei söönud, pannud selle lakka, kuhu alati oli pandud tondi toidupoolis. Kui nüüd kratt sööma läinud, vihastanud ta selle üle hirmsasti, pistnud peremehe veski kõige maja ja lautadega põlema. Nende põlemist pole saanud keegi enam kustutada. Tont ise aga jooksnud ära Vanakülasse, tassinud seal vihaga ühe Mätliku-nimelise mehe aidad kõik vilja ja varandust täis. Mees elanud kogu oma elupäevad rõõmsalt, muretult ja kõike olnud käes külluses.

ERA II 218, 707/9 (2) < Simuna khk., Paasvere v., Kaasiku k. – U. Olvi < Anna Olvi, 60 a. (1939).

Loobu tont

Loobus Metsameeste peres olnud tont, eest olnud ümargune, pea olnud hästi suur, saba seda pikem – eest kitsas, tagant lai kui leivalabidas; elanud tua lakas, kuhu perenaene iga neljapäeva õhtu süüa viinud.

Kord keetnud jällegi tangupudru, pannud ka võid silma ja viinud lakka tondile. Seda näinud pere sulane ja mõtelnud kohe: “Oot, oot, tema raipele viiakse pudru, ja võid silma, kuna mina selge leivaga pean leppima,” läinud kohe perenaese järele lakka ja söönud kõik pudru ja või ära. Selle asemele pannud aga oma loomuliku pudru, lasknud ka vedeliku juure.

Videviku ajal kuulnud, kui lakas keegi laulnud: “Äkka puppu, pissi timma.” Sellest saanud perenaene kohe aru, et midagi äpardust on juhtunud, pole aga midagi enam parata võinud. Varsti selle

järele põlenud kõik selle talu hooned maani maha, mida tondi kättetasumiseks peetud.

E 38247/8 (3) < Kadrina khk., Palmse k. – A. Seemann (1899).

Puuk

Ühes külas elas üks ihnus peremees. Ta tahtis omale palju vara saada. Üks vanamees õpetas peremeest, omale puuki teha. Peremehel oli vanamehe õpetus meele järele. Vanamees ütles peremehele: “Sa pane puugile selgrooks sitke kadakane teivas. Soolteks pane tapuvarred. Peaks pane vana märss. Abemeks pane vana raagline viht. Oma vanad rehepüksid topi takku täis ja pane jalgadeks.” Kui vanamees keha tegemise vormi oli ära õpetanud, siis käskis tema peremeest iga neljapäeva öösel risttee peal puugile elu teha. Peremees korjanud kõik võrud ja väätid, katkenud kasukad ja kontsud puugi tegemiseks kokku. Ta tegi neist muud kõrvalised liikmed puugile.

Kui peremees puugi valmis oli saanud, tahtis tema puugile elu sisse teha. Ta käis iga neljapäeva öösel kellu kaheteistkümne ajal risttee peal. Kui tema kolmandemal neljapäeva öösel risttee peale läks, oli temal puuk kaasas.

Korraga mees näeb, et üks härra tuleb ja neli hoost tõlla ees. Tema nägi, et hobustel ninast käis tulesädemeid välja. Kui tõld mehe kohta sai, jättis kutsar hobused seisma. Veike must vanamees astus tõllast välja ja tuli peremehe juurde ja küsis mehe käest: “Mis sina siin teed?”

Peremees ütelnud musta mehele: “Ma teen puugile hinge sisse.”

Must mees öelnud peremehe vastu: “Anna veike sõrm siia!”

Peremees annud oma veike sõrme musta mehe kätte. Ta piigistanud peremehe veike sõrmest kolm tilka verd ja valanud puugi peale. Puuk saand elavaks ja jooksnud kohe külasse. Must mees istunud tõlda ja sõitnud siis ära. Mees läinud ka oma koju.

Südaöösel tulnud puuk ja toonud mehele mitu kotti vilja. Selle meeleheaks pannud mees iga ööseks puugile toidu toa lakka; puuk käinud seal ikka öösetel söömas.

Ükskord oli puugil hea õnn, ta leidnud ühe küla rehe alt kaunvilja, aga ei ole jäksanud erineid koju tuua. Ta palganud omale teise puugi appi. Nad tassinud kahekesti ernesekid koju ja tühendanud peremehe salve. Peremees läinud päeval aita ja näinud, et puuk temale palju erineid oli toonud ja käskinud selle meeleheaga naist puugile kiislit keeta! Peremees pannud puugile kausitäie kiislit ja teise kausitäie piima toalakka. Peremehe sulane aga näinud seda, et peremees puugile kiislit ja piima toalakka pannud; ta tühendanud kiisli ja piima kausist välja. Ta pannud kiislikaussi veikse sita ja piimakaussi pand sõnnikuvett, et sellega puuki kelmata.

Puuk tulnud ööse koju ja läinud toa lakka sööma. Puuk paar korda ahmind pihuga ja saanud aru, et peremees teda kelmab; tal saanud süda täis ja pistnud peremehe toa põlema ja ise pugenud vana puuvankri ratta rummu sisse. Sulane olla seda näinud ja tagunud rattale kõvaste prundid pihla-

kapuust peale ja visanud ratta kõige puugiga tulde; puuk põlenud kõige rattaga tules ära.

E 39083/5 < Rakvere – V. Veelmann (1899).

Ennemuistne jutt

Siin Uhel keski tontisi (kratte) enam ei usu.

A Simumä omad sial metsa äeres usuvad veel küll.

Ise mulle rääkis kohe. Nävad üks õhta süüoned lauva taga, Juan tuld kisaga tuppä: “Tulge vahtima tonti!” Terve perega juoksid õuve. Kõik nägid, kuda taeva all lennand, pikk tulejutt taga. Ütles: “Siin piab ühel (mehel) tont olema.” Me kõik selgeste nägime.

Ükskord ühel mehel old tont. Eks sie on küll vist ennemuistene jutt? Tont eland lakas. Päeva aeg magand einte sies, üöse kand mehele vara kokku. Mehel ia elu küll. Kietand siis tondile ka iad putru, pand võid silma kõik ja viind lakka. Sulane nägi, kui kausiga viis, läks nuuskima. Sõi putrukausi tühjast. Sittus kaussi ja kusi silma.

Tont akkab süüma, ei meki sie putru. Ei süö. Ütleb: “Äka putru, lilli silma! Äka putru, lilli silma!”

Sedavisi sulane sõi iga päev tondi putru ära, sittus kaussi ja kusi silma. Nigu tont süüa tahab, ikke ütleb: “Äka putru, lilli silma!”

Tont ei suandki süüa, jäi lahjast, lõppes päris otsa. Jaksand enam varandust kanda ega kedagi. Tia kuhu ta pärast sai, kas suri vai läks ära.

RKM II 336, 48/9 (8–9) < Iisaku khk., Uhe k. – H. Jõulmaa < tädilt, Heleene Martin, snd. 1878, kuulnud lapsepõlves (1976–1978).

Tondi tegemisest ja pidamisest

Tontisi tehti ikke kaks tükki: tehti emane ja isane. Neljapä õhta käidi risttiel tontisi tegemas. Sätiti kokko tuabripuu, saunaviht, sualikapüeramise varras, kasetohu kerast pia, hernevarsidest sualet ja nie vaagnad persekannikatest.

Tondid tassisivad raha ja rukkid kas kuipali. Kott tõmmeti lakka ja tehti auk põhja. Tondid elasivad lakkas ja lae sies oli kotti kõhas auk. Siis tassisivad rukkid, no mitte kott täis ei saa! Juaksi läbi, ei võindki saada. Panivad menema.

Ku tontisi tehti, pidi kolm neljape õhtat risttie pääl nimetussõrmest kolm tilka verd andama, muidu ei saand inge sisse. Tondi tied tulivad säält Tarakuse puolt üle metsa. Ku tont lendas, et tulejoro oli taga ja tohokera juaksi järel. Tondid lendavad kange kohinaga. Sõnudega sai vahest neie teed kinni panna.

Tontidele viedi püeningile süie. Ükskõrd pereinaine keitand tangupudru ja viend taldrikuga tontidele lakka. Tõisega viend piima. Eks sulane ole nähend, et vieb, ja mend pärä viisuma, kuhu ta pani. Leidand üles ja süend riistad tühjest. Siis sittund tõise taldriku ja tõise kust.

Tulled tondid kodo ja akkaned süeme. Emane üeld ikke: "Lilli puppu!", aga isane kärästand: "Äkä puppu!" Mennedki säält menema ja põletaned maja maha.

Siin Suambal põletasivad ka suure maja maha. Mõned lasivad püssiga tontisi, siis akkas kartama. Tontidest ei saand kudagi lahti, ku kõrra oli muret-

setud. Va Luiska vanames saand sene muega, et sundind jõulu ajal maasikaid tuama.

ERA II 193, 9/12 (1–11) < Jõhvi khk., Illuka v., Oru-Võhma k. – A. Hallik < Maarja Amba, snd. 1862 (1938).

Tont

Ühel peremehel oli tont, kes temale varandust kodu kandis. Ükskord läks tont ühe peremehe juurest, kes parajaste tuulas, vilja varastama. Aga mõistlik peremees oli kirve uksepiita lüüdnud, nii et tont vilja ligigi ei saanud. Ta läks ja reakis seda peremehele. See tuli tondile appi. Ta läks naabri juure, kes midagi paha ei aimanud, akkas temaga magusat juttu puhuma ja võttis selle aa sees kirve piidast ära. Tont ajas koti kohe vilja täis ja lendas läbi unga minema. Ungas oli aga liiga kitsas, nii et puolekuline kott läbi ei mahtunud. Tont tiris ja tiris; viimaks tõmbas nõnda kõvaste, et peeretas. Tondi peremees, kes kõik nägi ja kuulis, akkas naerma, mispiale tont vilja kõige kotiga maha lasi langeda. Siis läks ta koju ja pistis oma peremehe maja põlema.

H II 11, 615/6 (2) < Väike-Maarja khk. – H. Roost (1888).

Kuda üks mies tondist lahti sai

Mies oli ennast tondiga kimpu andand, võis aga kauba järel temast lahti saada, kui niisukest tüed leiab, mis tont mitte tiha ei jaksa. Kui ta jo mitme tüega oli katsund, tuli ta viimaks selle nõu pääle, et oma karvad ära leikas ja tondi kätte sirgeks sirutata

andas. Tont sirutas ja sirutas puole pääva, viimaks küsis, kas peremihel seda tüed viel pallu pidi olema ja kui peremies ütles, et neid viel aidas kapp täis on, kadus tont sedamaid ära.

H II 53, 211/2 (9) < Haljala khk. < Rakvere l. – K. Leetberg < ühe pagari selli käest kuulnud (1896).

Kõrtsmiku tulihänd

Ühel kõrtsmikul olnud tulihänd. Olnud see teisele ju küllalt vara sisse kannud. Kõrtsmikul tõusnud oma hinge pärast ju hirm. Tahtnud sellepärast tulihännast lahti saada.

Ükskord olnud kahe mõisa teomehed seal kõrtsis peatamas. Ühe mõisa mehed ikka torkind seda tulihända, teised jälle paitanud ja silitanud teist. Tulihänd kannud aga torkijate reed kõik puude latva: hobused viinud sügavasse kuristikku. Paitajate regedele kannud aga hulga viljakottisid.

Läinud teomehed välja. Torkijad pole oma hobuseid kuskil näinud; paitajatel olnud aga viljakotid rees. Viimaks leidnud torkijad oma reed puude otsast; hobused leidnud sügavast kuristikust ülesse. See oli nüüd nende palk.

Korra tulnud sant sinna kõrtsi. Sellele pakunud kõrtsmik oma tulihända. Sant nõus ka kohe. Tehtud tulihännaga 10 aasta peale kaup. Siis pidi tulihänd sandi hinge pärima. Kõrtsmikul hea meel, et hingepärijast lahti sai; andnud veel 2 rbl. sandile tulihännaga kaasa.

Saanud tulihänd 10 aastat sandile vara kannud, olnud sant jõukas mees. Ena sandil mure – küll kurinahk pea hinge pärib. Mõelnud ja mõelnud,

kudas nüüd ise tulihännast lahti saaks. Käskinud teist kiriku torni otsa linaseemetest kuhja teha. Tulihänd vabandama, et: “Ei ma seda küll saa teha, ma kardan kirikut. Saada mujale.”

Sant pannud mehikese püstis ridva otsa linaseemetest kuhja tegema. Tulihänd kannud hulga seemeid kokku ja hakanud ridva otsa kuhja tegema. Ei ridva otsas ole enam seisnud kui paar seemet. Kuhjast ei juttugi.

Läinud siis, kus see ja teine ja jätnud ka sandi hinge pärimata.

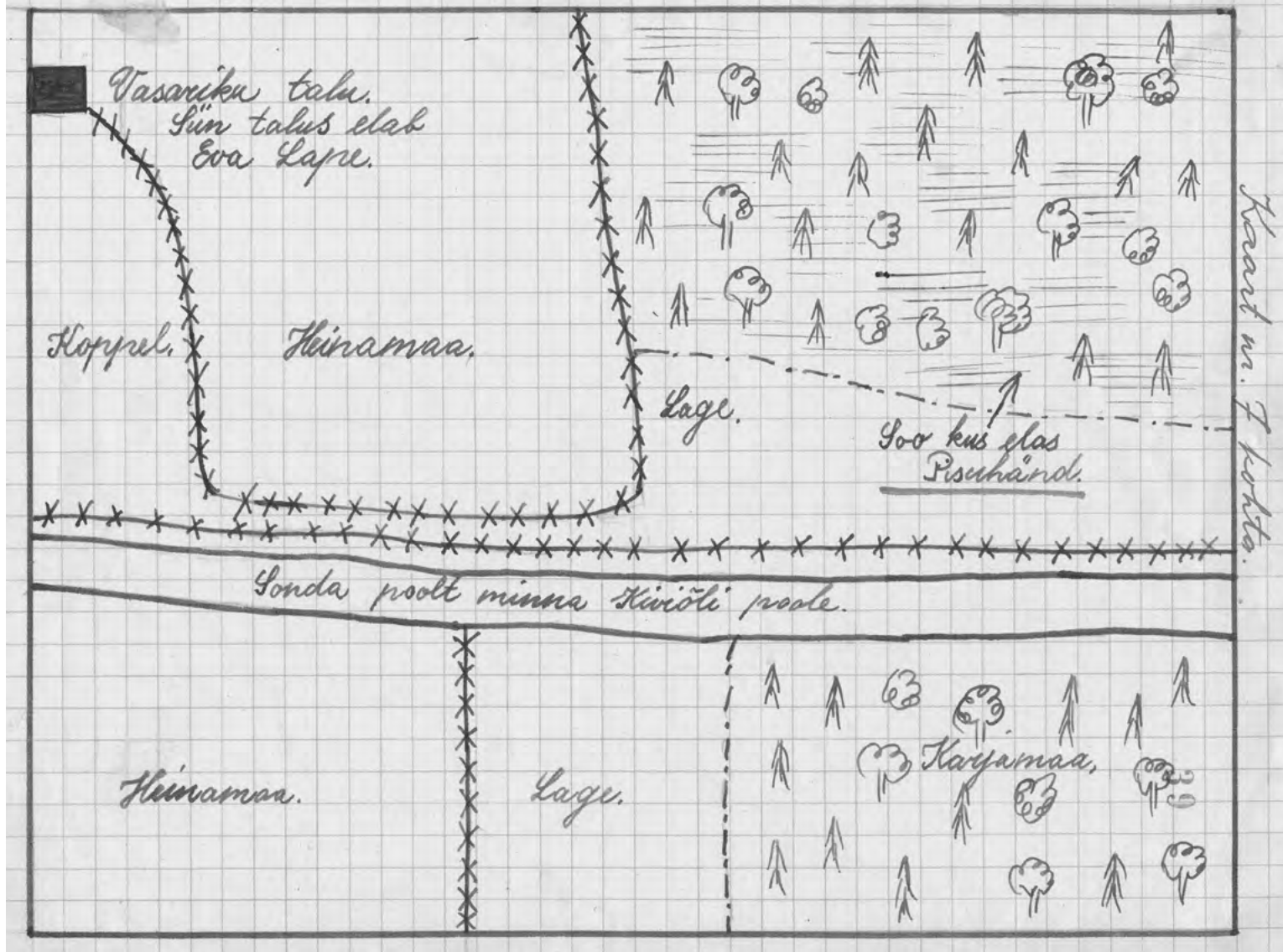
E 42177 < Rakvere l. – A. C. Kivi (1902).

Kuis pisuhända tehti ja kuis teda taeva külge kinni neeti?

Pisuhänna tegemisest ja tema taeva külge kinni panekust jutustas minule Simuna kih. Kärü Vana-küla elanik, 90-a. Hiiop. Pea niisamasugusi teateid kuulsin Karksi kihelkonna mehe Hans Pudeli käest.

Pisuhända käinud rikkaks saada ihkajad talu-peremehed kolmel neljapäeva öhtul nelja teearu pääl tegemas. Koht valiti muidugi suure metsa sees, kus vähem nägijaid ja segajaid. Pisuhända tehtud vanust asjust – pääasi olnud vana toa- või ahjuluud või vana viht, millest pisuhännale süda tehtud. Pisuhännal pidanud olema 7, 13 või 77 auku. Kui aukusi rohkem, olnud pisuhänna jõud suurem. Iga öhtu pääle pisuhänna tegu pidanud tema tegija end vanapoisi omaks vanduma. Viimasel öhtul aga pidanud omanik oma pahema käe väike-sõrmest kolm tilka verd kauba lepingu kirjutuseks vana-

PLAAN KUS ELAS PISUHÄND.

Skeem pisuhänna asupaigast. ERA II 216, 39 < Viru-Nigula khk., Pada v., Sonda k. – Lembit Pukk (1939).

poisile andma ning siis ise tagurpidi, nägu hanna poole, kodu minema...

Pisuhända nähti sügise öödel lendavat mööda taevast. Vähem korde oli teda suveöödel lendamas. Kelle majast, või kust külast ta otse üle lendas, selle pisuhännaks arvati ta olevat. (Nagu näha, pidas vanarahvas meteorisi, mis maakera õhu pinda sattudes õhus hõõgudes valguse saba enda järele lendes jätavad, omatehtud pisuhändadeks. Ilmus ju sarnane valguse heitja järsku ja kadus mõistmata kombel.)

Vanaste olivad ka mõned mehed niisama kadedad teiste õnne üle, nagu meiegi päivil. Noh, siis tuli tahtmine naabri pisuhända taeva külge kinni panna, et ta enam vara ei saaks oma peremehele kanda. Teise mehe või küla pisuhända võis järgmisel viisil taeva külge kinni needa, see tähendas – töövõimetuks muuta: tarvis oli pisuhända nähjes hamesaba (särgisaba) kolm korda pööltipidi püksirihma ja kolm korda altpidi püksirihma pükstest välja tõmmata, sääljuures pidi iga kord maha sülitama, ning lõpuks hame saba pisut lõhki käristama, mitte lõikama. Veel kindlam oli, kui naba kohalt hamet võis pisut katki käristada ja pisuhänd oli pääle selle võimetu omas töös, taeva küljes kinni ja ei võinud maa pääl oma peremehele kasu tuua... Pisuhända võis tema kinninõiduja lahti päästa seega, et ta hame saba või käristuse koha kinni õmbles ja niimitu korda mulda suhu võttis, kuipalju korde ta kinnineedmise juures maha oli sülitanud...

E 50034/7 < Väike-Maarja – A. Liiv (1916).

Kirikuõpetaja juures

Räägiti, et Kaatermus oli Koka Jüri hakand ka endale tonti tegema. Oli korjanud igasugu asju: juba aspli saanud ja kaks vana vihta ja. Aga eks keegi oli rääkind kirikuõpetajale. See oli kutsund Jüri oma juurde ja noomind, et kesse niimoodi teeb, et hakkab omale mammonat korjama niimoodi. Oli vist isegi keriku ees pidanud häbipostis olema. Häbiposti seotud jutluse ajaks.

Iisaku kiriku ees oli seitse jämedat männiposti. Kes oli kiriku vastu eksind, siis igal postil old oma tähendus. Mis kiriku ligemal, neil olid suuremad patud ja kes kaugemal, neil olid väiksemad. Jüri siis seisis ka seal.

EFA I 171, 71 (22) < Iisaku khk., Illuka v., Imatu k. – M. Hiimäe < Enno Kingumets, snd. 1931 (2014).

Õja perest

Kuuskümmend aastat tagasi oli Õja peres tienija-tüdrik, ja ühtepuhku oli täma toa otsas linnupuu-kambris. Peremes ütles: “Kus see meie Mari õmmetigi on, kas täma õige tonti tieb vai, et täma alati ära on?” Ühekõrra oli kodust ära, läksivad sinna kambri, leisivad, et täma sial kambris tonti teinud. Tondil oli kuusest sellaruog ja kadakast olivad ribikondid; pia oli kasetohust, piaajud olid kaks kardulid; silmad olid sinised ja maarjajääst olid silmavalged; silmanahk oli rakunahast; kõrvad olid lambakoivast; suoled olid ernevarred; miesterahva riistad tegi täma oina kotikust ja siledad kivid pani sinna sisse ja vikatiluisu pani riistast, ja kaks kase-

keppi oli pandud reitest; vaagna lohud olid perse kannikad, juuksed olid liimitud pähä. Siis oli nimetatud sõrmest tāmale verd makkade vahele pandud; jumalaarmu leib oli suus. Kahe nädala pärast akkab tāmale kraami kandma.

Enne seda saadi tont kätte; peremes andis teda kohtumestele ülesse; siis tulivad sinna, võtid tondi ja andsivad tāmale kaenla – “pead tuoma mõisa määle”. Tüdrük läks, tondil jalad riputasid maas, ja ütles: “See on minu viieaastane tienistus.” Ja viedi teda mõisa määle ja anti tāmale sial naha piale kolmkümmend uopi, ja tont põletati ära. Ja tām nimi oli Niki Mari, et tām alati tonti tegi; ja sellegipärast tām ei jätnud tonditegu maha, ike tegi niikaua kui tām elas.

AES, MT 105, Arike 3/4 < Iisaku khk., Tudulinna v., Metsküla – Joh. Arike < Ann Lugenberg, 74 a. (1926).

Punane koer

Oli vanamees, tahtis öömaja, ei tahetud võtta teda. Tellis: “Laske mind kas või rehealla, ma ei jaksa käia, väsisin väga.” Lasti sisse. Poole öö ajal tuli perenaine ja pani rehealla pingi peale savipoti. Ja öösel tuli punane koer ja kandis sinna piima. See oli *zmejaa*.

ERA, Vene 4, 64 (7) < Iisaku khk. ja v. – M. Ehrenberg < Maali Davidova, 72 a. (1931).

Tont kohtulaua peal

Palmsi rannas tehtod ka ükskõrd tonti; aga ei tea, missuguse johtomise läbi ei ole jaksand see tont lennata, robistand-robistand ja kukkund tõne, rauk, just inimiste ulka maha. Sääl võetud tõne kinni, veedod Tallina kohto. Sääl pandud laua pääle õige tõne istuma. Mitmed inimised, kes sel ajal johtoned kohtos käima, nähned selgest kõhe, et tont istund kohtolaua pääl, jalad nagu rihmad ilma ramuta, ripakille.

Inimised imestavad, et tondile nii suur au kohtos anneti, et laua pääle istuma pandi, kuna kõik tõised kohtolused arglikult kohtolauast eemal pidid seisma.

H II 8, 398 (4) < Jõhvi khk., Päite k. – P. Paurmann (1889).

Lendav madu

Zmejaa, mis lendis jälle, sabaga. Mõned pidasid majas teda, siis tõi kraami.

Näinud pole, aga üks aasta – olin 15-aastane poisike – siis kohe õhtu ajal, punase sabaga, lendis. Siis ütlesid: “Zmejaa letaala.” (Madu lendas.) Tema kandis piima ja keike. Et verine piim oli zmejaa piim. Kõik kraami kandis, kes teda pias.

Seda küll kuulsin, et kandis toidukraami. Kas raha? – Ei tea. Olen kuulnud. Ühes talus peeti ja seal pidi sulane olema. Oli toa lakkas. Putru pandi talle, sulane nägi ja sõi ära ja sittus sisse. Zmejaa tuli ja katsus ja läks minema, enam ei tuld ka, lahkus ära sellest peremehest.

Ega eestlased ei usu seda. Alajõel oli, liignimega Rubtsov. Rääkisid, et temal pidi olema zmejaa, et Rubtsova vanamoor pidas seda.

KKI 20, 554/5 (45) < Iisaku khk., Vaikla k. – R. Viidalepp < Taavet Karp, snd. 1877 (1955).

Või-tont

Ühel perenaesel olnud tont, kes talle nii palju võid toonud, palju aga viimane soovinud. Sulane saanud asjast aru, et siin lood kahtlased. Kuidas aga perenaese jälgile saada? Perenaesel üks lehm, ja võid alati küllalt.

Kord keedab perenaene leelõukal putru. Sulane ronib parsile, et järele vaadata perenaese tegevust. Perenaene tõstab pudru kaussidesse ja ütleb: “Parr, parr, parinal!”

Selle peale tuli tont ja pani patsti, patsti, igasse anumasse pudrusilma võid.

Õhtul ei taha sulane süüa hakata, öeldes: “Ei mina seda tondi paska küll ei söö.”

Perenaene oli väga pahane selle üle, kuis sulane seda teada saanud.

Tont tapnud muidugi perenaese ära.

E, StK 2, 173/4 (2) < Jõhvi khk. – A. Martinson < M. Luik (1921).

Tondiloss

Mul tuleb naer peale, kui seda räägin. Kui meie asusime seie elama oma mehega, see oli 1925. aastal, siis hakkas külarahvas nimetama, et meil pidi tont olema. Ja hakkasid ütlema seda maja tondiloss ja siiaaani on tondiloss. Tont pidi siis meile varandust tooma teisest külast.

Hakkasime uurima, mis lugu see on, ja oli nii olnud, et õhupall lendas täpselt raudteeliini mööda ja metsa taha langes just meie maja kohta. Sellest tuli see arvamine siis.

RKM II 331, 453 (14) < Väike-Maarja khk., Uuemõisa k. < Simuna khk., Laekvere v., Metsaküla – M. Hiimäe < Pauline Reienthal, 83 a. (1978).

Niisugune kummitus oli

Nüüd räägivad kummitusi.

Meie poisidki nägid. Poiss istus meie kaevu juures pingi peal. Ta istus siin (näitab). Tuli nagu põlev tuli, valgustas teda ja sauna ja tema ei julgend üles tõusta. Niikui tuli, nii läks. Aga ta päris taevakeha ei olnud, mis näitas seda valgust. Niisugune kummitus, nüüd öeldakse UFOd neid.

Vanem poiss rääkis seda.

RKM II 463, 377 (6) < Viru-Nigula khk., Kunda-Malla v., Kutsala k. – M. Hiimäe < Aleksander Toiger, 82 a. (1994).

Sõnaseletusi

aampalk – lae tugipalk

aarukene – haar

aegas – aegadel

aidus – arus, mõttes

baaba – eit

ehm – ehmatas

emaku – võõrasema

ena – ennäe

epistel – religioosne õpetuskõne

estest – esiteks

haspel – kerilaud

heinanukud – heinahunnikud

hirsi – lattaed

joro – rivi

juudasitt – taimne ravivahend

Jõvi – Jõhvi

kaapjalg – inimese vaim, kodukäija

kabuma – ronima

kaetama – kurja silmaga vaatama

kahepoolsed – kurgumandlid,
kurguhaigus

kasu – siin: kasv

kelmama – petma, tüssama

keski – keegi

kestama – siin: kestma

kiili jooksmas – kiinide eest jooksmas

kiit – kiitnud

kilk peas – alkoholiuim

kilt – kilomeeter

kirg – säde

kompima – siin: kõmpima

kontraht – leping

korda – kordamööda

krants – siin: pärg, vanik

kreis – maakond

kuli – siin: mahumööd, viljakott

Kuremäe päev – 15. (28.) august

kutsu peale – kutsumise peale

kuukama – hulkuma

kõrva – siin: kõrvale

kõrve sees – metsalaanes

käiksed – rahvarõiva pluus

kämäräs – kobaras

kärigo – kiriku

kärästama – käratama

lahatud – siin: tükeldatud

langevhaigus – langetõbi

langeauk – kurisu, langatuslehter

lassasse – lastakse

laudi – lakapealne

laugauk – laugas

leelõugas – kolle, koldeauk

lehkima – kiiresti jooksmas

lina-augud – linalootamise augud

linnupuu – mesipuu, taru

loetama – lugemisoskust kontrollima

lukea – lugeda

majuline – koduhoidja

metsalell – hunt

miiga – millega

miskagi – millegagi

mõõrima – torisema

mäterdama – materdama

nenta – nõnda

nie – need

niievarvad – kangaloomise kepid e.
vardad

nindat – nõnda et

nägar – tuhar

näpitsema – näppima

oboroten – ümberpööratu (libahunt)

olv – katuseungas

pagu – pakku, (läks) peitu

painitama – painama

paja – sepikoda

pali – siin: palju

parakonn – siin: kilpkonn

pard – habe

pelastus – hirm, ehmatas

pelutama – hirmutama

peritama – küsima, uurima

piire – piir

poolkaut – pooleldi

prostoi – lihtne

pulmasae – pulmarong, pulmalised

pussi – siin: tempu, vingerpussi

puuduma – siin: puutama

päev – siin: päike	senepera – sellepärast	vaanama – manguma, nuruma
pühu – pihk	setverik – kuivainemõõt (26, 25 l.)	vade – aga, ainult
raagline – lehtedeta	siment – tsement	vaide – vaid
rabatid – kraejatk hõlmadel, reväärkrae	sinnasaate – sinnani	valitsema – siin: valima
rammetama – väsimä	soprama – käega segama	vanapoiss – siin: vanapagan
ramu – ramm	sugema – siin: peksma	vara – tahutud palgivahe ehitisel
rapadus – rabandus	suurema – vana-vanaema	varu – võru
rehendama – siin: arvama	sälitus – viljamõõt (u. 305 ämbrit)	veerang – kallak
rehuma – rõhuma	säru – simman, tantsuõhtu	verukas – kõis
rei – rehi, rehielamu	süidanud – sööstnud	vigast – vikat
reiskama – hulkuma	süld – pikkusmõõt (2 m, 13 cm, 3mm)	vihor – tuulekeeris, vihur
riisuma – siin: rõõvima	süsimuksed – sisikond	viisuma – piiluma
ristite – ristipidi	süüli – sülle	virsud – viisud
roovid – katuse aluslatid	tekkel – kaas	virtin – teenijanna
russalka – näkk	tentsik – siin: abiline	virutama – siin: jooksuma
saatkeerits – saadu jagu heinaloogu	tiirud – puhutised (hobusel)	vuode – voodi
sagar – uksehing	toll – pikkusmõõt (2, 533 cm)	väiklane – siin: väikesevõitu
salleris, sallereis – sulus	tomu – tolm, paks suits, praht	väilal – väljal
salvus – ehitise seinteosa	toone hunt – surnuteriigi hunt	väät – siin: painutatav vits
sandikoda – kiriku eeskoda	toover – toober	õile – õis
sarikad – katusetoed	trööpama – kulutama	äbinemine – häving
sekk – kott	utjama – vemmeldama	äritama – õrritama
sene muega – sel viisil	utsenje – õppus	ärjapä – ristik

Kogude lühendid

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu
EFA – Eesti Folkloori Arhiivi kogu
EKA – Eesti Keele Arhiivi ainekogude koopiad
EKLA – Eesti Kultuuriloolise Arhiivi käsikirjade kogu
EKS – Eesti Kirjanduse Seltsi rahvaluulekogu
ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu
ERA, Foto – Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu
ES, MT – Emakeele Seltsi murdetekstide kogu koopiad
E, StK – M. J. Eiseni stipendiaatide rahvaluulekogu
EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu
H – Jakob Hurda rahvaluulekogu
KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi (praegu Eesti Keele Instituut) rahvaluulekogu
RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi (praegu Eesti Kirjandusmuuseum) rahvaluulekogu

Kirjandus

Ariste, Paul 1977. *Vadja muistendid*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised. Nr. 12. Tallinn: Valgus.

Arukask, Madis 2000. Eksimine vadja ja setu rahvakultuuris ning folkloorse etteantuse osa selles. – *Sator 2. Artikleid usundi- ja kombeloost*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk. 96–112.

Eesti etümoloogiasõnaraamat. Toim. Iris Metsmägi jt. Eesti Keele Instituut. Tallinn 2012: Eesti Keele Sihtasutus.

Eisen, Matthias Johann 1995 [1919]. *Eesti mütoloogia*. Teine trükk. Toim. Ülo Tedre. Tallinn: Mats.

Eisen, Matthias Johann 1896 [1922]. *Näki raamat. 65 juttu näkist ja Lisa*. Tallinn.

Eisen, Matthias Johann 1996 [1895]. *Krati-raamat. Jutte tuli-hännast, puugist ja vedajast*. Tallinn: Perioodika.

Eisen, Matthias Johann 1897. *Kodukäijad. Katse nende loomu seletuseks ja 40 juttu surnute hingede ilmumisest*. Narva.

[Eisen, Matthias Johann] 1899. *Koerakoonlased ehk peninuki rahvas*. Kirjutanud Mag. Nooli-Aleksander. Jurjev.

Eisen, Matthias Johann 2001. *Näkid, kratid, luupainajad*. Tallinn: Tänapäev.

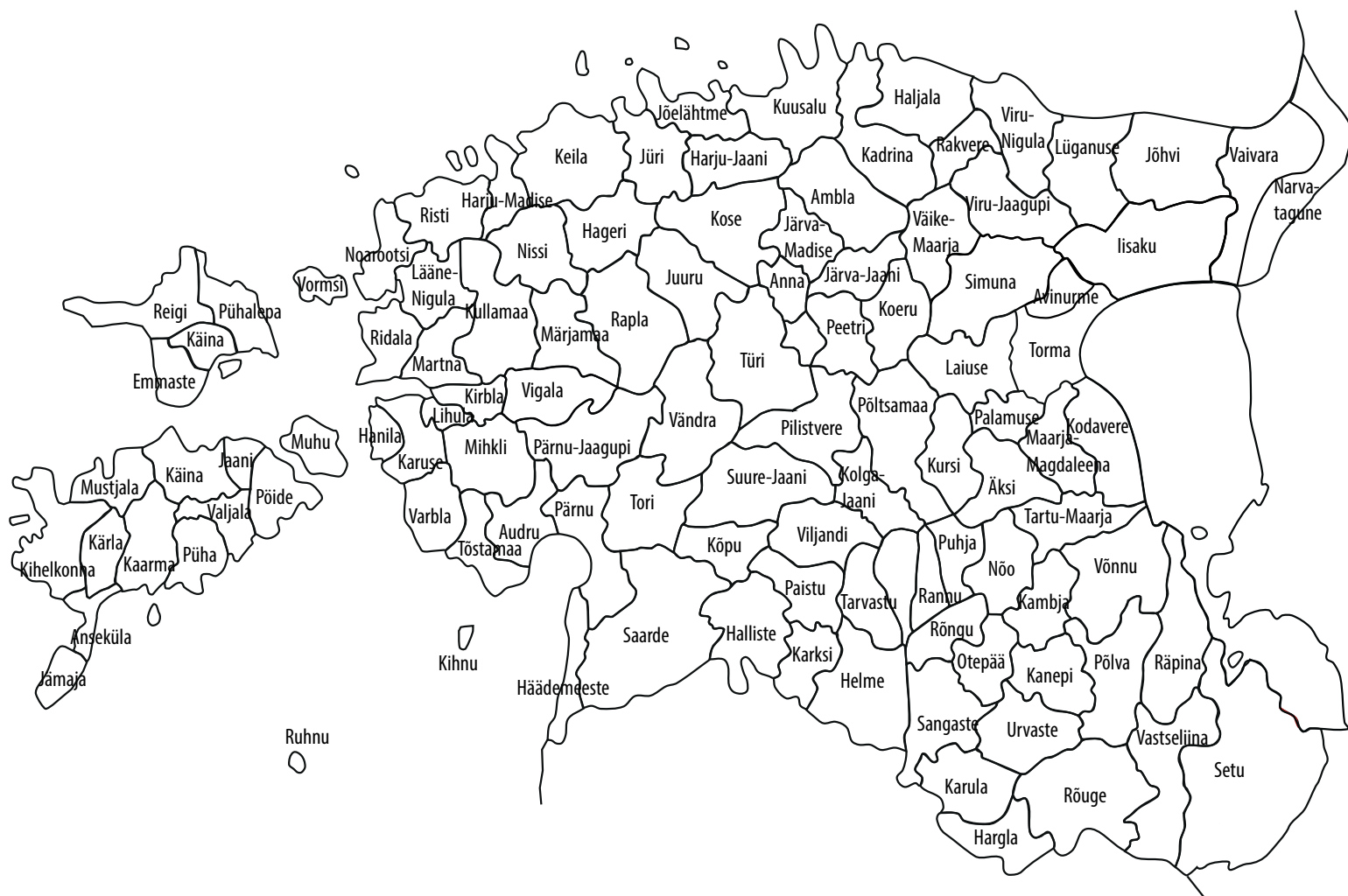
Erenberg, Menda 1934. Iisaku kihelkonna venelaste – poluvertsikute – mütoloogilist terminoloogiat. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX–X. 1933/1934*. Tartu, lk. 105–112.

Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn 1982: Eesti Raamat.

- Hiimäe, Mall 1997. Metshaldjad ja muud üleloomulikud olendid. – *Mets ja kultuur*. Toim. Rein Ahas, Hendrik Relve. Tartu: Eesti Roheline Liikumine, lk. 29–35.
- Hiimäe, Mall 2001. Rästik rahvauskumustes. – *Rästik* nr. 3/4, lk. 23–25.
- Hiimäe, Mall 2008. *Sõnajalg jaaniööl*. Eesti mõttelugu 73, 2. tr. Tartu: Ilmamaa.
- Hiimäe, Reet 1997. *Eesti katkupärimus*. Monumenta Estoniae Antiquae II. Eesti muistendid. *Mütoloogilised haigused* I. Tartu: EKI Folkloristika osakond, EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Hupel, August Wilhelm 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Estland* II. Riga.
- Jung, Jaan 1879. *Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest*. Kodumaalt, nr. 6. Tartu.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1837. = Fr. Kr. Estnische Sage von Menschen mit Hundeschnauzen. – *Das Inland*, 24. vebr. 8, 1937, S. 134–135.
- Kõiva, Mare 1998. Ööitketaja ja ööema eesti ja läänemeresoome rahvapärимuses. – *Läänemeresoome väikesed keeled*. Võro Instituudi Toimõitiseq 4. Võro: Võro Instituut, lk. 121–131.
- Loorits, Oskar 1931. Der Norddeutsche Klabautermann im Ostbaltikum. – *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1929*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk. 76–125.
- Loorits, Oskar 1990. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn: Perioodika.
- Loorits, Oskar 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. I. Skrifter utgivna av kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18: 1. Lund.
- Loorits, Oskar 1998 [1927]. *Liivi rahva usund* I–III. Tartu.
- Loorits, Oskar 1935. *Pharaos Heer in der Volksüberlieferung* I. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 3. Tartu.
- Mansikka, Viljo 1935. Virolaisten “maa-alused” (maan-alue) tautein lähettäjänä. – *Kalevalaseuran vuosikirja*, 15. Porvoo, s. 131–141.
- Metsvahi, Merili 1999. Muundumised libahundimuistendeis. – *Lohetapja*. Pro Folkloristica VI. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk. 111–122.
- Must, Mari 2013. Ida-Virumaa murdelisest taustast. – *Ida-Virumaa rahvakultuurist*. Rakvere–Tartu: Viru Instituut, lk. 19–43.
- Oja, Tiiu 1996. Katk Põhjasõja ajal Eestis. – *Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks*. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 1 (8). Tartu: lk. 217–253.
- Paal; Kalda 2014 = Paal, Piret (koost.); Kalda, Mare (toim.). *Halltõbi. Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused* II. Monumenta Estoniae Antiquae II. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Paal, Piret 1999. Malaaria rahvameditsiinis – haiguse tunnused ja haigestumise põhjused. – *Lohetapja*. Pro Folkloristica VI. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk. 123–132.
- Paulson, Ivar 1997. *Vana eesti rahvausk. Usundiloolisi esseid*. Tartu: Ilmamaa.
- Peegel, Juhan 1968. Pisut koerakoonlastest. – *Keel ja Kirjandus* 8, lk. 480–482.
- Petzoldt 2010 = Petzoldt, Leander; Reet Hiimäe 2010. *Väike deemonite ja vaimolendite leksikon*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond.
- Riegler, Richard 1934–1935. Mücke. – *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, VI. Berlin, Leipzig, S. 595–601.
- Rootsi, Ilmar 2005. *Tuli susi soovikusta*. Tartu.
- S[aares]te, A[ndrus] 1922. Mitmesugused riismed. – *Eesti Kirjandus*, 10–11, lk. 364–367.
- Valk, Ülo 1998. *Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus*. Eesti Rahva Muuseumi sari 1. Tartu.

- Veidemann, Andra 1990. Maa-alused eesti rahvameditsiinis.
– *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XXXVIII*. Tallinn,
lk. 86–104.
- Vilbaste, Juhan 1958. Vaenuköis looduses ja rahvapärimuses.
– *Eesti Loodus* 5, lk. 286–289.
- Vilbaste, Juhan 1961. Öine “külaline” koputab. – *Eesti Loodus* 5, lk. 318–319.
- Viluoja, Eha 1998. Surnuga seotud uskumused ja muistendid eesti rahvapärimuses. – *Sator I. Artikleid usundi- ja kombeloost*. Tartu: Eesti Keele Instituudi rahvausundi tööühm, lk. 50–54.
- Vähi, Tiina 2008. Libahundiuskumused arhailise tavaõiguse ja moraali kontekstis. – *Ajalooline Ajakiri* nr. 1/2, lk. 101–154.
- Västrik, Ergo-Hart 1999. Veekogud ja veehaldjad vadjarahvausundis. – *Lohetapja*. Pro Folkloristica VI. Tartu: lk. 161–176.
- Weiser-Aall, Lily, 1931–1932. Klabautermann. – *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, IV. Berlin, Leipzig, S. 1437–1439.

Eesti kihelkonnad

Paigaloend

Aa mets 116
Aansalu 167
Aarla t. (Simuna khk.) 201
Aasia 180
Aaspere v. 24, 37, 51, 83, 130, 267
Aburi k. 26
Adise v. 145, 153
Adra k. (Torma khk.) 215
Adraku k. 23, 215
Aegviidu 152
Agusalu k. 166
Aidu k. (Lüganuse khk.) 127, 132
Alajõe (Iisaku khk.) 279
Alliku k. (Iisaku khk.) 164
Alliku k. (Viru-Jaagupi khk.) 270
Altja k. 26, 94, 201
Altküla (Viru-Nigula khk.) 233
Alusoo (Lüganuse khk.) 116
Alutaguse 16, 19, 38, 115, 123, 193
Aluvere k. 56
Ama 151
Ambla khk. 226
Anguse (Hanguse) k. 37, 146
Arbavere veski 43
Aru risttee (Haljala khk.) 267
Aruküla (Viru-Jaagupi khk.) 115
Assamalla 254
Atriku k. 80, 254
Atsalama k. 42, 225

Auküla 22, 77, 78
Auvere k. 25, 39, 106, 194, 201
Avanduse k. 27, 145, 168, 193, 201, 202
Avanduse v. 145, 168, 193, 201–202
Avinurme 11, 23, 53, 77, 80, 82, 111, 120, 205, 215, 252
Avispea k. 268
Bulgaaria 179
Ebavere mägi 21, 119
Edise v. 145, 153
Edivere 24
Edruma (Simuna khk.) 165
Eedli mägi (Väike-Maarja khk.) 135
Eesti kaguosa 73, 209
Eesti põhjapoolne osa 99
Eesti Rahvaluule Arhiiv 16, 19, 49, 61, 111, 193, 209
Eesti(maa) 7, 49, 80, 88, 111, 135, 161, 174, 193, 210, 213, 222, 225, 251, 258
Egiptus 49, 51
Eipri k. 27
Emakeele Selts 111
Ereda k. 225
Ereda mõis 42, 108
Eru k. 268
Euraasia 19
Euroopa 89, 111, 134, 223
Haljala khk. 8, 11–14, 22, 24, 26, 37, 39, 43, 44, 51, 63, 64–67, 68, 69, 70, 75, 76, 77, 78, 82, 99, 113, 114, 115, 130, 134, 138–139, 152, 163, 165, 174, 180, 181–183, 186, 193–194, 199, 200, 201, 203, 209, 218, 221, 225, 228, 236, 241, 246, 256, 265, 267, 268, 275
Harjumaa 33, 74, 88, 99
Helsingi 64
Hiienoka (Viru-Jaagupi khk.) 25
Hiieveski (Simuna khk.) 27

Hiiumaa 62
 Hirla k. 235, 245
 Hirmuse k. 124
 Hundi ladu 41
 Hõbeda k. (Kadrina khk.) 76, 232, 253, 255, 256, 258
 Häliste soo 170
 Ida-Virumaa 16, 74
 Iidlase t. (Kadrina khk.) 105
 Iila k. 78, 101
 Iisaku khk. 11, 13, 15, 19, 20, 21, 23, 24, 34, 40, 43, 52, 54, 75, 79, 82, 83, 87, 89, 90, 92, 99, 101, 108, 113, 115, 118, 120, 124, 132–133, 139, 157, 162, 164, 166, 167, 171, 196, 209, 216, 222, 223, 226, 227, 240, 241, 245, 246, 248, 254, 256, 266, 273, 277, 278, 279
 Iisaku kirik 277
 Iisaku kõrts 21, 132
 Iisaku postijaam 164
 Iisaku v. 15, 20, 40, 166, 223, 226–227
 Iisrael 49, 54
 Illuka v. 15, 23, 24, 40, 54, 79, 82, 83, 87, 89, 90, 92, 99, 101, 108, 112, 115, 118, 120, 124, 133, 139, 167, 196, 216, 248, 254, 256, 266, 273, 277–279
 Imatu k. 23, 40, 79, 82, 83, 90, 101, 108, 120, 196, 216, 248, 256, 277
 Jamburi kreis 116
 Joaveski 43
 Jussimäe (Kadrina khk.) 203
 Jõemetsa k. (Torma khk.) 53
 Jõesuu (Jõhvi khk.) 54
 Jõhvi khk. 8–9, 11–13, 24, 29, 42, 43–44, 51, 53, 54, 57, 61, 74–75, 76, 79, 87, 89–91, 99, 100, 102, 106, 107, 108, 112–115, 117, 125, 137, 140, 145, 153, 171, 176, 194, 197, 198, 209–210, 213–214, 215, 225, 242–244, 247, 252, 271, 274, 278, 279
 Jõhvi v. 44
 Jõuga k. 23, 195, 246
 Jäola k. 201
 Järvamaa 33, 74, 88, 99, 251, 265–266
 Järve v. 51, 57, 76, 89, 90, 91, 106, 107, 244 (vt. ka Kohtla v.)
 Kaarli metsavahe 22
 Kaarma mõis 55
 Kaastapi jõgi 40–42
 Kaatermu 108, 277
 Kabala tee (Viru-Nigula khk.) 231
 Kadaka k. 146–147
 Kadiküla (Simuna khk.) 95, 247
 Kadrina khk. 8, 13, 28, 53, 64, 68, 69, 76, 83, 89, 101, 105, 112, 119, 134, 135, 157, 162, 163, 181, 186, 193–194, 199, 200, 204, 205, 209, 210, 211, 213, 221, 228, 230, 232–235, 247–248, 252, 253, 254–255, 258, 265, 272
 Kadrina v. 205
 Kallukse k. 199–200
 Kalma k. 213
 Kalmu tee (Lüganuse khk.) 116
 Kalmumäe (Lüganuse khk.) 116
 Kalvi mõis 57
 Kalvi rand 57
 Kalvi v. 51, 80, 167, 170, 236, 240, 254
 Karepa v. 82
 Karjala 209
 Karksi khk. 275
 Karuküla (Saarde khk.) 211
 Kasevälja k. (Iisaku khk.) 166
 Katase k. 20
 Katku (Kadrina khk.) 198–199, 205
 Katkuküla (Simuna khk.) 193–199, 201
 Katkutaguse k. (Rakvere khk.) 203
 Kavastu v. (Haljala khk.) 139, 165, 174, 228, 236

Kehala k. (Viru-Jaagupi khk.) 35–36
 Kesk-Euroopa 144, 265
 Kestla k. (Lüganuse khk.) 9, 78, 80, 213
 Kestla-Oidu k. 183, 199, 223
 Kihlevere k. 157
 Kiissa k. 145, 201
 Kilti k. 82, 135
 Kilti loss 135
 Kingu t. (Kadrina khk.) 233
 Kivimäe t. (Viru-Nigula khk.) 78
 Kiviõli tee 276
 Kloodi k. 270
 Kodavere khk. 87
 Koerakivi (Väike-Maarja khk.) 135
 Koeravere k. 211
 Kohala k. (Rakvere khk.) 91, 93, 181
 Kohtla k. 115, 125, 137, 176, 243
 Kohtla v. 42, 75, 90, 176, 225, 243
 Kohtla-Järve v. 57
 Koigi k. (Haljala khk.) 152
 Koila k. (Simuna khk.) 214
 Koila k. (Viru-Nigula khk.) 132, 157, 240
 Kolga k. 63
 Konju k. (Jõhvi khk.) 108, 171
 Kose v. (Narvataguse) 34, 38
 Kreenholmi 166, 225
 Krimm 215
 Kriusa k. 38
 Kudruküla 157
 Kukruse k. 51, 57, 76, 89, 90, 91, 106, 107, 140, 271
 Kunda jõgi (Viru-Nigula khk.) 38, 40, 42
 Kunda k. 39–40, 104, 107, 125, 144–145, 151, 166
 Kunda l. 78, 80, 81, 89, 135, 152, 156

Kunda mõis 40
 Kunda surnuaed 144
 Kunda-Aru k. 126, 152, 168
 Kunda-Malla v. 25, 39–40, 101, 104, 107, 126, 144–145, 151, 152, 168, 172, 279
 Kuremäe k. 52
 Kuremäe klooster 15, 52
 Kuresoo jõgi 41
 Kursi khk. 213
 Kurtina mõis 42
 Kutsala k. 172, 279
 Kuura k. (Viru-Nigula khk.) 78–79, 165
 Kuusalu khk. 63, 194
 Kuusikmägi (Kadrina khk.) 28
 Kõldu k. 200
 Kõnnu (Kadrina khk.) 230, 252
 Kõrkküla (Lüganuse khk.) 25, 70, 216
 Kõrma k. (Viru-Jaagupi khk.) 39, 163
 Kõrve k. (Torma khk.) 80
 Kõrveküla (Kadrina khk.) 28, 119, 162, 163, 199
 Kõu-Kõrkküla (Lüganuse khk.) 213
 Kännuküla 156
 Kärü-Vanaküla (Simuna khk.) 275
 Käsma k. 14, 43, 62–64, 66–69, 268
 Küti k. 36, 37, 127, 132, 240
 Küti mõis 54
 Küti v. 36, 37, 79, 115, 255, 270
 Laavike järv 185
 Laekvere k. 211
 Laekvere v. 279
 Laekvere-Aru k. 267
 Lahe (Mahu) k. (Viru-Nigula khk.) 51, 167, 170, 236, 240, 253
 Lahe k. (Haljala khk.) 64, 203

Lahe rand (Haljala khk.) 234
 Laiuse khk. 80, 87
 Lammasmägi 125–126
 Lapimaa 210, 251, 258
 Lasinurme k. 106, 146, 201
 Lasinurme mõis 146
 Laukasoo 234
 Lemmaku k. 120
 Lemmuselja 185
 Letipää (Letipea) k. 25, 63, 16, 241
 Letipää rand 204
 Ligatedama 185
 Liigvalla 168
 Liimala k. 21, 25, 70, 214
 Liivakandi järv 39
 Liivapõllu t. (Kadrina khk.) 252
 Liivimaa kubermang 147, 193, 204
 Lobi k. 203
 Lohkuse k. 212, 223
 Lohusuu 77, 80, 164, 213, 223
 Lontova 40, 63, 241
 Loobu jõgi 43
 Loobu k. 199, 253, 272
 Loobu veski 43
 Lõpe k. (Iisaku khk.) 92, 115, 162
 Lõuna-Eesti 209
 Lähtepea k. (Iisaku khk.) 167
 Läsna k. 199
 Lääne-Euroopa 221
 Läänemaa 74, 99, 265
 Läänemeri 42, 49, 51, 61
 Läänesaared 87
 Lüganuse khk. 9, 11–12, 21, 22, 25, 26, 54, 55, 57, 70, 78, 80, 87, 90, 94, 99, 100, 108, 116, 120, 127, 131, 132, 183, 193, 194, 198, 199, 201, 205, 209–211, 212, 213, 214, 216, 223, 227, 235
 Maardu 99
 Maarja-Magdaleena khk. 180, 187–190
 Madise t. (Kadrina khk.) 247
 Mahu (Lahe) k. (Viru-Nigula khk.) 240
 Maidla sild 124
 Maidla v. (Lüganuse khk.) 22, 57, 201, 205
 Maladina 248
 Marduse jõgi (Saaremaa) 99
 Mareta soon (Kadrina khk.) 198–199
 Matka k. (Lüganuse khk.) 116
 Matsala t. (Kadrina khk.?) 164
 Matsu (Kadrina khk.) 105
 Meriküla (Simuna khk.) 75
 Meriküla (Vaivara khk.) 205, 213
 Metsaküla (Kadrina khk.) 135
 Metsaküla (Simuna khk.) 279
 Metsameeste t. (Kadrina khk.) 272
 Metsanurga k. (Kadrina khk.) 199, 242
 Metsiku k. (Haljala khk.) 44, 48, 75, 76, 113, 180, 181, 183, 256
 Metsküla (Iisaku khk.) 29, 278
 Metsu k. (Väike-Maarja khk.) 155
 Moldavi k. (Lüganuse khk.) 54, 55
 Moonaküla (Rakvere khk.) 133
 Mulgimaa 266
 Muraka soo (Viru-Jaagupi khk.) 37
 Must meri 52, 53
 Mustjärv (Viru-Jaagupi khk.) 35–36
 Mustoja (Haljala khk.) 70
 Muuga k. 95, 113, 115

Muuga mõis 54
 Mõdriku mõis 194
 Mõdriku tee 148
 Mõisamaa k. (Simuna khk.) 201, 212, 217
 Mõisamaa (Mõisama) k. (Väike-Maarja khk.) 21, 124, 134, 146
 Mädajärv (Väike-Maarja khk.) 27
 Mäekõrtsi 185 (Haljala khk.?)
 Mäesauna (Kadrina khk.) 105
 Mäetaguse v. 29, 42, 43, 90, 105, 106, 225, 271
 Mägiküla (Kadrina khk.) 105
 Mälusmägi (Rakvere khk.) 203
 Männisalu (Naraka k.) 149–150, 245
 Mäoküla (Kadrina khk.) 199–200
 Nagala veski 43
 Naraka (Männisalu) k. 149–150
 Narva 38, 39, 137, 150, 166, 170, 183, 193, 194, 196, 198, 213, 215, 225, 254
 Narva jõgi 33, 215
 Narvataguse 34, 38, 116
 Ninase postijaam 164
 Nurmetu k. (Väike-Maarja k.) 52, 93, 213
 Nõlve t. (Viru-Jaagupi khk.) 270
 Nõmme k. (Iisaku khk.) 254
 Nõmme k. (Jõhvi khk.) 117
 Nõmmise k. (Viru-Nigula khk.) 38
 Nõva pered (Viru-Jaagupi khk.?) 41
 Oandu k. (Lüganuse khk.) 22
 Ojaküla (Viru-Nigula khk.) 37, 150
 Ojaveski 43
 Olgina mõis 115
 Omuti k. 83
 Ongassaare 23

Oonurme 120
 Oru-Võhma k. 112, 274
 Otsatenikse t. 152
 Paasküla 152
 Paasvere mõis 128
 Paasvere mõisa rehi 133
 Paasvere v. 22, 90, 133, 267, 271–272
 Paasvere-Vanaküla 252
 Paatna 268
 Pada mõis 221
 Pada v. 35, 39, 107, 163, 194, 198, 242, 247, 276
 Pajusti k. (Viru-Jaagupi khk.) 128, 136
 Pakkade k. 94
 Pala k. (Kadrina khk.) 151
 Palasi k. 171
 Palmse 64, 68, 69, 101, 181, 185, 203, 233, 242, 268, 272, 278
 Palmse mõis 203, 234–235
 Palu oja 198
 Palvemaja tänav (Rakvere l.) 151
 Pandivere jõgi 38
 Pandivere k. 26, 116, 127, 248, 252
 Pargaste veski 43
 Pavandu kõrts 107
 Pedassaare k. 114
 Peerseba 193
 Peipsi järv 15, 33, 43, 56
 Peipsi põhjarannik 34, 75, 222
 Perjatsi k. 93
 Peterburi 55
 Piilse k. 82
 Piira k. 232
 Piisupi k. 116, 241
 Pikasaare k. (Haljala khk.) 113, 246

Pikasti mägi 170
 Pikevere 168
 Pikk tänav (Rakvere l.) 128, 151
 Podgriiva k. 24
 Porkuni jõgi 49, 56
 Porkuni k. 116
 Porkuni mõis 56
 Porkuni v. 52, 78, 93, 149, 213, 254
 Priisauna (Kadrina khk.) 256
 Pudivere 145
 Puhmuküla 168
 Puka k. (Viru-Jaagupi khk.) 79, 255
 Punane meri 49–50, 51, 53, 54, 56
 Purtse-Jõesuu k. 216
 Puurmani v. 213
 Põhja-Eesti 16, 33, 180, 193
 Põhja-Tartumaa 73, 87, 99
 Põllu (Kadrina khk.) 105
 Põltsamaa 155
 Põlula k. 116
 Põlula mõis 42
 Päite k. 197, 242, 278
 Pällu t. (Kadrina khk.) 105
 Pühajõe k. (Jõhvi khk.) 215
 Pühajõgi (Jõhvi khk.) 87, 89
 Pühajõgi (Viru-Jaagupi khk.) 37
 Pühatu k. 54
 Pühtitsa (Kuremäe) klooster 52
 Püssi mõis 131, 235
 Püssi v. 21, 25, 54, 55, 70, 78, 80, 90, 108, 198, 212, 213, 214, 216, 223, 227
 Raadna k. 164
 Raeküla 38

Rahkmäe kõrts 268
 Rajaküla (Jõhvi khk.) 112, 271
 Raja küla (Simuna khk.) 119
 Rakke k. 124
 Rakvere khk. 12–13, 22, 26, 27, 50, 53, 56, 79, 91, 93, 118, 128, 133, 148, 155, 163, 181, 194, 203, 232, 270, 273
 Rakvere l. 10, 22, 35, 39, 51, 54, 83, 118, 128, 130, 134, 136, 149, 151, 164, 170, 183, 193, 194, 195, 199, 211, 213, 247, 275
 Rakvere surnuaed 131–132
 Rakvere v. 128, 270
 Rannu 172
 Raudi jõgi 167
 Remniku k. 166
 Reo k. (Lüganuse khk.) 120
 Riia 186
 Riia madal 67
 Riimaa kubermang 146
 Ristiküla (Viru-Jaagupi khk.) 128–129, 202
 Ristvälja värav 163
 Roela (Viru-Jaagupi khk.) 25, 37, 54, 94, 116, 125, 128, 129, 146, 169, 171, 202, 244
 Roostava kõrts (Viru-Jaagupi khk.) 269–270
 Roostoja k. 115, 120, 132
 Rootsi 265
 Roovälja k. 205
 Rotterdam 64
 Rutiku k. 75
 Rutja 67, 82
 Rõmeda k. 37, 130
 Rägavere 39, 42, 93, 163, 195
 Rägavere loss 135
 Rääkjärv 44
 Rääsa k. 57

Rünga t. (Kadrina khk.) 233–235
 Saara k. (Viru-Jaagupi khk.) 169
 Saarde khk. 211
 Saare k. (Torma khk.) 77
 Saare saun (Väike-Maarja khk.) 144, 155–156
 Saare v. (Viru-Jaagupi khk.) 169
 Saaremaa 61–62, 99, 228
 Saarevälja 115
 Sagadi k. 185, 201, 234
 Sagadi mõis 134, 234–235
 Sagooritsa mõis 116
 Saka k. 79
 Saksamaa 144
 Sala t. 22
 Salla k. 153, 154, 172, 212
 Salla v. 23, 95, 169, 201, 215
 Salutaguse k. 22
 Samokrassi k. 94, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 182, 184–185, 187–190
 Sarapuu mägi (Haljala khk.) 130
 Satsu tee (Viru-Nigula khk.) 231
 Sauste k. 37
 Selja rand 65
 Siber 135
 Siberi k. (Viru-Nigula khk.) 126
 Simumäe (Iisaku khk.) 273
 Simuna as. 167
 Simuna khk. 9, 13, 22, 23, 27, 75, 89, 90, 94, 95, 106, 113, 116, 128–129, 133, 145, 146, 153–154, 165, 167, 168, 169, 172, 181, 193, 194, 201, 209–211, 212, 214, 215, 217, 235, 245, 247, 252, 265, 267, 272, 275, 279
 Simuna surnuaed 128
 Sirtsu k. (Lüganuse khk.) 90, 227
 Sonda al. 39, 163, 276
 Sonda tee 231
 Soome 111, 180, 194, 209
 Soome laht 33
 Sootaguse k. (Kadrina khk.) 200
 Soppe k. (Lüganuse khk.) 55, 108
 Stenskär (Vaindloo saar) 66
 Suomba (Soonpää?) (Jõhvi khk.) 274
 Suurkivi (Viru-Nigula khk.) 233
 Suursaar 70
 Suur-Tütarsaar 183
 Sõmeru v. 203
 Sõrumäe k. 113, 223, 227
 Sõtke v. 257
 Sälliku k. 43, 124
 Tabani 105
 Takke 128
 Tallinn 22, 54, 62, 63, 64, 68, 69, 77, 78, 135, 183, 221, 223–225, 278
 Tallinnamaa (Põhja-Eesti) 80, 204
 Tallinn-Narva maantee 130, 152
 Tammiku (Väike-Maarja khk.) 124
 Tammiku k. (Simuna khk.) 212
 Tammiku mõis (Simuna khk.) 214
 Tann 193
 Tapa l. 53, 112, 248
 Tarakuse 274
 Tartu 8, 16, 130
 Tartu kreis 189
 Tarumaa k. 201, 205
 Teadussaare k. 252
 Toila k. 102
 Toila-Männiku k. 54, 108, 198, 214
 Toolse k. 67

Toomiku k. (Viru-Nigula khk.) 107, 242
 Torma khk. 23, 53, 77, 79, 82, 87, 120, 205, 209, 213, 215, 223, 252
 Triigi 22, 27
 Tudu järv 37
 Tudu k. 37, 125, 244
 Tudu mets 25
 Tudulinna 118, 139, 245, 278
 Tõnussaare (Tõnusaare) k. 23, 215
 Tõrremäe (Rakvere khk.) 118
 Täkutiik (Väike-Maarja khk.) 21
 Täriveri 222
 Udriku v. 199–200
 Uhe k. 241, 273
 Uljaste järv 35
 Uljaste k. 35, 107, 242
 Uljaste risttee 231
 Umbjärv(ed) 25, 41–42
 Undla 155
 Uniküla 145
 Unukse k. 130, 167
 Uuemõisa k. (Väike-Maarja khk.) 279
 Vadja külad 34
 Vaeküla k. 195
 Vahakivi 235
 Vahemeri 52
 Vaikla k. 241, 279
 Vaimuvarsa värav (Väike-Maarja khk.) 130
 Vaindloo (Vainlo) saar 65, 66
 Vaivara khk. 8, 25, 40, 73, 74, 77, 83, 87, 93, 94, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 111, 115, 157, 167, 180, 182–183, 184–185, 187–190, 194, 201, 209, 229, 257–258, 259–261
 Vaivara mets 25
 Vaivara v. 93
 Valaste k. 56, 244
 Vanakubja (Põlula) k. 116
 Vanaküla (Simuna khk.) 252, 272, 273, 275
 Vanaküla (Viru-Nigula khk.) 194
 Vana-Sõtke k. 201
 Vanemuise tänav (Tartu) 16
 Vao v. ja k. 55, 119, 124, 126, 155–156, 241
 Varangu v. (Haljala khk.) 67, 168
 Varesmetsa 227
 Varetnõmm 26
 Varja k. 54, 55, 108
 Varudi mõis 233
 Vasariku t. (Viru-Nigula khk.) 276
 Vasavere k. 44, 145, 153
 Vasknarva k. 40
 Vasknarva v. 83, 259
 Vasta k. 79
 Vasta mõis 233
 Vátku mõis 39
 Veerelnõmm (Haljala khk.) 26
 Veljaksaar 204
 Venemaa 80, 180
 Venevere 75
 Venoja k. (Lüganuse khk.) 22
 Vergi k. 66
 Vetiku k. 79, 148
 Vihasoo k. 252
 Vihasoo veski 43
 Vihula v. 39, 66, 152, 200, 201, 218
 Viitna järv 37, 39
 Viitna k. 24, 83, 245
 Viitna kõrts 130

Vilbu kõrts 174
 Viljandimaa 194
 Vinni k. 240
 Vinni mõis 128, 135–136, 174
 Viru-Jaagupi khk. 13, 35–36, 37, 39, 41–42, 54, 79, 89, 93, 94, 113, 115, 116, 125, 127–129, 132, 135, 136, 146, 147, 163, 165, 171, 174, 194, 195, 202, 209, 211, 217, 240, 244, 255, 270
 Virumaa 7–11, 13–16, 19–20, 33, 35, 40, 49, 50, 51, 61, 62, 73–75, 80, 82, 87, 88–89, 99, 111, 123, 143–144, 155, 161, 164, 180, 193–194, 209, 222, 240, 247, 251, 265–266
 Viru-Maidla 127, 132
 Viru-Nigula k. 21, 149
 Viru-Nigula khk. 9, 13, 21, 25, 35, 39–40, 45, 51, 63, 78, 79, 80, 81, 87, 89, 99, 100, 101, 104, 107, 125, 126, 130, 132, 135, 144, 145, 149, 151, 152, 157, 165, 167, 168, 170, 172, 193–194, 204, 209–210, 216, 221, 229, 230–231, 233, 236, 240, 241, 242, 247, 251, 253, 254, 276, 279
 Viru-Nigula surnuaed 130
 Virunurme 200
 Vodava (Vaivara khk.) 106
 Vohnja mõis 134–135
 Vohnja v. 28, 43, 105, 134–135, 199
 Voka as. 53, 57, 107
 Voka v. 51, 53, 54, 91, 102, 107, 108, 214, 155–156, 171, 198, 214, 215
 Voore k. (Viru-Jaagupi khk.) 35, 79, 113, 165, 255, 268
 Võduvere k. 211
 Võhma k. (Kadrina khk.) 233–235, 242, 268
 Võhu jõgi 269
 Võhu k. 79, 240, 255, 270
 Võide k. 29, 43, 106
 Võipere k. 267
 Võivere 154
 Võrkla k. 80, 132
 Võrnu k. 22, 57
 Võsu apteek 26
 Võsu k. 63, 186, 241
 Võsu maantee 164
 Väike-Maarja al. 23, 55, 116, 117, 226, 241, 248
 Väike-Maarja khk. 8, 9, 13, 26–27, 38, 51, 52, 53, 55, 56, 78, 82, 93, 116, 117, 119, 124, 127, 134, 135, 144, 146, 149–150, 155–156, 167, 168, 184, 194, 201, 213, 226, 241, 245, 248, 252, 253, 254, 265, 266, 268, 274, 277, 279
 Väike-Maarja surnuaed 130
 Väiküla 22
 Väljataguse k. (Rakvere khk.) 128
 Änniksaare 80
 Äntu k. 38
 Äntu mõis 116
 Ärina k. 126, 156
 Ööbiku t. (Simuna khk.) 271

Rahvajutukogujad

Albrecht, Ester 164, 211
Allvee, Aadu 24, 83, 130, 267
Alttoa, Villem 155
Aman, H. 133
Arike, Joh. 278
Ariste, Paul 24, 40, 62, 77, 83, 213, 246
Arula, Inge 13, 136
Böckler, Leida 53, 112, 248
Dania, J. 230
Eikermann, Martin 258
Eisen, Matthias Johann 8, 53
Elken, Anna 213
Erenberg (Ehrenberg), Menda 15, 20, 226, 266, 278
Feldbach, Friedrich 8, 94, 101, 102–103, 104, 105–106, 107, 180, 182–183, 184–185, 187–190
Gromova, Olga 38, 40, 83, 259
Hallik, Armilda 11, 23, 112, 117, 215, 223, 227, 274
Hanso, Kristjan 196
Hendel, Hermann 25
Hiimäe, Mari 14, 63, 64, 68, 69
Hiimäe (Proodel), Mall 21, 23, 26–27, 38, 63, 79, 82, 90, 101, 105, 108, 113, 115, 116, 119, 120, 127, 130, 134, 135, 146, 149, 157, 162, 166, 196, 201, 216, 241, 244, 245–246, 248, 255, 256, 269–270, 277, 279
Hintzenberg, Otto 204
Hurt, Jakob 8
J. N. 201
Joonuks, Helmut 168, 201
Jõulmaa, Hilda 113, 241, 271, 273
Järna, Mihkel 25, 79

Kalamees, Kalju 35
Kaljuvee, Ella 199
Kallas, Oskar 21, 77, 107
Kangru, Heinrich 152
Karm, K. 201
Karukohv, Jaan 170, 198, 254
Karus, H. 164, 166
Kasemaa, Kaja 13, 80–81, 89, 92, 135
Kello, Robert 10, 22, 35, 134, 148–149, 151, 169–170
Kihno, Helgi 21, 43, 124
Kivi, Alfred Constantin 8, 76, 150, 195, 200, 232, 253, 255, 256, 258, 275
Klaas, Viilip 8, 44, 139, 236
Kleinmann, Kaarel 213
Kokk, Hilda 36–37, 128
Korb, Anu 145, 167, 267, 268
Kraavik, Ludmilla 229
Krikmann, August 194, 204
Kristelstein, E. 242
Kukner, Endel 22
Kurg, E. 36, 39, 133, 174
Kuusmann, Mary 62, 63, 66, 67, 68, 69
Kõiva, Mare 116, 211
Källo, Aino 12–13, 116, 127, 131–132, 147, 212
Köster, Oskar 227
Laanes, Ellen 128
Laanes, R. 120
Laevastu, T. 67
Landsmann, Aleksander 225
Leetberg, Karl Johannes 275
Leppik, Eduard 211
Lepp-Viikmann, Toomas 65–66, 70, 218, 225
Liiv, A. 277

Liiv, Otto 205
 Liivak, Helene 12–13, 94
 Lindre, Aime 114
 Lipp, S. 266
 Loorits, Oskar 52
 Lukk, Lembit 230–231
 Lurich, Karl Voldemar 8, 56, 184, 253
 Länts, Hermann 11, 163
 Maasik, Nadja 128–129, 202
 Martinson, A. 216, 279
 Mets, Endel 12–13, 75, 90, 114–115, 117, 137, 176, 243
 Miilo, Vilma 37
 Mikker, Aksel 125
 Moorberg, Meta 130
 Murk, Asta 44
 Mäe, Almita 78
 Mühlbach, Gustav 228, 235
 Noor, Selma 39, 66
 Nölve, Eva 13, 157
 Nõmmaru, Vilma 270
 Olvi, Uno 272
 Oras, Janika 26, 64, 134, 203
 Org, Luule 39, 163
 Oviir, Madis 165
 Paju, Kulla 144, 156
 Palu, Linda 12, 75, 118, 213
 Pauk, Linda 125
 Paurmann, Paulus 8, 112, 197, 242, 247
 Pender, Villem 26, 91, 93, 181
 Post, Ilse 201
 Prants, Hindrik 94
 Pruhl, Danel 8, 44, 75, 76, 113, 138, 180, 181–182, 183, 203, 256

Pukk, Lembit 276
 Põldmäe, Rudolf 9, 21, 22, 25, 29, 39–40, 42, 43, 49, 51, 52, 53, 54–55, 57, 70, 76, 78, 80, 89, 90, 91, 93, 94, 101, 102–103, 104, 106, 107–108, 117, 144–145, 151, 167, 171, 172, 198, 209, 213, 214, 215–216, 223, 225, 236, 240, 242, 244, 247, 252, 253, 254
 Raudsep, Lo 21, 43, 124
 Reepärg, Julius Aleksander 11, 12, 51, 115, 165, 174, 228
 Rohtla, Helmi 43, 268
 Roosipuu, D. 257, 261
 Roost, Heinrich 274
 Rosenstrauch, Voldemar 56, 227
 Ross, Marsell 226
 Ruben, Elmar 45
 Salve, Kristi 205
 Sardma, Vanda 203
 Seemann, A. 233, 272
 Seland, J. 252
 Silbergleich, J. 116
 Sild, Mihkel 11, 53, 82, 120, 205, 252
 Sinimets, E. 135
 Sirdnak, Johannes 38, 150, 215
 Soon, Anu 13
 Sõster, Johann 8, 64, 68, 69, 101, 186
 Sööt, Bernard 171
 Tael, Anne 146
 Tammo, Tiiu 240
 Tarjan, Heili 13, 21, 79, 165, 247
 Tarum, Mart 11, 24, 54, 167, 254
 Tarve, Evald 183, 199, 200
 Thomson, J. 131, 198, 235
 Timotheus, Dietrich 118, 140, 245, 271
 Toomsalu, E. 37
 Trankmann, A. 233

Tõnissoo, Alli 13, 132
Tõnurist, August 8, 145, 153
Urb, Rudolf 126, 152, 168
Uustallo, J. 42, 93
Valdur, Johannes 28, 119, 162, 163, 199
Valk, Heinz 14, 22, 77, 78
Vardja, Arnold 217
Veelmann, Voldemar 27, 273
Veski, A. 164, 166
Viidalepp (Viidebaum), Richard 10, 209–210, 241, 279
Viidebaum, Richard 9, 23, 27, 90, 94, 95, 106, 153, 154, 172,
209, 210–211, 212, 214, 215, 217, 235, 241, 247, 252, 279
Viirmann, Villem 169

Kiri lugejale

Viru Instituudi loomise üheks eesmärgiks oli ajaloolise Virumaa teemaliste väljaannete koostamine. Kuigi sõna *instituut* sobib ennekõike uurimisasutuse kohta, pole ma oluliseks pidanud lausa teadusuuringuid, vaid selliseid käsitlusi, mis oleksid mõistetavad ja huvipakkuvad nii vanema põlvkonna esindajatele kui kooliõpilastele ja kas või väikelastele. Nii sai teoks soov valida esimeseks teemaks lastemängud, mida 1930. aastatel on mänginud ning vastuseks Eesti Rahvaluule Arhiivi üleskutsel kirja pannud ja saatnud Virumaa koolide õpilased. Käsikirja koostamisel selgus, et paljud neist mängudest on päritolult küll vanad, ent mängitakse neid ka tänapäeval. Nii osutuski sobivaks käsikirja sisse võtta ka hilisemate aegade üleskirjutusi ning mõnedki huvitavad mängukirjeldused laekusid Eesti Rahvaluule Arhiivi veel alles käsikirja koostamise käigus.

“Virumaa vanad lastemängud” ilmus Viru Instituudi ja Eesti Kirjandusmuuseumi ühisväljaandena 2013. aastal. Olen seda tutvustanud Rakveres ja lastemängude olulisust koolieelses lastepedagoogikas selgitanud Haljalas. Huvitav, et raamat on vajaliku abivahendina kasutusele võetud mujalgi, väljaspool Virumaad.

Lastemängude väljaande hea vastuvõtt innustas jätkama. Ilmuda võiksid ju veel raamatud Virumaa muinasjuttudest või kohtadega seotud lugudest... Valisin usundilised muistendid, tutvustatuna vaimolendite kaupa. Igalühel neist, olgu metshaldjas või koduhaldjas, koerakoonlane või libahunt, on oma nägu ja tegu, liiati veel Virumaal, kus on omapäraseid jooni teiste rahvaste – soome, karjala, vadja-isuri, vene rahvapärимusest, nagu näiteks mardus, toonetikas või *dvorovik*. Teadsin juba ette, et mõnedki vaimujutud rahva seas enam ei liigu, need on aegade hämarusse vajunud ja säilivad vaid üleskirjutustena arhiivis ning trükituina raamatutes. Koostasın küsitluslehe lootuses, et vast kellelegi ikka midagi vanavanematelt kuuldust meenub. Seadsin ettepoole need olendid, keda uskusın rohkem tuttavad olevat – näkk, metshaldjas, luupainaja, kodukäija, majavaim. Mõned küsitluslehed ei jõudnudki adressaadini (nii juhtus Narvas, Rakveres ja Kadrinas),

kuid abi oli nendest, mida sain levitada tuttavate kaudu. Selgus ka, et tõepoolest on kõik need libahundid, koerakoonlased ja katkuvaimud unustusse jäänud või püsivad veel mälus seoses suguvõsapärimusega ja kohtadega maastikul, aga surnuvaimud ja kodukäijad tegutsevad edasi. Kahjuks sain neist praegusel ajal nii hästi tuntud üleloomulikest olenditest vaid väheseid lugusid raamatusse sisse võtta, muidu oleks sellest saanud lausa kummituste raamat. 2014. aasta küsitluse käigus laekunud tekste kogunes kokku sada lehekülge. Tundus otstarbekas paigutada need eraldi arhiivimappi EFA I 171, pealkirjaga “Virumaa vaimujutud” lootuses, et saabub veel kaastöid. Seepärast lisan ka siia loendi neistsamadest küsitluslehe mütoloogilistest tegelastest.

1. Veehaldjas, veevanamees, näkk, hiidkala (Uljaste järves või mujal)
2. Metshaldjas, alkjas, eksitaja
3. Luupainaja, painjas (inimesel, loomal)
4. Vaim, kodukäija, koll, kummitus
5. Majavaim, majauss, majanirk laudas
6. Tuulispask
7. Maa-alused, toonesepp, toonetikas
8. Tulihänd, tont, kratt, varavedaja, puuk
9. Libahunt, soend
10. Vanakuri, kurat
11. Katk, katkuvaim
12. Halltöbi, külmtöbi
13. Koerakoonlased
14. Mardus, marras, surmavaim
15. Vainuköis
16. Ööketraja, ööema, ketrjavaim

Millisena neid on kujutatud? Käitumisviis? Tõrjemaagia? Millega lugu lõppes? Eriti huvitavad on enda või kellegi teise jutustused isiklikest kogemustest ja läbielamistest.

Kui kellelgi on kogemusi uuematest jututegelas- test, nagu poltergeist, UFO või tulnukad, zombi, vampiir, ingel jne, siis kõigi jaoks on koht rahvaluule arhiivi riitulitel ootamas.

Vastuseid võib saata

rahvaluule kogumise portaali kaudu:

<http://kratt.folklore.ee/>

e-postiga:

kratt@folklore.ee

postiga:

Eesti Rahvaluule Arhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum, Vanemuise 42, 51003 Tartu

2. aprillil 2015

Lugupidamisega
Koostaja

